

I després de la guerra, què?

CONFERÈNCIES DE L'ARXIU; 4

Dolors Grau – Xavier Niell (coords.)

EDITA:

AMB EL SUPORT DE:

COORDINACIÓ: Dolors Grau i Ferrando
Xavier Niell i Ciurana

AUTORS: Andrea Fernández-Vilela
Jordi Gaitx i Moltó
David Gesalí i Barrera
David Íñiguez i Gràcia
Salomó Marquès i Sureda
Josep Maymí Rich
Francesc Morales i García
Eva Pinyol Llésera
Jordi Pons i Pujol
M. Eulàlia Subirà de Galdàcano
Ares Vidal i Aixalà

REVISIÓ LINGÜÍSTICA: Mar Molero i Dolz

DISSENY I MAQUETACIÓ: Palahí Arts Gràfiques. www.palahi.cat

ISSN: 2696-2519

Primera edició digital, novembre 2022

FOTO COBERTA: La senyalització de les entrades a les poblacions amb el símbol falangista del jou i les fletxes era obligatori en el franquisme. En aquesta imatge anterior a l'any 1963 es veu la senyalització que hi havia a l'entrada, al carrer de Marina, ja molt deteriorada.
Font: AMCS, Fons Abans-Cassà. Rosa Aradas

ÍNDIX

Sigles i abreviatures	4
Pròleg	5
1. INTRODUCCIÓ	7
Xavier Niell i Ciurana	
2. LA TOMBA DEL SOLDAT DESCONEGUT. UNA HISTÒRIA INACABADA	11
Andrea Fernández-Vilela, M. Eulàlia Subirà de Galdàcano i Ares Vidal Aixalà	
3. CASSÀ DE LA SELVA, ANY ZERO. LA FALANGE I EL NACIONALINDICALISME	23
Francesc Morales i García	
4. UNA GRAN PÈRDUA. L'EXILI DEL MAGISTERI DE CATALUNYA	37
Salomó Marquès i Sureda	
5. LES VÍCTIMES DELS CAMPS NAZIS	51
Jordi Pons i Pujol	
6. LA SOCIETAT HIPERRITUALITZADA	63
Josep Maymí Rich	
7. CASSÀ DE LA SELVA: LA DARRERA BATALLA DELS INTERNACIONALS	77
David Gesalí Barrera i David Íñiguez Gràcia	
8. LES DONES DEL FRANQUISME	95
Eva Pinyol Llésera	
9. L'EXILI DE 1939 DE CASSÀ DE LA SELVA: SETANTA HISTÒRIES CONTRA LA DESMEMÒRIA ..	107
Jordi Gaitx i Moltó	
10. APÈNDIX DOCUMENTAL	131
11. BIBLIOGRAFIA	139
ÍNDIX DE TAULES I FIGURES	143

Sigles i abreviatures

ACAE	Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà
ACNUR	Agència de les Nacions Unides per als Refugiats
ACR	Acció Catalana Republicana
ADN	àcid desoxiribonucleic
ADPO	Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals
AGMAV	Archivo General Militar de Ávila
AHEA	Archivo Histórico del Ejército del Aire
AHG	Arxiu Històric de Girona
AHN	Archivo Histórico Nacional
AMCS	Arxiu Municipal de Cassà de la Selva
AMSFG	Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya
BOE	Butlletí Oficial de l'Estat
BOP	Butlletí Oficial de la Província
CENU	Consell de l'Escola Nova Unificada
CIRV	Comissió Internacional per la Retirada dels Voluntaris
CNT	Confederació Nacional del Treball
COMEBE	Consorti Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre
COVID	<i>coronavirus disease</i>
CTE	Companyia de Treballadors Espanyols / Companyies de Treballadors Estrangers *
CTV	Corpo di Truppe Volontarie
DGMD	Direcció General de Memòria Democràtica
DOMUND	Diumenge Mundial de les Missions
ERC	Esquerra Republicana de Catalunya
FAI	Federació Anarquista Ibèrica
FETE	Federació de Treballadors de l'Ensenyament
FET-JONS	Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista
FJ	Frente de Juventudes
GAL	Grupos Antiterroristas de Liberación
GTE	Grups de Treballadors Estrangers
LOMLOE	Llei orgànica de modificació de la Llei orgànica d'educació
MUME	Museu Memorial de l'Exili
MZA	Companyia de Ferrocarrils de Madrid, Saragossa i Alacant
OFPPRA	Office Français de Protection des Réfugiés et Apatrides
OT	Organització Todt
PARES	Portal de Archivos Españoles
PCE	Partit Comunista d'Espanya
PSOE	Partit Socialista Obrer Espanyol
PSUC	Partit Socialista Unificat de Catalunya
RGASPI	Arxiu Estatal Rus d'Història Sociopolítica
RGVA	Rossiiskii Gosudarstvenni Voennyi Arkhiv
SERE	Servei d'Evacuació de Refugiats Espanyols
SS	Schutzstaffel
STO	Servei de Treball Obligatori
UGT	Unió General de Treballadors

* Varen rebre aquest nom durant la segona meitat de 1939 perquè estaven formades únicament per treballadors espanyols. Amb la ocupació de França per l'Alemanya nazi i la formació del règim de Vichy (setembre de 1940) s'hi incorporaren persones procedents d'altres països europeus. Per aquest motiu canviaren de nom i passaren a denominar-se de forma indistinta com a Companyies de Treballadors Estrangers (CTE) o com a Grups de Treballadors Estrangers (GTE).

PRÒLEG

Joan Casabó i Fuguet

Regidor de Cultura

Parlar de guerra i de les seves conseqüències mai és un tema agradable. Necessari, certament, però mai agradable. La guerra comença quan s'acaben les paraules, quan el diàleg mor, i allò que s'esdevé després fa que ni amb el pas dels anys aconseguim trobar paraules per explicar-ho.

La irracionalitat de la guerra fa que recórrer la seva història i els seus protagonistes sigui un camí realment sinuós. Els esdeveniments, mancats de tota lògica humana, se succeeixen com a fruit dels raonaments esdevinguts sota el foc de les bombes o sota l'atenta mirada del canó d'una pistola que no busca res més que silenciar la racionalitat, silenciar les paraules.

El que trobareu a continuació és el recorregut per alguns dels paratges d'aquest camí. Hi ha qui en la història de la guerra busca quins eren els herois i quins eren els malvats, on estaven els valents i on estaven els covards, quins lluitaven per ideologia i quins escampaven la barbàrie. Malauradament, tot això queda en res quan la tragèdia és tan gran. Quan els herois, els valents i les ideologies necessiten una pistola per poder existir, per poder-se defensar, significa que la humanitat ha fracassat com a espècie, que la diplomàcia, allò que ens diferencia dels animals, ha quedat abandonada i substituïda per tot allò que ens converteix en bèsties.

Aquestes conferències que publiquem a continuació són un testimoni rigorós d'uns fets, molts d'ells poc coneguts fins ara, que ens apropen a què ha significat la guerra en el nostre entorn més proper. No per buscar-hi herois, ni valents, ni ideologies. Sinó per fer-nos conscients de què passa quan tot allò que ens fa humans falla.

1. INTRODUCCIÓ

Xavier Niell i Ciurana

En els últims anys l'Ajuntament de Cassà, i en especial el seu Arxiu Municipal, ha desenvolupat diversos treballs de recuperació de la memòria històrica del nostre poble, en especial del període que fa referència a la Guerra Civil (1936-1939).

L'any 2008 l'Arxiu Municipal va coordinar la publicació d'un llibret en forma de "PLECS" fet per l'investigador David Gesalí sobre el camp d'aviació republicà de la Torremansa (veïnat de Serinyà), conegut també com l'aeròdrom 317, i on s'explicava la història de la seva construcció, les parts fonamentals del camp, la funció, els bombardejos que va partir l'any 1938, el paper durant els últims mesos de la Guerra Civil, etc.

L'any 2015 Josep Maymí va publicar el llibre titulat *Josep Dalmàs, un model de gestió política*, on homenatjava la figura d'aquest antic alcalde i repassava la gestió política i municipal que va haver de fer el seu Ajuntament durant aquests anys tan convulsos per la història del nostre poble.

Uns anys més tard, el mateix Arxiu Municipal em va encarregar la confecció d'un treball titulat *Cassà, un oasi de pau en temps de guerra?*. En ell ja s'apuntava que tot i que al nostre poble no es varen produir actes de violència entre la seva població durant els primers dies de la Guerra Civil, aquest no va ser aliè a les dificultats i conseqüències de la guerra (allistament i mort de soldats cassanencs, escassetat de productes, arribada de molts refugiats, fam, misèria...), i que la violència finalment hi va acabar arribant durant els últims dies de la Guerra Civil.

Els treballs sobre el bombardeig del poble de Cassà el gener de 1939, les fosses comunes que hi ha dins del nostre terme municipal o el treball sobre la repressió franquista que varen patir els representants polítics de l'antic Ajuntament (detencions, judicis, confiscació de béns, consells de guerra, presó, exili, etc.); en són un bon exemple.

Tots aquests treballs varen culminar l'any 2017 i 2018 amb dos fets importants:

En primer lloc, amb l'exhumació dins del Pla de Fosses de la Generalitat de Catalunya de les restes del Soldat Desconegut que estaven enterrades dins d'una tomba situada a les proximitats de cal Porrer Vell (veïnat de les Serres). Un cop realitzats tots els estudis pertinents (estudis antropològics i d'ADN), les seves restes foren retornades i enterrades en un nínxol del cementiri municipal, durant un acte d'homenatge celebrat el dia 6 de juny de 2019, amb la presència de la consellera de Justícia de la Generalitat de Catalunya, Ester Capella.

El segon fou la presentació de la ruta "Cassà sota les bombes", que permet als visitants poder conèixer de primera mà quins foren els punts del nostre poble que resultaren més afectats durant el bombardeig franquista que va tenir lloc el dia 29 de gener de 1939.

L'itinerari es pot seguir a partir de tot un seguit de plaques commemoratives col·locades sobre les voreres de diversos carrers del poble (plaça Petita, plaça Jacint Verdaguer, carrer Molí, carrer Avall, carretera Provincial, Barceloneta, entre d'altres) i és, sens cap mena de dubte, un sentit homenatge a totes les persones que hi varen perdre la vida i les que hi varen resultar ferides.

En definitiva, el treball que teniu ara a les mans és una continuació d'aquests treballs de recuperació de la memòria històrica del nostre poble.

Durant el mes de novembre de l'any 2021 i el mes de juny de l'any 2022 s'ha dut a terme la IV edició del Cicle de Conferències organitzat per l'Arxiu Municipal i que portava per títol: *I després de la guerra què?*.

Aquest es va realitzar al Casal de Jubilats, un espai molt més ampli que no pas en edicions anteriors, per tal de complir amb la normativa sanitària imposada per la COVID i, sobretot, per tal d'encabir el nombrós públic, cada vegada més gran i que ha anat augmentant en els últims anys.

Com el seu nom indica, aquest cicle de conferències ha intentat estudiar des d'un punt de vista històric, antropològic, social i polític diversos aspectes o esdeveniments que es varen produir durant els últims dies de la Guerra Civil i els primers anys del franquisme.

Es tracta d'un període històric encara viscut per les generacions més grans, però totalment desconegut per les generacions més joves.

A més a més, els primers anys del franquisme són una etapa històrica que mai havia estat estudiada de forma aprofundida dins del poble de Cassà, a excepció d'uns pocs treballs fets per l'historiador local Josep Bosch Mercader i que varen ser publicats a la revista *Llumiguia* els anys vuitanta i noranta.

La primera conferència va ser realitzada per l'arqueòloga Ares Vidal el 13 de novembre de l'any 2021 i en ella ens va parlar sobre els resultats obtinguts durant l'exhumació de la tomba del Soldat Desconegut que es va dur a terme l'any 2017 dins del Pla de Fosses de la Generalitat de Catalunya.

La segona conferència, titulada "Cassà, any zero", la va realitzar l'historiador cassanenc i resident als Estats Units Francesc Xavier Morales el dia 11 de desembre de l'any 2021. Aquesta va girar entorn del paper de la Falange dins del nou ordre social i polític que es va constituir després de la Guerra Civil i al llarg de tot el règim franquista.

La tercera conferència, pronunciada pel professor Salomó Marquès el 15 de gener de 2022, va tractar sobre el paper de l'educació durant l'època de la República i com aquesta va canviar i, en molts casos, va retrocedir molts anys enrere amb l'arribada del franquisme, la imposició del règim nacionalcatòlicista i per culpa de l'exili i la depuració de la major part dels mestres del nostre país.

El dia 12 de febrer de l'any 2022 Jordi Pons va exposar la quarta conferència, on ens va parlar sobre els cassanencs que varen ser deportats als camps nazis d'Alemanya, quines van ser les causes de la seva deportació, les seves vicissituds en aquests camps de concentració i què els va acabar succeint.

La cinquena conferència va ser realitzada per l'antropòleg Josep Maymí el 14 de març de 2022. Portava per títol "La societat hiperritualitzada", i ens va parlar sobre l'origen del fenomen de l'anticlericalisme que es va produir durant els primers mesos de la Guerra Civil i, posteriorment, sobre el pes que va tenir la religió en el nou ordre social i polític que es va establir durant el franquisme, i com aquesta regia el dia a dia de la població i en condicionava la seva vida.

Els historiadors David Gesalí i David Iñiguez, especialistes en història militar durant la Guerra Civil, varen ser els encarregats de dur a terme la sisena conferència el dia 30 d'abril. Portava per títol "Les Brigades Internacionals i la batalla per Catalunya", i ens varen parlar sobre el paper d'aquests contingents militars durant els últims dies de la retirada republicana i com aquestes varen protagonitzar a Cassà una de les últimes batalles importants a Catalunya.

La setena conferència la va pronunciar l'antropòloga Eva Pinyol el 14 de maig, i ens va parlar sobre el paper que tenien les dones durant els primers anys del franquisme a causa de la imposició d'un nou model de família tradicional, masclista i catòlic, on l'home tenia un paper preeminent i les dones estaven relegades en un segon pla.

La vuitena i última conferència, que portava per títol "Exili i repressió", finalment només es va concentrar en la part de l'exili realitzat per Jordi Gaitx atès que per problemes de força major, de la conferència que havia de fer la part de la repressió, no es va poder dur a terme.

Ens va parlar sobre tots aquells cassanencs que es varen veure obligats a exiliar-se a França després de la Guerra Civil, sobre les seves vicissituds en aquells camps de concentració, sobre les feines que varen haver de fer a França per tal de sobreviure i sobre tots aquells passos que van haver de fer per poder tornar a casa.

També ens va parlar sobre aquells cassanencs que mai més varen tornar a casa, ja fos perquè es varen quedar a França o perquè varen marxar a Amèrica; i que no tornaren per por a represàlies, per conviccions polítiques o perquè ja havien creat una nova vida.

La part referent a la repressió franquista restarà pendent per una altra ocasió.

En definitiva, des de l'Arxiu Municipal estem molt contents i satisfets pel resultat d'aquest cicle de conferències i, en especial, per la resposta que hem tingut de la gent. Aquest fet ens encoratja a seguir realitzant nous cicles de conferències en un futur.

Esperem que gaudiu de la seva lectura tal com ho hem fet nosaltres, i que aquest sigui el punt de partida per a nous estudis i investigacions sobre la Guerra Civil i els primers anys del franquisme a Cassà de la Selva.

2. LA TOMBA DEL SOLDAT DESCONEGUT. UNA HISTÒRIA INACABADA¹

Andrea Fernández-Vilela, M. Eulàlia Subirà de Galdàcano i Ares Vidal Aixalà

CONTEXT DE LA INTERVENCIÓ EN EL MARC DE LES POLÍTIQUES PÚBLIQUES DE RECUPERACIÓ HISTÒRICA

El 30 d'agost de 2017 s'inicià l'excavació arqueològica i exhumació de les restes humanes enterades a la Tomba del Soldat Desconegut, un emplaçament conegut, cuidat i respectat pels cassanencs i cassanenques des de la seva aparició a mitjan febrer de 1939.

Aquesta intervenció s'emmarca en un projecte més global i ambiciós, fruit de l'aposta que la Generalitat de Catalunya ha dut a terme els darrers anys per tal de recuperar la memòria històrica i afrontar un drama social pendent des de fa vuitanta anys: la recerca al voltant de tots els morts desapareguts en fosses anònimes durant la Guerra Civil espanyola i el franquisme. La materialització d'aquest projecte, per tant, forma part del desplegament de polítiques públiques de memòria democràtica de la Generalitat de Catalunya, unes polítiques implementades i gestionades des de la Direcció General de Memòria Democràtica del Departament de Justícia (en endavant DGMD), i que giren a voltant de dos grans eixos: d'una banda, la reparació i el reconeixement de les víctimes de la Guerra Civil i el franquisme; de l'altra, el foment de la memòria democràtica. En l'àmbit del foment la Direcció General de Memòria Democràtica col·labora amb el Museu Memorial de l'Exili (MUME) i el Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre (CO-

MEBE), amb qui organitza tota mena d'activitats de difusió: exposicions, seminaris i conferències, projectes didàctics, senyalització i patrimonialització d'Espais de Memòria, subvencions i premis o projectes de recerca històrica oral i arxivística. Però és en l'àmbit de les actuacions de recerca destinades al reconeixement i reparació de les víctimes que s'inclouen els treballs arqueològics efectuats a Cassà de la Selva i a moltes altres poblacions catalanes des de 2017 fins a l'actualitat. Les intervencions arqueològiques i l'exhumació de víctimes de la Guerra Civil formen part del Servei de recuperació i anàlisi antropològica i genètica de restes òssies humanes de la Guerra Civil i la dictadura franquista.

En aquesta línia, la DGMD promou i desenvolupa tot un seguit d'actuacions més enllà d'aquest servei, que s'imbriquen les unes amb les altres i permeten efectuar una recerca global i eficaç entorn de les víctimes de la Guerra Civil espanyola. Bàsicament, els projectes de recerca se centren en tres eixos: el Pla de Fosses, dins del qual es troba el Servei de recuperació i anàlisi antropològica i genètica de restes òssies humanes de la Guerra Civil i la dictadura franquista; el Mapa de Fosses i el Programa d'Identificació Genètica.

El Mapa de Fosses és un projecte dinàmic de recerca de fosses de desapareguts per tot el territori català i compta amb una pàgina web² que permet la participació ciutadana, amb l'objectiu de consultar

1. Aquest text és el fruit de la conferència que va tenir lloc al Casal de Jubilats el dissabte 13 de novembre de 2021 i que va impartir una de les autores: Ares Vidal.

2. Per tots aquells que tingueu informació sobre l'existència d'alguna fossa comuna posem a la vostra disposició l'adreça web on podeu consultar el mapa de fosses de la Generalitat de Catalunya: <https://fossesirepressio.cat>. Aquí podeu consultar totes les fosses que han estat inventariades per la Generalitat i comprovar, en cas que tingueu informació d'alguna fossa, si es troba al mapa. En cas negatiu podeu adreçar-vos a l'Administració a través d'aquesta pàgina i comunicar-ne l'existència.

i comunicar l'existència de fosses a Catalunya, de les quals se'n realitza un treball de recerca, en cas que sigui necessari i no s'hagi realitzat abans, per tal de confirmar i concretar tant com sigui possible la ubicació de cada fossa.

El Programa d'Identificació Genètica, en canvi, gira entorn dels treballs genètics necessaris per a la identificació de les víctimes recuperades. Aquest projecte compta amb la col·laboració de l'Hospital Vall d'Hebron, des del qual es realitza la captació de perfils genètics dels familiars, així com d'informació associada a cada víctima³. Aquestes dades són incloses al cens de persones desaparegudes i creuades amb les dades obtingudes en l'excavació i exhumació de víctimes de les diferents fosses excavades i llurs mostres genètiques.

Naturalment, totes aquestes polítiques se sustenten sobre una base jurídica formulada durant els darrers vint anys i que ha tingut per objectiu el reconeixement de les víctimes i els damnificats per la Guerra Civil espanyola⁴. I, en concret, la Llei 10/2019, de 30 de juny, sobre la localització i la identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista, i la dignificació de les fosses comunes és el marc jurídic referencial que ha permès desenvolupar el Pla de Fosses i el Servei de recuperació i anàlisi antropològica i genètica de restes òssies humanes de la Guerra Civil i la dictadura franquista⁵.

Itirta Arqueologia és l'empresa que està realitzant les intervencions arqueològiques en el marc

del Servei de recuperació i anàlisi antropològica i genètica de restes òssies humanes de la Guerra Civil i la dictadura franquista des del 2017, des que l'equip esdevingué l'adjudicatari del servei per mitjà de concurs públic. Aquest servei finalitzà l'any 2020 i fou de nou tret a concurs i guanyat pel mateix equip, que actualment acumula l'experiència de sis anys en la recerca històrica, arqueològica, antropològica i genètica de les víctimes desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista. Es tracta d'un projecte complex que requereix recerca interdisciplinària: calen arqueòlegs capaços d'interpretar les restes recuperades, antropòlegs que analitzin les característiques de cada esquelet i les possibles causes de la mort, historiadors que reconstrueixin el relat al voltant dels difunts i les circumstàncies en què apareix cada fossa a través de la documentació conservada i els testimonis, i genetistes que puguin esbrinar si les restes corresponen a un individu concret. Per aquest motiu, Itirta Arqueologia compta amb la col·laboració de tècnics i investigadors vinculats a la Unitat d'Antropologia Biològica de la Universitat Autònoma de Barcelona, al Servei de Genòmica de la Universitat Pompeu Fabra i al Departamento de Toxicología y Legislación Sanitaria de la Universidad Complutense de Madrid, així com la recerca històrica efectuada per Noemí Riudor. Òbviament, també és bàsica la col·laboració estreta amb els tècnics de la DGMD que treballen en la localització de fosses i desapareguts d'aquest període.

3. Per tots aquells que pugueu estar interessats en el procediment o que conegueu algun cas de desapareguts de la guerra posem a disposició l'adreça web: <http://justicia.gencat.cat/ca/ambits/memoria/Persones-desaparegudes/cens/>. Des d'aquest web s'informa la població sobre el Programa d'Identificació Genètica i de quins són els tràmits que cal fer per ser inclòs en el cens de famílies de persones desaparegudes a la Guerra Civil.

4. El marc jurídic que empara totes aquestes iniciatives es podria resumir en les normatives següents:

- El Decret 288/2000, de 31 d'agost, per gestionar les indemnitzacions a les persones privades de llibertat per motius polítics sota el règim franquista.
- L'any 2002 s'amplien els supòsits del decret anterior a menors de 65 anys.
- El 3 d'abril de 2003 s'aproven els Estatuts del Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre.
- L'article 54 de l'Estatut d'autonomia de Catalunya.
- La Llei 13/2007, de 31 d'octubre, del Memorial Democràtic.
- La Ley 52/2007, de 26 de diciembre, de Memoria Histórica de España.
- El 25 de juny de 2008 s'aproven els Estatuts del Consorci del Museu Memorial de l'Exili.
- La Llei 10/2009, del 30 de juny, sobre la localització i la identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista, i la dignificació de les fosses comunes.
- La Llei 11/2017, del 4 de juliol, de reparació jurídica de les víctimes del franquisme.

Actualment es troba en curs la redacció de la Llei de memòria democràtica de Catalunya, la qual recollirà tota la normativa anterior.

5. Per a més informació recomanem veure la presentació efectuada el 16 de juliol de 2020 al Museu de Tàrraga: "Fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya. Balanç i resultats del Pla de Fosses 2017-2019.", a càrrec de Gemma Doménech, Juli Cuéllar i Ares Vidal: <https://www.youtube.com/watch?v=fcjIXTTcBlo>

MOTIUS DE LA INTERVENCIÓ I INFORMACIÓ PRÈVIA EXISTENT

Actualment, el nombre de fosses localitzades a Catalunya ascendeix a 527, de les quals 239 són confirmades i 288 són probables, una quantitat enorme. Per aquest motiu, el treball de recerca previ és fonamental. Així mateix, l'elevat nombre de localitzacions pendents d'actuació arqueològica suposa un repte a l'hora de decidir quines són les actuacions prioritàries, essent necessari establir uns criteris avaluable i objectius que permetin ordenar les intervencions, entre els quals destaquen factors diversos: el risc de pèrdua de restes, per trobar-se en una ubicació potencialment delicada; la petició expressa de familiars, que tenen constància d'on reposa el seu avantpassat; o l'existència de documentació rigorosa i abundant sobre una localització concreta. En el cas de la Tomba del Soldat Desconegut, es reunia una part important dels requisits prioritari: d'una banda, es tenia força informació històrica que contextualitzava quan i com es produí la mort. A més, existien diverses hipòtesis de la identitat del soldat i, el més important, hi havia la petició de dues famílies que sospitaven que el finat podia ser familiar seu.

El context històric que envolta l'origen de la Tomba del Soldat Desconegut ens situa en un dels escenaris de les darreres batalles de la Guerra Civil i de la caiguda de Catalunya a mans franquistes, en el marc de l'ofensiva de Catalunya, una campanya militar desenvolupada entre el 23 de desembre de 1938 i el 13 de febrer de 1939. Es té constància que el gener de 1939 Cassà de la Selva allotjava una part dels brigadistes internacionals, desmobilitzats el setembre de 1938 pel Govern de la República, que no havien pogut tornar als seus països d'origen. Molts dels qui s'allotjaven per aquesta zona procedien dels Balcans i de l'Amèrica Llatina.

En aquells moments l'avantguarda de l'exèrcit franquista arribava a Cassà de la Selva des de Llagostera i la rereguarda republicana empenia la retirada. Els últims dies de gener, centenars d'aquells brigadistes que havien estat desmobilitzats van tornar de nou al front per ajudar les restes de l'exèrcit republicà a contenir l'avenç franquista.

Poc després, entre el 3 i el 5 de febrer, Cassà de la Selva i la major part del Gironès van ser ocupats.

És el pas d'aquesta ofensiva feixista i de la retirada republicana el que va deixar a Cassà de la Selva un testimoni que es conservaria durant dècades: la tomba d'un combatent republicà ubicada al camí de cal Porrer Vell i coneguda al municipi des d'aleshores com la Tomba del Soldat Desconegut. La creença popular més estesa apunta que es tractaria d'un soldat de les Brigades Internacionals que disparava una metralladora contra les tropes franquistes des de la zona de cal Porrer, en direcció a la carretera de Llagostera. Una altra versió, apuntada per en Carles Bagué⁶, proposa que es tractava d'un soldat anomenat Ferrer, el qual, tot i pertànyer al bàndol republicà, no volia disparar contra les tropes franquistes, motiu pel qual fou abatut pels seus propis companys en haver-se negat a seguir lluitant.

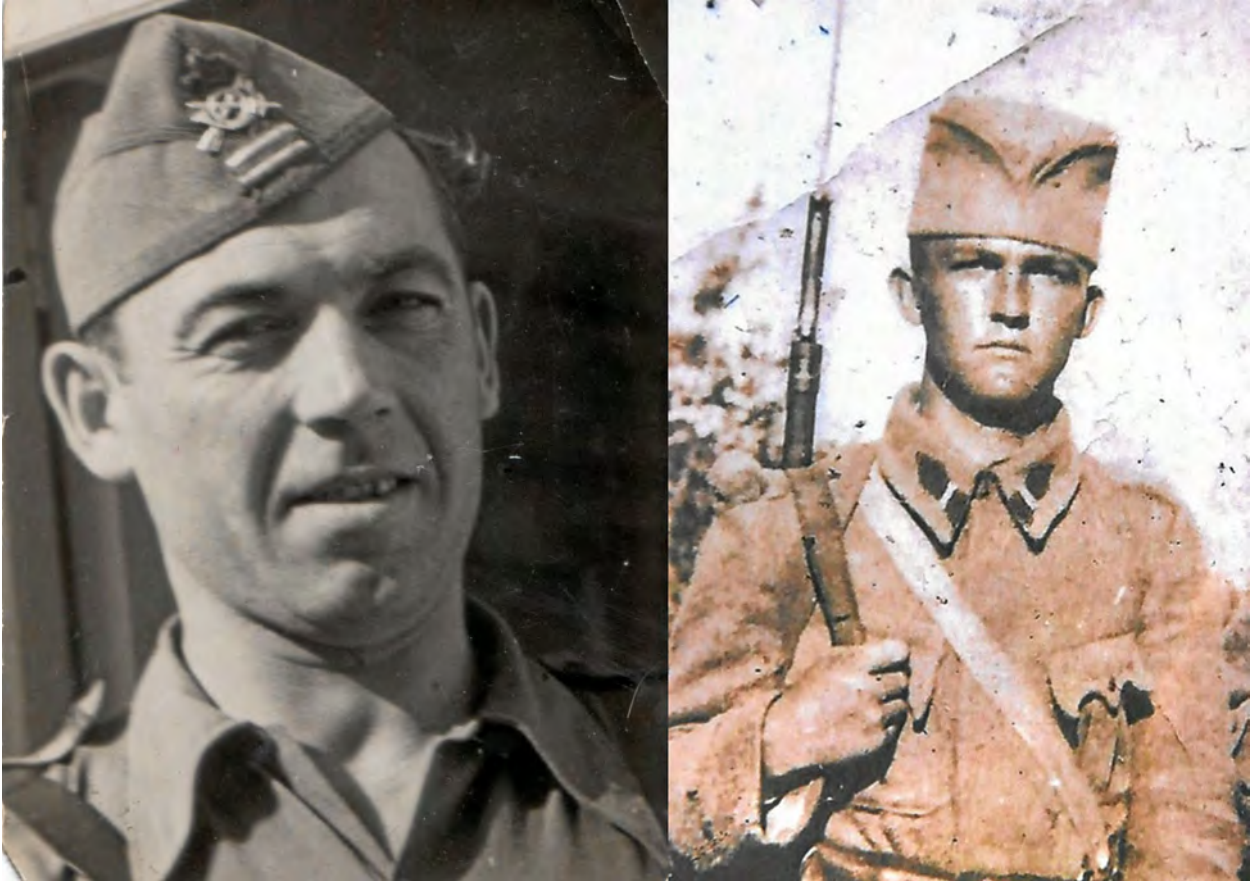
Segons els relats de l'època, el 3 o 4 de febrer de l'any 1939, l'Albert Bagué va localitzar el cadàver d'un soldat mort de bocaterrosa sobre el marge dret del camí, que menava cap a cal Porrer, just on trenca el camí que porta cap al Porrer Nou. De tornada al poble a la tarda, l'Albert va veure que el cos havia estat col·locat a l'altra banda del camí i semicolgat amb terra, i va restar allí durant un període de 10-12 dies. Transcorregut aquest temps, el finat fou enterrat en el lloc on se situa la tomba que ha arribat fins als nostres dies⁷. Des d'aleshores, veïns de Cassà de la Selva van procurar conservar aquella tomba anònima i hi van dipositar flors al llarg dels anys. Es tracta, doncs, d'un cas notable de preservació popular de la memòria i dels vestigis de la guerra que ha persistit durant tres generacions. Aquest fet ha estat evidenciat posteriorment pel registre arqueològic, el qual ha documentat una quantitat ingent de restes d'ofrenes florals de plàstic. Així mateix, se sap que la tomba tenia una creu de forja de ferro que no ha arribat fins als nostres dies i que en un moment incert fou extreta i substituïda per dues de més senzilles, clavades a la capçalera de l'estructura⁸.

L'any 2014 dues famílies d'antics brigadistes internacionals es van adreçar a l'Ajuntament de Cassà de la Selva per informar que les despulles podien

6. En Carles Bagué és fill de l'Albert Bagué, un testimoni directe dels fets ocorreguts.

7. BASART, 2006: p. 74-76; GRAU, 2002: p. 79.

8. Ambdues creus van ser enregistrades i numerades com a unitats estratigràfiques (UE 1009 i 1010 respectivament), d'acord amb la metodologia arqueològica.

Les proves d'ADN d'aquests dos brigadistes internacionals Pavel Antos i Josip Mufic, que varen morir pels voltants de Cassà a primers de febrer de 1939 no coincideixen amb les de les restes exhumades. Font: arxiu particular.

pertànyer als seus familiars desapareguts durant la guerra. Eren les famílies del brigadista txec Pavel Antos⁹ i del brigadista croat Josip Mufic (núm. 5.068 del Cens de persones desaparegudes)¹⁰.

La informació facilitada per la família de Pavel Antos ens mostra que era un tinent de l'exèrcit republicà de trenta-cinc anys, que morí pels voltants de Cassà els primers dies de febrer de 1939. La seva lluita a favor de la República va ser condecorada pel mateix govern txecoslovac el 1957, quan va decidir condecorar alguns milicians del país que havien mort lluitant contra el feixisme.

Pel que fa a Josip Mufic, sabem que era un soldat croat que també s'uní a les Brigades Internacionals i va combatre com a metrallador, essent sergent al Batalló Internacional Divisionari XIV. Sembla ser que també fou abatut pels voltants de Cassà a l'edat de vint-i-cinc anys.

Per tant, amb el propòsit de verificar la identitat de les restes, l'agost de 2017 la Generalitat de Catalunya va dur a terme la intervenció arqueològica a la tomba, les anàlisis antropològica i genètica de les restes i l'encreuament de dades per establir possibles relacions de parentesc amb les dues famílies.

DESCRIPCIÓ DE LA INTERVENCIÓ

La Tomba del Soldat Desconegut es troba fitxada en el Mapa de Fosses com a fossa del camí de cal Porrer Vell, per la seva ubicació al marge d'aquest camí, a prop de cal Porrer, dins del municipi de Cassà de la Selva. La fossa es troba marcada per un túmul de pedres de talla mitjana i planta el·líptica i encapçalada per dues creus de ferro amb restes d'ofrenes florals de plàstic.

9. MATEO, 1986: p. 422.

10. LLINÀS, 2014: p. 14-19.

Procés de desmuntatge i excavació de la tomba. D'esquerra a dreta: abans de l'excavació, un cop eliminades les ofrenes florals i la capa vegetal del voltant, un cop aixecat el túmul de pedres i un cop eliminat el segon nivell de pedres i terra que cobria la fossa, deixant al descobert la terra que reomplia el retall on es va dipositar el soldat. Font: Iltirta Arqueologia.

L'inici dels treballs va tenir lloc el 30 d'agost de 2017 amb una durada prevista inicialment de tres dies. Tanmateix, l'excavació fou una mica més complexa del que inicialment ens pensàvem i vam demanar una pròrroga del permís d'excavació, que permeté acabar els treballs entre els dies 4 i 8 de setembre de 2017, és a dir, la intervenció va tenir una durada total de vuit dies. Un cop finalitzats els treballs arqueològics es va procedir a la restitució de l'estructura que albergava l'enterrament per exprés desig del propietari. L'actuació va anar a càrrec de dos arqueòlegs i una antropòloga d'Iltirta Arqueologia: l'Andrea Fernández-Vilela, antropòloga i directora de l'excavació, i l'Enric Tartera i l'Ares Vidal, arqueòlegs. El procés d'excavació es va basar en el desmuntatge del túmul de pedres que cobria la fossa i el buidatge posterior del rebliment que omplia el retall. Ja en el desmuntatge es van poder documentar els treballs de manteniment de la tomba realitzats al llarg dels gairebé vuitanta anys transcorreguts, identificant l'existència de dos nivells clars de coberta arranjats en diferents moments.

Posteriorment, en el buidatge del rebliment interior es detectaren les restes del crani a uns 10 cm escassos de la superfície de la fossa. Les restes es trobaven en molt mal estat, en posició de bocaterrosa, sense connexió anatòmica amb la resta de l'esquelet i amb fragments del parietal situats per sota de la resta del crani. Per tant, tots els indicis apuntaven que el crani havia estat remogut en algun moment. De fet, a Cassà es diu que a mitjan anys seixanta tres nens van decidir obrir la tomba per tal de comprovar si realment hi havia les restes d'un soldat inhumades allí i es creu que van localitzar i manipular el crani, i que el van tornar a col·locar amb presses dins la tomba. Poc després, el camp fou llaurat amb un tractor de rodes de ferro, el qual malmeté la tomba i segurament el crani que havia quedat semienterrat. Finalment, la tomba fou restituïda amb una capa de pedres de mida mit-

Detall de l'estat en què aparegué el crani. A la imatge es pot apreciar l'estat de fragmentació i remoció de les restes. Font: Iltirta Arqueologia.

jana que no estan lligades amb terra i que, segons els habitants de la zona, responen a una actuació de dignificació i manteniment de l'indret efectuada els darrers anys per l'Agrupament Escolta i Guia La Claca, entitat ubicada al municipi. Per tant, l'actuació dels nens i del tractor són una explicació més que plausible per entendre l'estat en què es trobava el crani tot i els arranjaments posteriors.

Seguint els protocols de protecció dels elements susceptibles de mostra genètica per a l'encreuament posterior de dades amb els familiars candidats, es prosseguí amb l'excavació.

Un cop excavat i delimitat el crani, començà a aparèixer la base de la fossa per la banda sud-oest, excavada damunt de les margues terciàries, disgregades per l'erosió. Aquest fet, juntament amb la troballa del crani remogut, ens feu témer en un primer moment que la resta de l'esquelet hauria desaparegut. Però en el procés d'excavació de la base de la fossa es detectà que les margues descendien cap al nord-est i que el retall de la fossa tenia una secció transversal esgraonada, reblerta per un ni-

Detall de les restes de la gorra amb la insígnia brodada que denota que el soldat enterrat seria un tinent de l'exèrcit republicà. Font: Itirta Arqueologia.

vell més compacte i menys remogut, en el qual sí que aparegué la resta de l'esquelet de l'individu, en connexió anatòmica laxa, en posició decúbit supí i en millor estat de conservació que el crani. Val a dir que l'únic element anatòmic desaparegut és l'atles, la vèrtebra que uneix la columna amb el crani, una prova més que el cap fou remogut i separat de la resta del cos en algun moment. Per tant, les històries sobre la remoció del crani es veuen reforçades per les evidències arqueològiques.

Juntament amb l'esquelet aparegueren altres restes associades a la indumentària de l'individu: quinze botons, distribuïts pel tors de l'individu; restes de la gorra amb una insígnia de graduació brodada, localitzada al terç proximal del fèmur esquerre; restes de les dues sabates, ubicades al costat de la cama esquerra; una sivella metàl·lica, prop de la cresta ilíaca dreta; tres fragments de gafets a la zona del coll i un carregador de bales al costat del fèmur esquerre. De tots els elements apareguts cal destacar les restes de la gorra perquè aporten una dada important per a la identificació del soldat. En concret, la insígnia brodada a la gorra correspon a la graduació militar dins de l'exèrcit republicà corresponent a un tinent. Tenint en compte que el brigadista txec, Pavel Antos, era tinent, es va considerar oportú prioritzar l'encreuament de dades genètiques amb els seus familiars més directes.

ELS TREBALLS ANTROPOLÒGICS¹¹

La informació que podem extreure dels ossos gira entorn de tres aspectes claus. En primer lloc, ens aporten informació sobre les característiques físiques de l'individu. L'estudi dels ossos ens permet saber qüestions bàsiques com el sexe, l'alçada, la complexió física, l'etnicitat i l'edat aproximada¹². Així mateix, hi ha patologies i malalties que deixen petjada en els ossos i ens ajuden a conèixer els hàbits, la salut i els esforços que hauria fet l'individu en vida. I en darrera instància, els trauma-

11. Els resultats de l'estudi antropològic són fruit dels treballs efectuats per Andrea Fernández-Vilela, Diego López-Onaindia, Núria Montes i M. Eulàlia Subirà, aleshores membres del Laboratori d'Antropologia de la Universitat Autònoma. Aquests resultats formen part de la memòria arqueològica derivada de la intervenció, penjada al web del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya: http://justicia.gencat.cat/web/.content/memoriademocratica/areparacio/localitzacio/amapafosses/memoria_cassa.pdf

12. La bibliografia i metodologia de determinació antropològica és molt nombrosa, però en l'estudi del Soldat Desconegut, l'equip d'antropologia ha tingut en compte els següents estudis:

- Per a la determinació de l'edat: el desenvolupament dental (CRÉTOT, 1978; UBELAKER, 1989), el grau d'unió epifisària (BROTHWELL, 1987; FEREMBACH *et al.*, 1980; KRENSER, 2006; KROGMAN i ISCAN, 1986; SCHEUER i BLACK, 2004), els canvis en la superfície auricular (LOVEJOY *et al.*, 1985), la sínfisi púbica del coxal (KROGMAN i ISCAN, 1986) i el grau d'obliteració de les sutures cranianes (MASSET, 1982; MEINDL i LOVEJOY, 1985).
- Per a la determinació del sexe: la morfologia del coxal i el crani (FEREMBACH *et al.*, 1980; KROGMAN i ISCAN, 1986; MARTIN i SALLER, 1957; OLIVIER, 1960), i la robustesa i les característiques mètriques dels ossos llargs (OLIVIER, 1960).
- Per al mesurament: s'han pres les mesures craniomètriques i osteomètriques (KROGMAN i ISCAN, 1986; MARTIN i SALLER, 1957; OLIVIER, 1960).
- Per a la determinació de l'estatura: s'ha realitzat a partir de la longitud dels ossos llargs, seguint les fórmules proposades per Pearson i recopilades a Olivier (1960).
- Les mesures craniomètriques s'han utilitzat per estimar l'etnicitat probable de l'individu mitjançant l'aplicació web AncesTrees (Universitat de Coimbra) (NAVEGA *et al.*, 2015).
- Per a les variables morfològiques no mètriques: s'han registrat les de l'esquelet cranial (HAUSER i DE STEFANO, 1989) i postcranial (BROTHWELL, 1987) i de les dents (TURNER *et al.*, 1991; SCOTT i IRISH, 2017).
- Per a l'estudi paleopatològic: s'ha fet l'estudi de la patologia oral, registrant les càries, el retrocés alveolar, les fistules i les pèrdues dentals *ante mortem* i també s'han tingut en compte indicadors d'estrès ambiental i d'alimentació (CHIMENOS *et al.*, 1999).

L'esquelet del soldat desconegut un cop finalitzada l'excavació de les restes. Font: Iltirta Arqueologia.

tismes patits per la víctima al voltant del moment de la mort que apareixen en les restes òssies ens aporten dades sobre el conflicte bèl·lic i les causes de la mort de la víctima. En aquest projecte, els traumatismes més habituals són tots aquells associables a una batalla: ferides de bala, metralla d'explosions, extremitats trencades, talls, etc.

Així mateix, cal tenir en compte que els estudis antropològics no es redueixen al treball de laboratori, sinó que l'antropologia de camp és molt important, perquè permet realitzar un primer estudi de les restes humanes *in situ*, incidint sobretot en aquells elements que només es poden observar a terreny: la posició original en què apareix el cos; o la relació de les restes humanes amb altres elements arqueològics associats (com la indumentària, els objectes personals, els projectils, etc.). En aquest primer estadi de la recerca ja es poden observar també els traumatismes i les patologies més evidents.

En el cas del Soldat Desconegut, en aquesta primera fase de la recerca ja s'observà la fragmentació del crani i la seva posició secundària (sense connexió) respecte a la resta del cos, així com les restes d'una obertura anòmla que podien correspondre amb l'entrada d'un projectil, tal com es va poder verificar amb la reconstrucció del crani a laboratori.

20 cm per sota del crani es localitzà la resta de l'individu, situat en decúbit supí (panxa amunt), amb les extremitats superiors flexionades i les mans creuades sobre la pelvis. L'estat de conservació era evidentment millor que el crani. La mà

esquerra estava situada sobre el sacre, amb els dits estirats. La mà dreta estava situada sobre la fossa ilíaca dreta, amb el canell (carp) recolzat sobre l'avantbraç (cúbit i radi) esquerre i els dits flexionats sobre la gorra, com si l'estigués agafant. Les extremitats inferiors es trobaven estirades. El peu esquerre no s'ha conservat; el peu dret estava en articulació estreta. El calçat de l'individu es va localitzar al seu costat esquerre, paral·lel a l'extremitat inferior, de manera que en el moment de la inhumació el peu hauria estat amb un mitjà que n'explicaria el grau de connexió anatòmica.

La connexió de les articulacions era estreta a les costelles, la columna, l'articulació coxofemoral i les falanges del peu dret. En canvi, era laxa a les articulacions de les clavícules, l'articulació escapulo-humeral, els colzes, els genolls, i les falanges i carps de les dues mans. La mandíbula i el crani estaven desplaçats. El tòrax i la pelvis estaven lleugerament oberts. Tot això sembla indicar que l'individu va ser enterrat en un espai reblert de terra. Les articulacions en alguns casos tenien connexió laxa i en altres oberta, perquè l'individu estava vestit quan va ser enterrat, tal com demostra la presència de botons. Durant l'esqueletització i la descomposició de la indumentària es van crear buits d'aire que explicarien aquestes diferències en les articulacions, més o menys estretes. Tot sembla indicar que l'individu va ser dipositat amb cura a la fossa, i no abocat com en d'altres situacions dins d'aquest context històric.

Tot i que el crani va ser desplaçat, la posició de la columna suggereix que possiblement l'individu tenia el cap en posició lleugerament lateral quan va ser dipositat, recolzat sobre l'espatlla esquerra. La mandíbula es va localitzar sobre les cervicals, lleugerament tombada, i, aprofitant que havia patit menys alteracions que el crani, es procedí a extreure'n dues peces dentàries per a l'anàlisi genètica, ja que les peces dentàries són un dels millors elements ossis per a la conservació de l'ADN.

Un cop finalitzada l'excavació es dugueren a terme els treballs de laboratori, començant per la neteja de les restes realitzada en sec, amb l'objectiu de preservar l'ADN antic en cas que calgués repetir l'anàlisi d'identificació genètica. Posteriorment, es procedí a la identificació i inventari de les restes amb una observació de característiques, patologies i traumatismes més acurada.

L'estudi a laboratori ha permès establir les següents conclusions:

- A partir de la morfologia del coxal i el crani va ser possible determinar el sexe d'aquest individu com a masculí.
- Respecte a l'edat, l'acidesa del sòl havia afectat la superfície dels ossos i n'ha dificultat la determinació. No obstant això, altres indicadors com l'estat de fusió dels discs intervertebrals i la fusió de la primera vèrtebra sacra suggereixen que l'individu tenia més de trenta anys i menys de quaranta en el moment de la seva mort.
- L'estudi morfològic del crani determinà que es tractava d'un individu de cara estreta i alta, amb òrbites oculars també altes i nas estret. El paladar mitjà, ni estret ni ample, i la mandíbula ampla o curta.
- Les mesures del crani permeten descriure l'etnicitat probable de l'individu tot comparant amb bases de dades ja existents amb un interval de confiança d'un 95%. En aquest individu l'origen poblacional més probable seria procedent del sud d'Àsia, seguit per nord-europeu. També, l'estudi de les dents ha posat de manifest que les quatre incisives superiors tenen un grau molt marcat de la morfologia coneguda com en forma de pala, una característica més típica en poblacions asiàtiques. Tot i així, malgrat que la seva freqüència és menys elevada en població europea, també pot haver-hi individus que els presentin. També destaca l'absència del tubercle de Cara-

belli, un element típic d'individus europeus, així com la presència d'una única cúspide lingual als segons premolars inferiors.

- L'estudi de les extremitats superiors ens mostra un individu de braç ample i arrodonit.
- L'estudi de les extremitats inferiors sembla evidenciar que l'individu hauria presentat un desenvolupament lleu del múscul soli.
- Per establir l'alçada dels individus, normalment s'empren les longituds màximes de l'húmer, el radi i el fèmur esquerres, però, tot i que l'estat de conservació dels ossos era força bo, la banda esquerra es trobava parcialment erosionada i es va haver de recórrer a l'húmer dret per realitzar el càlcul i, segons aquest, l'individu tenia una alçada aproximada d'1,59 m.
- Pel que fa a les patologies, l'individu presentava artrosi i diversos nòduls de Schmorl a la columna, patologia associada en individus joves a un esforç físic continuat, com pot ser l'activitat ramadera¹³. Quant al fet que tingui artrosi, l'aparició d'aquesta patologia és habitual en individus majors de quaranta anys i una aparició anterior pot indicar la presència d'un estrès mecànic relacionat amb l'activitat de l'individu¹⁴, per exemple els mateixos nòduls de Schmorl. Activitats repetitives i/o en posicions forçades suposen un sobreesforç que pot facilitar l'aparició d'artrosi en individus joves. Per tant, el conjunt de lesions que l'individu presenta a la columna pot relacionar-se amb un sobreesforç, probablement associat amb l'aixecament de pes de manera regular. En tot cas, coincideixen amb l'edat estimada per a aquesta persona.

Detall de l'orifici d'entrada d'un projectil a l'occipital, compatible amb una bala de calibre 9 mm. Font: Laboratori d'Antropologia de la UAB.

13. CAPASSO, 1998.

14. ROBERTS i MANCHESTER, 1983.

- L'individu també presentava diverses pèrdues prèvies a la mort de peces dentals, així com retrocés alveolar, càlcul i càries. Una alta freqüència de càries en una població sol associar-se amb una dependència d'aliments rics en carbohidrats de cadena curta o una mala higiene bucal; però és una qüestió complexa que també pot dependre de factors genètics. Tot i això, queda clar que la salut dental de l'individu no era bona.
- Quant a traumatismes, l'individu presentava un orifici d'entrada a l'occipital de 9,8 mm de diàmetre conseqüència d'un tret i un de sortida al parietal dret que només es conservava parcialment i no fou possible mesurar-lo. L'orifici d'entrada és compatible amb un tret de pistola de 9 mm de calibre.

ELS ESTUDIS GENÈTICS: QÜESTIONS PRÈVIES I RESULTATS DE LA TOMBA DEL SOLDAT DESCONEGUT

Un cop finalitzats els estudis arqueològics i antropològics, entra en joc la darrera baula del procés de recerca: els estudis genètics. En aquest àmbit cal distingir entre l'anàlisi de l'ADN dels vius i el dels morts, perquè suposen dos procediments diferents i es realitzen a través de canals d'actuació separats.

L'estudi genètic dels familiars és gestionat des de l'Hospital Vall d'Hebron, a través del Programa d'Identificació Genètica de Desapareguts de la Guerra Civil i el Franquisme. A més d'extreure la mostra, l'equip de la Vall d'Hebron intenta recuperar informació sobre el desaparegut¹⁵ a través d'una entrevista amb els familiars, per tal d'afinar la recerca de cada desaparegut.

Mentre que en el cas dels morts, es realitza una extracció genètica de les restes òssies recuperades durant la mateixa excavació, per tal de no contaminar la mostra i es gestiona a través dels antropòlegs del nostre equip, els quals, seguint una rigorosa cadena de custòdia, trameten les mostres als laboratoris genètics per tal que en facin el perfil genètic i n'obtinguin un resultat. Els perfils obtinguts de les restes exhumades són inclosos en una base de dades i totes les tasques d'elabo-

ració i gestió posterior dels perfils es realitzen des del Servei de Genòmica de la Universitat Pompeu Fabra i des del Departamento de Toxicología y Legislación Sanitaria de la Universidad Complutense de Madrid.

Aquests dos canals conflueixen al final amb l'encreuament dels resultats i, en cas que l'encreuament resulti positiu, obtenim una identificació genètica i la DGMD pot començar els tràmits de retorn de les restes a la família.

Malauradament, la identificació genètica no sempre és possible. És important tenir en compte la necessitat d'un bon estat de conservació de les restes òssies, fonamental per a la recuperació de perfils genètics vàlids. Tot i que no sempre es compleix, l'experiència acumulada al llarg d'aquests sis anys sembla confirmar que els ossos en superfície pateixen un seguit d'alteracions derivades dels canvis climàtics (sobretot dels canvis de temperatura i humitat) que afecten altament la conservació de l'ADN i no permet obtenir perfils prou complets per establir correspondències amb els censos de famílies, almenys amb les tècniques genètiques actuals. Pel que fa a les restes enterrades, l'estat de conservació depèn de diversos factors i no sempre es compleixen, però per norma general sol ser suficientment bo per obtenir perfils genètics prou complets per a l'encreuament. Però tot i la possibilitat d'extreure'n mostra genètica, les activitats efectuades sobre els enterraments durant els vuitanta anys transcorreguts també han afectat les restes, fragmentant-les, dispersant-les i eliminant-ne una part.

De l'individu de la Tomba del Soldat Desconegut de Cassà de la Selva es van extreure dues mostres òssies a terreny per recuperar-ne l'ADN, corresponents a dues peces dentàries: els tercers queixals inferiors. Van ser enviades a la Universidad Complutense de Madrid per a la seva anàlisi, efectuada entre el 20 de novembre de 2017 i el 15 de febrer de 2018¹⁶.

Malauradament, tot i haver pogut recuperar un perfil genètic parcial, que ens ha permès confirmar que es tracta d'un home, les mostres preses no coincideixen amb cap dels dos candidats proposats i caldrà restar a l'espera que en un futur apa-

15. A través d'una entrevista exhaustiva, els tècnics de la Vall d'Hebron recullen informació útil sobre el desaparegut: aspecte físic, trets característics, circumstàncies i zona de la desaparició, informació sobre la seva mort, etc.

16. Els resultats de l'estudi genètic del Soldat Desconegut també formen part de la memòria arqueològica derivada de la intervenció i poden ser consultats al mateix enllaç web que els estudis arqueològics i antropològics: http://justicia.gencat.cat/web/.content/memoriademocratica/areparacio/localitzacio/amapafosses/memoria_cassa.pdf

Planta de detall de les restes òssies i els elements associats al soldat localitzades dins de la tomba de Cassà de la Selva. Font: infografia: Iltirta Arqueologia.

regui una coincidència genètica amb l'ampliació del nombre de famílies inscrites al cens de familiars de desapareguts durant la Guerra Civil espanyola.

L'experiència acumulada durant aquests sis anys en l'extracció d'ADN i recuperació de perfils genètics per al seu encreuament amb els perfils dels familiars vius amb el desaparegut no sempre és la mateixa (podem tenir mostres d'un net o neta, nebot o neboda, germà o germana...), essent a vegades necessari un tipus d'anàlisi genètica o un altre. Per

tant, l'experiència acumulada ha suposat la implementació d'una metodologia més flexible i acurada en cada cas, més enllà d'unes anàlisis estàndards automatitzades que també permeten realitzar encreuaments massius de totes les restes i que estan donant resultats positius interessants.

CONCLUSIONS

En resum, l'estudi antropològic ha posat de manifest que l'individu enterrat era un home d'entre trenta i quaranta anys. Tenia la cara estreta i alta, amb òrbites altes, nas estret i mandíbula ampla. Les característiques cranials i dentals fan suposar que l'individu no tindria un origen poblacional de l'oest d'Europa, sinó que el més probable seria una barreja entre un perfil europeu i del sud d'Àsia. Així mateix, l'estudi de les extremitats suggereix

que no tenia un gran desenvolupament muscular. Tot i això, presenta artrosi a la columna i diversos nòduls de Schmorl, que podrien associar-se a una activitat física exigent (posicions forçades o un sobreesforç relacionat amb l'aixecament de pes de manera regular). Les característiques bucodentals també semblen indicar una higiene dental i una alimentació pobres. L'alçada de l'individu devia ser propera als 159 cm.

La troballa d'una entrada de projectil a l'occipital sembla confirmar que l'individu fou mort d'un tret al cap efectuat per l'esquena, i les restes de la gorra amb la graduació militar semblen confirmar que el soldat era un tinent republicà. L'estat de conservació de l'esquelet també sembla indicar que no va passar gaire temps entre la mort de l'individu i llur enterrament definitiu.

Pel que fa a la identitat, tot i que la localització d'una gorra amb la graduació de tinent de l'exèrcit republicà, i la determinació antropològica que l'individu era un home d'entre trenta i quaranta anys donaven pes a la hipòtesi que l'individu inhumat era el tinent txec Pavel Antos, l'encreuament de les mostres genètiques ha resultat negatiu, de la mateixa manera que amb el cas d'en Josip Mufic. Ara per ara, no tenim resposta a qui era el soldat desconegut i esperem que l'augment de famílies al cens permeti fer nous encreuaments i obtenir algun dia la identificació desitjada

Tanmateix, hi ha quelcom que caracteritza aquest enterrament i el fa especial. La Tomba del Soldat Desconegut, a diferència de la gran majoria de fosses, tombes i trinxeres amb inhumacions repartides per tot el territori català, no ha caigut mai en l'oblit, no ha sigut amagada ni portada en secret, sinó que ha estat respectada, refeta i homenatjada per una part de la població cassanenca que gai-

rebé sempre de manera anònima ha procurat pel seu manteniment. Així mateix, la història que envolta l'aparició de la tomba, amb petites variacions, sembla coincidir en una única versió que ha passat de pares a fills i que alguns habitants del poble, com és el cas d'en Carles Baqué, han mantingut viva fins a l'arribada de l'obertura de la fossa i l'exhumació del soldat abatut.

De fet, els testimonis i les aportacions d'alguns veïns han estat cabdals i molt útils a l'hora de dur a terme l'excavació i des d'aquest article volem aprofitar per agrair al poble de Cassà la seva col·laboració, suport i acolliment durant tot el procés de recerca.

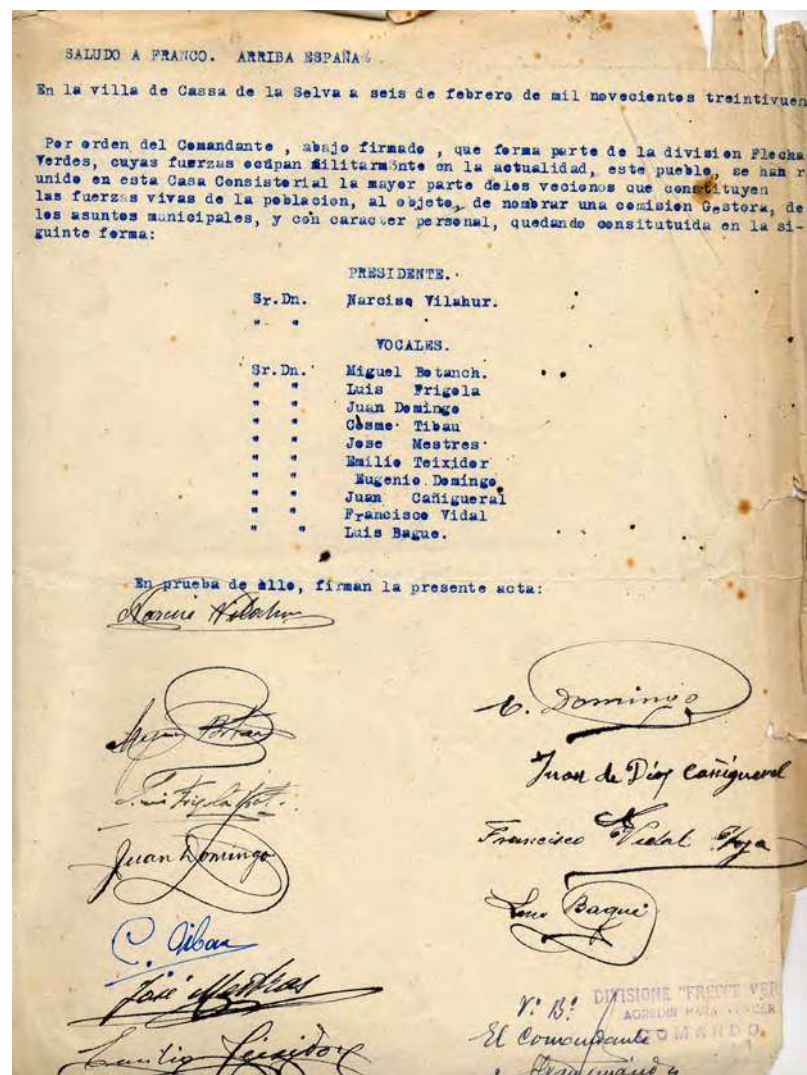
Finalment, el 6 de juny de 2019, el procés de dignificació va fer un pas més, amb el lliurament de les restes d'aquest combatent republicà, de moment anònim, a l'Ajuntament de Cassà de la Selva, el municipi que les ha acollit durant vuitanta anys i que, mentre no se'n pugui obtenir una identificació, seguirà vetllant pel seu repòs. Tanmateix, el procés de recuperació de la memòria no es tanca; Pavel Antos i Josip Mufic continuen essent persones desaparegudes a la guerra i continuem sense conèixer la identitat de les despulles lliurades. Han passat molts anys des d'aquells fets, i anem tard. Però, comarca a comarca i arreu del país, tenim el deure i el propòsit d'aprofundir en la recerca, localitzar fosses, recuperar les restes de les víctimes, garantir-los una inhumació adequada i fer tot el possible per identificar-les i restituir els llaços familiars que aleshores es van trencar. Així doncs, la feina continua, no només amb el soldat desconegut, sinó amb els milers de víctimes desaparegudes que es mereixen una història que permeti a les famílies i a la societat tancar una ferida que ja dura massa.

3. CASSÀ DE LA SELVA, ANY ZERO. LA FALANGE I EL NACIONAL SINDICALISME¹

Francesc Morales i García

El 1948 s'estrena la pel·lícula *Germania anno zero*, dirigida i escrita per Roberto Rossellini. El film està ambientat al Berlín immediatament posterior a la derrota d'Adolf Hitler. Per tant, la referència a l'any zero es deu a com la societat alemanya va haver de reiniciar el comptador després de l'ocupació de tropes americanes, britàniques, soviètiques i franceses entre 1945 i 1949. Aquell mateix any 1949 naixerà la República Federal Alemanya i, ja abans, el 1946 el Regne d'Itàlia havia deixat d'existir. Durant aquell mateix període de temps naixia i moria la Junta Española de Liberación, integrada per gent com Pere Bosch i Gimpera, el filòsof figuerenc Joaquim Xirau i Palau, i la resta de l'exili republicà espanyol posterior a la derrota de 1939.

Aquell any va significar un nou inici per a la societat espanyola. Un nou estat s'apoderaria de les vides dels espanyols ara que la República Espanyola havia quedat anorreada. Per donar un exemple del poder d'aquest nou estat, fins i tot el calendari en va resultar modificat: 1939 passaria a ser el Tercer Any Triomfal i, a més, l'Any de la Victòria. Fins i tot es va canviar el fus horari: a partir de 1940 l'Espanya europea seguirà l'hora de Berlín en lloc de la de Londres. En aquest estat de coses no és d'estranyar que els governs locals, els ajuntaments, haguessin de fer el seu propi *reset*. Aquest assaig va precisament d'això, de com el govern local a Cassà de la Selva prengué forma dins un estat nou que mica en mica s'anava convertint en reialme. La principal característica per destacar aquí serà com la Comissió Gestora —després Ajuntament Nacional— va haver de compartir protagonisme amb

Document de creació de la Comissió Gestora de l'Ajuntament el febrer del 1939. Font: AMCS. Administració General.

1. Aquest text és fruit de la conferència que va tenir lloc al Casal de Jubilats el dissabte 11 de desembre de 2021.

Alumnes de l'escola de la Salle vestits de falangistes amb motiu d'una representació teatralitzada. Font: AMCS / Fons Enric Roca Bota. Autor desconegut.

el partit únic del nou règim i la ideologia que corria dins i al voltant seu: el nacionalsindicalisme de Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista. Mentre Rossellini estava fent la seva pel·lícula, i a Alemanya i a Itàlia es passava per un procés de purga de feixistes, a Espanya es donava un altre pas de rosca al projecte nacionalsindicalista per mirar de fer-lo encaixar en el nou estat i en el vell món.

L'estructura d'aquest estudi està dividida en tres parts. En una primera part abordaré la qüestió del feixisme en les seves dimensions generals, tot i que també posant èmfasi en la seva dimensió espanyola i gironina. Considero que és una primera passa indispensable, no només per fer el típic zoom historiogràfic del marc general al cas específic, sinó perquè ens pot ajudar a col·locar un segon punt abans d'entrar en matèria del que va ser FET-JONS a Cassà de la Selva. Aquest segon punt és, de fet, un salt enrere en el temps des del nostre any zero perquè aportaré dades de quina era la percepció que, com a mínim per a alguns cassanencs, es tenia del feixisme. A més, no deixaré passar l'oportunitat de presentar idees que, a les dècades de 1920 i 1930, eren compartides tant per anarquistes,

com per republicans i nacionalsocialistes. Trobo que aquesta segona part, a banda de ser interessant per ella mateixa, em permet introduir alguns exemples de cassanencs que passen per un procés de feixistització, en altres paraules, d'individus que participen d'aquest nacionalisme revolucionari radical que identifiquem com a feixisme espanyol. Finalment, veurem com es va desenvolupar un Movimiento Nacional o falangisme a Cassà de la Selva, amb les seves activitats, els seus rituals, els seus membres i els seus —a l'espera d'una paraula millor— rivals. Gràcies a la documentació que tenim a l'Arxiu Municipal de Cassà de la Selva, a l'Arxiu Històric de Girona, a l'Arxiu General de la Diputació de Girona i a l'Archivo Histórico Nacional —a banda dels treballs dels historiadors gironins Josep Clara i Jordi Bohigas—, s'ha pogut reconstruir aquí quelcom poc habitual: el procés de feixistització espanyol a escala local fins a les seves darreres conseqüències.

EL FEIXISME EN MIL PARAULES O MENYS

Abans d'entrar en la presència de FET-JONS a Cassà de la Selva es fa necessari donar unes quantes coordenades generals sobre el feixisme

i el que serà el partit únic del període dictatorial. Falange Española havia nascut el 29 d'octubre de 1933 com una organització formada, en gran part, per universitaris antimonàrquics i per la classe mitjana urbana. Els seus membres es definien “per la seva ideologia antimarxista, contrària alhora a la lluita de classes i al sistema capitalista, defensora d'un Estat totalitari, nacionalista i imperialista, organitzat de forma autoritària i corporativa”. La pràctica de l'acció directa no els era tampoc estranya. Pocs mesos després, el 13 de febrer de 1934 se li integrava un partit fundat el 1931 amb base camperola i fortament populista i anticapitalista: les Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista.² FET-JONS era, doncs, un dels múltiples partits que poblaven i construïen aliances a l'Espanya anterior a la guerra de 1936.

No hem de veure el feixisme com una ideologia situada en uns quants partits polítics europeus de les dècades de 1920 i 1930 que, per sort i també per la força, conquereixen el poder i acaben rentant el cervell a la població. Tal com ens descriu Ferran Gallego a *El evangelio fascista*, el feixisme de masses, amb capacitat per condicionar la vida de la democràcia parlamentària o per arribar a la conquesta del poder, es va produir a Espanya, com a la resta d'Europa, com a resultat d'un procés en què el partit feixista era una zona específica, però no exclusiva.³ En altres paraules, arriba un punt que el feixisme, el nacionalsocialisme i el nacionalsindicalisme —agafeu el terme que us agradi més— acaba ocupant tot o gairebé tot l'espai del nacionalisme radical. En efecte, el feixisme no apareix com una doctrina formada, sinó que té uns orígens compartits amb d'altres ideologies i que necessita d'una experiència galvanitzadora del seu procés radicalitzador. El que per als casos italià i alemany van significar les trinxeres de la Gran Guerra, per al cas espanyol foren la guerra a Àfrica i la Guerra Civil. És del Marroc que sortiren els principals dirigents de l'aixecament: José Sanjurjo Sacanell, Gonzalo Queipo de Llano y Sierra, José Millán-Astray y Terreros, Emilio

Mola Vidal, Juan Yagüe Blanco i Francisco Franco Bahamonde.

Un altre element important i fundacional del feixisme espanyol és la religió. El projecte d'Onésimo Redondo Ortega i els seus companys estava mancat de clericalisme i de defensa de l'Església, però no per això era una opció laica. Efectivament, el feixisme no era el partit dels catòlics en la forma que ho podien ser Acción Popular o la Comunion Tradicionalista, però era el partit que, per al cas espanyol, la revolució nacional es realitzaria d'acord amb la idea d'una pàtria orgànica, jerarquitzada, habitada per individus lliures que accepten un destí comú, i d'acord amb els principis que inspiraven una comunitat cristiana.⁴ El catolicisme permetia, en paraules de l'intel·lectual italià Francesco Orensano, eliminar el risc d'un culte a l'estat.⁵ Si volguéssim fer-ne un resum ràpid, una posició política com ara la republicana, que assumeixi el cristianisme en els afers d'estat, no tindria cap problema a demanar a Déu que beneeixi la república. Un feixista, en canvi, identificarà Espanya amb Crist i els seus patiments. Del que es tractava, gràcies al feixisme, era de crear una forma nova de ser espanyol.

Aquesta construcció del feixisme espanyol, cristallitzat en la guerra, supera i en alguns moments fins i tot queda al marge del partit únic, en especial després del conflicte que el bàndol vencedor va identificar com una croada contra la revolució que amenaçava Espanya. És aquesta idea de croada la que permet a Ramón Serrano Suñer, olorant potencials conflictes en el bàndol rebel, redactar la unificació de FET-JONS amb les forces tradicionalistes de carlistes i requetés. El primer responsable de la implantació del partit únic a Girona és, de fet, un carlí: Lluís de Prat Roure, nebot del cacic Jaume Roure Prats.⁶ Tal com ens explica Clara, FET-JONS va haver de compartir la seva posició de privilegi al costat del poder militar i de les forces monàrquiques i catòliques que havien donat suport a l'alçament. No obstant això, el partit complia el paper d'inspirador principal del sistema.⁷ És per això que, malgrat que el falangisme no tenia pràcticament presència

2. CLARA, 1999: p. 9.

3. GALLEGO, 2014: p. 51.

4. GALLEGO, 2014: p. 113-114.

5. GALLEGO, 2014: p. 915.

6. CLARA, 1999: p. 37.

7. CLARA, 1999: p. 15.

Placa franquista del Ministeri de l'Habitatge. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Col·lecció Ajuntament. Autor desconegut.

a les comarques gironines abans de 1939, va ser administrativament fàcil la cooptació —ni que sigui administrativa— de membres d'altres organitzacions polítiques o religioses cap a FET-JONS.

Sobre això darrer, crec que serà d'utilitat donar algunes dades numèriques. Segons Stanley Payne, FET a Catalunya tenia, l'any 1936, uns 300 militants.⁸ El juny de 1937, després d'haver estat decretada la unificació de partits, l'organització falangista comptava amb uns 900 militants catalans en primera línia i 1.600 de segona.⁹ Al juliol de 1940 ja hi havia 1.814 militants i 5.908 adherits masculins, als quals s'haurien d'afegir les 65 militants dones i 1.908 adherides.¹⁰ Pel que fa a la mitjana d'edat dels seus membres, FET-JONS tenia una mitjana d'edat d'uns vint-i-dos anys a terres gironines, “la qual cosa definia el grup en la línia dels partits feixistes europeus, els quals comptaven amb un percentatge elevat d'afiliació juvenil i consideraven la tesi generacional com a substitutiva de la lluita de classes”.¹¹ Aquesta qüestió juvenil i generacional és un altre dels elements importants per al feixisme. Es rebut-

java el discurs marxista de la lluita de classes i es preferia el del canvi natural i orgànic de gent jove que substitueix la gent més gran. Aquesta és una visió de les solucions polítiques que ens hauria de fer reflexionar als contemporanis que vivim en una societat que s'ha mogut a gran velocitat de la preocupació pels mileuristes cap a la dels mil·lennistes.¹²

ELEMENTS DE FEIXISTITZACIÓ A CASSÀ DE LA SELVA

Un falangisme a escala local com el que porto aquí no és només el del Consell Local del Movimiento, la gent amb carnet o el Frente de Juventudes a Cassà de la Selva. És, també, un treball sobre la presència d'una cultura política —el feixisme— que formava part de la vida política dels cassanencs, ni que sigui a nivell informatiu, abans de la guerra de 1936. Gràcies al periòdic quinzenal portaveu de l'Ateneu Cultural, *Horitzó*, aquesta tasca és abastable. En efecte, ja en el primer número de la principal revista dels intel·lectuals de la nostra vila, el 20 de maig de 1933 tenim un article dedicat al Comitè Català contra la Guerra en el qual es relata com “la corrupció dels vells sentiments de raça i pàtria, de domini i autoritat, ens és avui insufrible. Que en els temps evangèlics hom odiés els jueus, que encara en la fràgil, en tants indrets, civilització nostrada, s'ensenyi estúpida a la mainada a perseguir israelites imaginaris a cops de maça, més que pintoresc resulta cosa insulsa i bajana”.¹³ La civilització nostrada a la qual fa referència l'article no és la de la llunyana Alemanya, sinó una de més propera, la que en aquells anys encara celebrava el costum de matar jueus per Dijous Sant.

No obstant això, els autors no deixaran de banda el feixisme alemany. “Que no es això el que cerquen els hitlerians, ho sap tothom. La tirania no la pertorben els fets de consciència, ni la pirateria internacional reconeix fronteres ètiques. En atacar

8. CLARA, 1999: p. 25.

9. CLARA, 1999: p. 33.

10. CLARA, 1999: p. 40.

11. CLARA, 1999: p. 25.

12. Unes generacions joves que, a més, estan profundament medicalitzades i posades en quarantena amb qüestions com l'ecoansietat o l'eliminació de la reproducció.

13. BERTRAN DE QUINTANA - CAÑADAS, 1933: p. 3.

als jueus, probablement s'intenta rompre algun ressort de la pau o de la democràcia." Més endavant l'article finalitza amb paraules de suport a Albert Einstein i d'avertiment pels que preparen la propera guerra.¹⁴ Ens trobem, sens dubte, davant d'un assaig en què feixisme i guerra apareixen combinats i, per altra banda, religió i feixisme no tenen un casament automàtic.

Des d'aquell primer número la presència del feixisme serà constant al llarg dels dos anys que durarà la publicació periòdica. Joan Puig i Tolosà és un dels autors que en parla més sovint, introduint el tema dins els seus escrits sobre literatura, filosofia i educació. El 1935, en un seguit d'articles sobre Friedrich Wilhelm Nietzsche, el nostre escriptor tracta el cas específic d'Alemanya i el nacionalsocialisme. Té clar que "la dictadura nacionalsocialista té indubtablement una sèrie de característiques que la diferencien de les altres formes de govern dictatorials dels nostres dies. [...] És notable i curiós en aquest aspecte, d'observar el desig formal del nacionalsocialisme de retornar a una estructuració econòmica pròpia d'èpoques precedents al desenvolupament del sistema capitalista, com la reintegració de grans masses al camp, el foment de nuclis de petits comerciants i industrials, la creació i conservació d'una sana classe mitja, és a dir, un moviment de despolarització. [...] L'odi contra els jueus és palesat en tots els ordres, en el programa i en les manifestacions dels prohoms nacionalsocialistes. [...] L'honor o el dret, la higiene o el bon gust, tots aquests són els heterogenis motius de justificació d'aquest sentiment implacable contra una raça que ha estat per cert, potser l'única que ha mantingut, a través de tots els temps i malgrat totes les contrarietats, inconfusible el timbre de la seva personalitat. [...] La superioritat de la raça hiperbòria per la qual Nietzsche s'entusiasma tant, és defensada tan aferrissadament pels nazis que, aquesta utopia constitueix també una de les característiques més particulars del nacionalsocialisme. [...] Cal, doncs, segons els nazis, nordificar Alemanya, començant per evitar el contagi de la privilegiada raça ària amb la miserable sang jueva i afavorint el predomini gradual dels homes del Nord, segurament fins arribar que no

Joan Puig i Tolosà en un seguit d'articles sobre Nietzsche publicats el 1935 a l'*Horitzó* tractava el cas específic d'Alemanya i el nacionalsocialisme. Font: AMCS.

quedi a Alemanya un sol home que no sigui ros. [...] Fins aquí la cosa és tolerable i fins pot passar com a divertida. No tot s'atura així, però. Extrems com l'establiment de l'esterilització amb caràcter forçós, són ja quelcom que cal pendre's amb un xic de serietat".¹⁵

Aquesta descripció del nacionalsocialisme que en fa Puig i Tolosà és tremendament lúcida, fins i tot per als estàndards acadèmics actuals. Al mateix temps contrasta amb el coneixement popular que

14. BERTRAN DE QUINTANA - CAÑADAS, 1933: p. 4. En l'*Horitzó* de 23 de setembre de 1933 apareixerà una referència a la comunicació que la Sinagoga Central Israelita de Barcelona envia a l'Ajuntament de Cassà de la Selva, en la qual es demanen diners per ajudar els jueus exiliats d'Alemanya.

15. PUIG I TOLOSÀ, 1935.

avui dia tenim del feixisme, el qual massa sovint es concentra en la part xenòfoba i no en la construcció d'un projecte polític.

Un dels temes que més preocupa a diverses ideologies de les primeres dècades del segle xx és la reproducció de l'individu. A *Horitzó*, a banda d'articles en contra de la masturbació masculina i el tabac —temes presents en la premsa de l'època com a veritables plagues modernes—, un dels grans moments es produeix el 4 de maig de 1934. Aquell dia el doctor Pompeu Pascual pronuncia a l'Ateneu Cultural una conferència sobre demografia, eugenèsia i racisme. Segons la descripció que en fa *Horitzó*, Pascual “exposa amb xifres eloqüentíssimes el descens de natalitat a Europa, cosa que preocupa fonament els Estats principalment els subjectes a la trama feixista que veuen en això una propera disminució en els seus rengles militars. Per aquest motiu el Duce organitza teatrals casaments en sèrie i Hitler fa consignar en el pressupost alemany la quantitat de 60 milions de marks amb la qual es fa als nous casats un préstec de 1.000 marks rebaixant-se el deute en una quarta part cada vegada que neix un infant del matrimoni”.

Per Pascual, els factors principals de la minva de la natalitat són el problema econòmic, la moral sexual i el feminisme. Pel que fa al tema específic de l'eugenèsia “la finalitat d'aquesta és pujar l'infant en bones condicions de salut, essent regla bona que els esposos no pateixin mals que puguin passar al fill, per quin motiu està establerta l'esterilització a Nord-amèrica i Anglaterra amb caràcter voluntari essent aquesta obligatoria a Alemanya. Qualifica de brutal aquesta disposició dels hitlerians, ja que sobre l'individu ningú pot tenir-hi aquest dret”.

Acte seguit llegeix unes estadístiques per reforçar les bondats de l'eugenèsia: mentre a Las Palmas, de cada mil defuncions 462 són d'infants, a la província de Girona en moren 116 i a Cassà 90; una gran diferència si fem un cop d'ull a les xifres de Nova Zelanda i Anglaterra: 7 i 13, respectivament.¹⁶ Un dels mals identificats pel doctor Pascual, el feminisme, serà motiu d'un conjunt de rèpliques i contrarèpliques a la revista *Horitzó*.

Si haguéssim de reduir el feixisme a només dos trets, aquests serien la submissió a les lleis de la naturalesa i el rebuig a les idees d'igualtat provinents de les propostes il·lustrades i de les revolucions liberals del segle XIX. El debat sobre el paper de la dona és, per tant, cabdal per al feixisme i, en el fons, per a tota ideologia moderna. A *Horitzó*, en l'article titulat “Feminisme” de 21 d'abril de 1934, llegim el següent: “D'un temps ençà s'ha anat creant una corrent fortament arrelada en les dones dels països capdavanters de la civilització per evadir-se del paper assignat per la naturalesa i incorporar-se a la societat identificant-se amb l'home en molts aspectes de la seva vida. [...] Aquest tipus de dona que acostuma a estar totalment deslligada de la família, s'ocupa en un treball que correspondria a l'home, generalment per un sou més baix; coneix i practica el malthusianisme,¹⁷ i els seus sentiments i deures naturals estan, sinó del tot desapareguts almenys adormits per l'imperatiu del seu benestar i de la seva llibertat. [...] Nosaltres som enemics en principi d'aquesta tendència ideològica de la dona moderna”.¹⁸

Aquest discurs, el qual no és estrany trobar-lo en algunes veus de l'esquerra actual, és el que informa al franquisme —és a dir, al feixisme espanyol— a l'hora de fer polítiques de família. És el que fa, també, que la dona casada no pugui tenir càrrecs dins la Sección Femenina, un cas, aquest darrer, de clara existència del feixisme al marge del falangisme. Evidentment, la dona que estava dins el partit únic amb càrrecs no deixava de ser feixista per art de màgia en el moment que començava a tenir fills.

Totes aquestes idees, que poden ser vistes amb comprensió, amb simpatia o amb rebuig, són les que es porten a la pràctica durant la Guerra Civil, el qual no és un conflicte entre germans o una tragèdia pròpia de Sòfocles, sinó l'extermini d'un adversari polític. Els nostres protagonistes cassanencs ja no seran, a partir de 1936, intel·lectuals que escriuen a l'òrgan de premsa d'un ateneu cultural d'una població industrialitzada al peu de les Gavarres, sinó homes d'acció. No estem davant

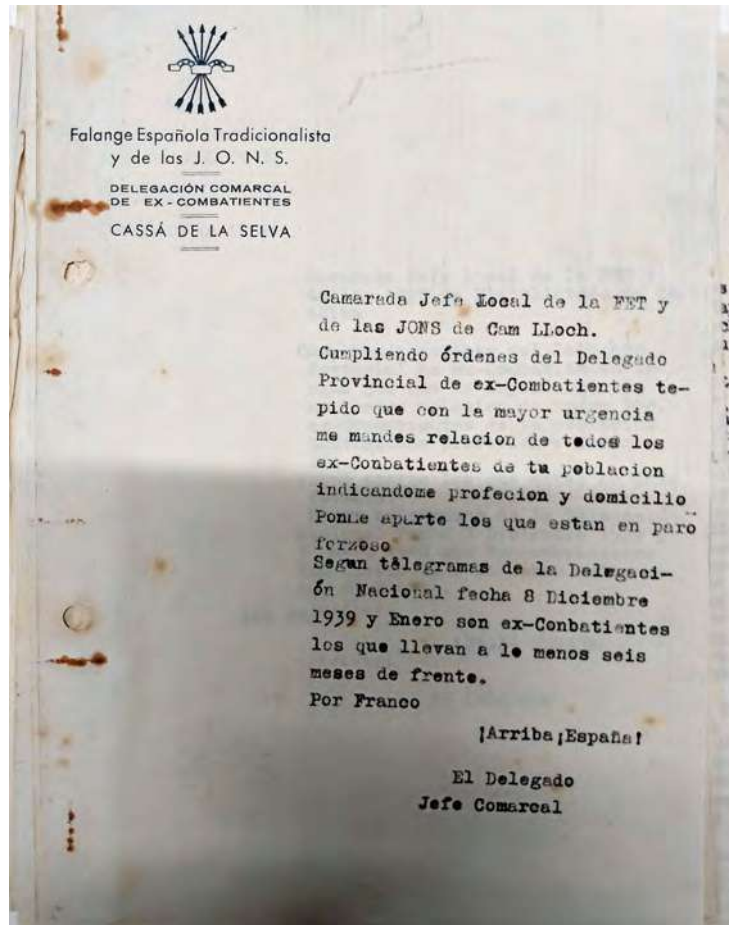
16. “Conferència”, 1934.

17. L'autor es refereix aquí, suposo, a la doctrina antinatalista que aconsella la restricció voluntària de la procreació. Thomas Malthus, a finals del segle XVIII, va exposar el principi segons el qual la població humana estava abocada a la pobresa i a l'extinció perquè veia com mentre la població creix en progressió geomètrica, els recursos alimentaris ho fan en progressió aritmètica.

18. J. P. P., 1934: p. 218-219.

d'aprenents de bruixot que reben a les seves mans i als seus cors la doctrina feixista i després fan el que poden o el que volen, sinó persones que provenen d'una cultura política determinada que es radicalitza, durant la guerra, cap a la cultura hegemònica dels vencedors. Sobre això darrer donaré un parell d'exemples. Per una banda, el cas de Laureano Ametller Argelés, el qual es presenta a una feina de funcionari municipal enmig de la voràgine de documents de depuració de membres del consistori un cop les tropes entren a Cassà de la Selva el 3 de febrer de 1939. Ametller Argelés és un jove cassanenc de vint-i-tres anys, excombatent de la 2a Bandera de Falange. A banda de medalles obtingudes durant la guerra, també compta amb cursos de comerç, mecanografia i batxillerat. Per si això no fos prou, el 9 d'octubre de 1939, el cap local de FET-JONS, Salvi Rodà Alemany, escriu a favor seu, completant la biografia del candidat amb les seves aventures durant la guerra: havia passat a l'Espanya nacional el 3 de novembre de 1937, i el 8 de setembre de 1938 ja formava part de les tropes falangistes. L'altra carta de recomanació provenia de l'alcalde, Josep Mestres Martí. Un cop contractat, la posició d'auxiliar administratiu que la Corporació Municipal acaba donant al nostre veterà de guerra el 1942 estava, de fet, reservada al grup dels excombatents.¹⁹ Tal com ens recorda Clara en el seu llibre sobre la Falange gironina, la recompensa de tenir una feina després de la guerra, anunciada els primers dies del conflicte, representava la idea de l'Estat com a botí a canvi de la quota de fidelitat.²⁰ És aquesta, al meu entendre, una de les herències que hem rebut de la intensa burocràcia del franquisme: l'Estat espanyol, primer, i el Regne d'Espanya, després, no han actuat tant com uns estats paternalistes, sinó més aviat com uns estats disposats a ser rapinyats per tot un conjunt d'individus que no serveixen a la pàtria, sinó que busquen uns ingressos protegits i fixos.

L'altre exemple de feixistització abans de la fi de la Guerra Civil és el de Domingo Rodà Alemany. El 24 de juliol de 1940, davant el jutge municipal Josep Maria Frigola Almeda, compareixen Pere Puig Ribas, Andreu Castañé Molinas i Josep Rich Xiberta. Declaren que Rodà Alemany, "durante su

Petició de Cassà de la Selva a la secció local de Falange a Campllong, de llistat d'excombatents per part de la secció local de la Falange. Font: AMCS / Fons Falange.

estancia en Francia ayudó moral y materialmente, a los que hubieron menester para su paso a la España Nacional, a los declarantes y muchos otros, ya que por sus antecedentes e ideología eran persona de derechas como todos sus familiares, viéndose obligado a huir de la zona roja, no pasando a la liberada, seguramente para evitar represalias en las personas de sus deudos e intereses a su cargo, pero siendo considerado en Francia como un auténtico fascista".²¹ Aquest document, com tants d'altres del moment, és una carta de descàrrec cap a una persona que evidentment està sent investigada al marge de les depuracions de funcionaris que van permetre a Ametller Argelés entrar dins la Corporació Municipal.

19. AMCS, fons de l'Administració local, caixa 2614, id. 1015.

20. CLARA, 1999: p. 193.

21. AMCS, fons del Jutjat, caixa J36.

Els símbols falangistes del jou i les fletxes es trobaven a les entrades de les poblacions. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Col·lecció Ajuntament. Autor desconegut.

És el moment de parlar de la interessant repressió desfermada pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques. Tal com ens descriu Jordi Bohigas Maynegre, a banda dels judicis sumaríssims militars, amb condemnes de mort i de presó duríssimes, “la repressió també prengué altres formes, més difícils de resseguir documentalment, tret de casos particulars: la il·legalització dels partits d'esquerres i, en la pràctica, de tot altre partit que no fos la FET-JONS, a través de la Ley de Responsabilidades Políticas de febrer de 1939. Aquesta llei considerava penalitzables no únicament els qui s'havien oposat a la rebel·lió militar, sinó fins i tot aquells que simplement no hi havien donat suport”.²² Segons les dades que he trobat disperses en diferents fons d'arxiu, més de quaranta cassanencs van haver de passar pel procés d'aquesta llei que, a més, era retroactiva: perseguia actuacions comeses a partir de 1934. No obstant això, casos com el de

la presència de Rodà Alemany a la llista d'investigats ens podrien fer pensar que la Llei de Responsabilitats Polítiques també es va fer servir, per part de jutjats municipals i prefectures provincials de Falange, per triar el gra de la palla; en definitiva, qui era contrari al nou règim i qui era un col·laborador potencial. Va ser l'eina perfecta de selecció de personal en territoris recentment ocupats.

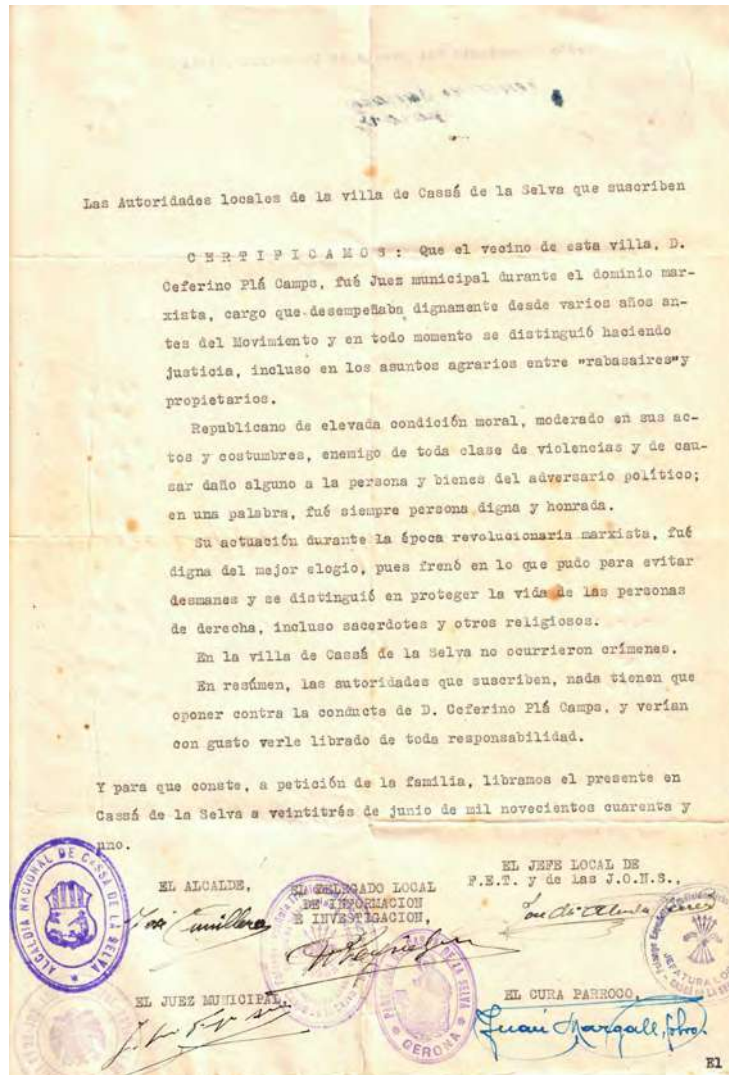
PER LES SEVES OBRES ELS CONEIXEREU

En aquesta darrera part em centraré en algunes actuacions del falangisme a Cassà de la Selva en l'etapa posterior a la victòria de Franco; no només durant els primers anys d'una homogènia dictadura feixista, sinó també amb projeccions a futur. El feixisme espanyol, a partir de 1943, segueix el seu camí gràcies a l'organització política coneguda com a Movimiento Nacional. Aquesta estructura totalitària és, per Bohigas Maynegre —en el seu

22. BOHIGAS MAYNEGRE, 2017: p. 229.

estudi sobre el cas Ilagosterenc— “un contrapoder a l’Ajuntament, amb més o menys força dins la corporació municipal segons el moment”.²³ Pel cas cassanenc, la primera reunió presidida per un cap local del Movimiento és la del 16 de desembre de 1943;²⁴ és a dir, uns tres mesos després que Franco es referís com a moviment, i no com a partit, al conjunt d’organismes que componien el règim. La força del falangisme que havia lluitat a la guerra espanyola, primer, i a l’europea, després, començava a convertir-se en el sistema.

En les seves funcions, el partit únic podia rivalitzar amb altres institucions, però ens equivoquem si pensem que no ser falangista —fins i tot ser antifalangista— volia dir ser antifeixista. Per exemple, la primera i més evident funció que FET-JONS va realitzar a Cassà de la Selva i a la resta de la província va ser la de castigar els vençuts, així com el control i enquadrament de tota la població. Això no vol dir que tota actuació punitiva no anés acompanyada d’actituds favorables per part de les mateixes forces del règim. Donem un cop d’ull a la persecució judicial de Ceferino Pla Camps, el qual havia estat, irònicament, jutge a Cassà de la Selva. El 23 de juny de 1941 les autoritats locals cassanenques firmen un document en el qual certifiquen que Pla Camps és un republicà d’elevada condició moral, “moderado en sus actos y costumbres, enemigo de toda clase de violencias y de causar daño alguno a la persona y bienes del adversario político [...] Su actuación durante la época revolucionaria marxista, fué digna del mejor elogio, pues frenó en lo que pudo para evitar desmanes y se distinguió en proteger la vida de las personas de derecha, incluso sacerdotes y otros religiosos. [...] En la villa de Cassá de la Selva no ocurrieron crímenes”. L’informe està signat per l’alcalde, el jutge municipal, el rector, el sergent comandant de la Guàrdia Civil, el cap local de FET-JONS i el delegat local d’Información e Investigación.²⁵ Estem davant d’un document seminal d’un dels grans mites cassanencs: la vila va ser un oasi de pau durant la Guerra Civil. Cal tenir present que els mites no es mouen segons les coordenades de veritat o mentida, sinó segons la seva utilitat. Em temo que no vaig errat quan dic que, davant la desesperació de la repressió del fei-

El 23 de juny de 1941 les autoritats locals cassanenques firmen un document en el qual certifiquen que Ceferi Pla Camps és un republicà d’elevada condició moral. Font: AMCS. Col·lecció Neus Heras.

xisme espanyol, tant vencedors com vençuts es van aferrar a una visió de comunitat tancada davant un conflicte en el qual qualsevol acte de violència es considerava forà o directament inexistent.

Si donem un cop d’ull a les signatures d’informes d’aquest tipus queda clar que FET-JONS no era l’única institució que generava aquest tipus de documents, favorables o desfavorables. Els tribunals locals i comarcals també complien amb aquesta

23. BOHIGAS MAYNEGRE, 2017: p. 224.

24. AMCS, fons de Falange, caixa D-165.

25. AMCS, fons de Neus Heras.

Salutacions franquistes al peu de l'església parroquial el 3 de febrer de 1956 durant la visita del governador civil de Girona, José Luís Mazo Mendo. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Col·lecció Engràcia Bota.

funció. El 20 d'agost de 1945, per exemple, es demana al jutge municipal de Cassà de la Selva "un informe de moralidad de Doña Dolores Verdguer Busquet y de su familia, así como del comportamiento social de la misma, y conveniencia o inconveniencia, en lo que los citados extremos se refieren de contraer matrimonio con un Oficial del Ejército; por ser necesarios a los tramites ordenados por la Superioridad".²⁶ O, per posar un altre exemple al marge d'investigacions del partit únic, el cas de la revisió de l'expedient de depuració d'Heribert Rutllant Claret, pel qual el 25 d'octubre de 1958 es torna a demanar informar al Juzgado Superior de Revisiones "sobre concepto que se tiene en ésa localidad del citado Maestro con respecto a su conducta política, social y religiosa".²⁷ Més aviat

sembla que les investigacions de FET-JONS van dirigides a completar referències de governadors civils, prefectures provincials del Movimiento, jutjats o, també, per conèixer millor els seus propis membres, en especial quan aquests venien de fora.²⁸

La Falange cassanenca, com la Falange en general, era un grup elitista que constantment vivia en un conflicte intern sobre qui en podia formar part. Queda clar que la qualitat era més important que la quantitat, i això que a nivell numèric els falangistes cassanencs representaven una xifra respectable. Bohigas Maynegre dona una xifra de 250 afiliats el 1940,²⁹ essent un dels trenta-quatre municipis gironins amb capacitat per tenir consell local³⁰ en unes dates en les quals els afiliats gironins eren 1.888.³¹ En general, i amb totes les reserves i

26. AMCS, fons del Jutjat, caixa J46.

27. AMCS, fons del Jutjat, caixa J19, expedient 36.

28. És el cas d'Alfons Malagrida Mayolas, el qual venia de Barcelona (AMCS, fons del Jutjat, caixa J19).

29. BOHIGAS MAYNEGRE, 2017: p. 241-242.

30. CLARA, 1999: p. 100.

31. CLARA, 1999: p. 214.

sospites cap a unes dades tan canviants i provisionals,³² els falangistes cassanencs dels anys quaranta representen un 13 per cent del total del falangisme provincial.

De fet, Cassà de la Selva actua com a cap comarcal a diversos nivells, tant dins l'organigrama del partit com del sistema judicial local; no és només que Campllong i Sant Andreu Salou formessin part de la prefectura local cassanenca,³³ és que des del punt de vista d'alguns serveis de Falange —com ara els excombatents o les organitzacions juvenils—, Cassà de la Selva era seu comarcal. No obstant els bons registres, en la reunió del Consejo Local del Movimiento de 17 de maig de 1956, davant les finances exposades pel tresorer Pompeu Negre Espinet, es posa de manifest que “hay muchos militantes, sobre todo en el despoblado, que no pagan ninguna cuota. Entre todos los presentes se comenta el hecho del poco interés mostrado por algunos camaradas inscritos, tornándose el acuerdo de exigirles el exacto cumplimiento de sus deberes y, en caso contrario, expulsarles de la Organización, por estimarse que es mejor partir de un sentido realista, que no engañarnos con falsas listas y estadísticas, toda vez que debe imperar un criterio de selección”.³⁴ Les llistes que conservem de militants i adherits masculins a la FET-JONS de Cassà de la Selva, sempre sense data i amb anotacions als marges de quotes i baixes, les hem d'entendre com a documents de treball destinats a perfilar la versió més acabada del partit únic. El Movimiento podia incloure tota Espanya, però la Falange havia de tenir clar quins eren els seus.³⁵

Sovint es considera FET-JONS com un govern a l'ombra, a la manera que els comissaris polítics actuaven dins la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques. De fet, com a bona organització feixista, té un conflicte permanent amb una institució rival. És a dir, l'Ajuntament Nacional de Cassà de la Selva és també una institució feixista. El 16 de març de 1942, durant el canvi de cap local del

Movimiento de Josep Maria Almeda Ferrer cap a Lluís Maria Frigola, es fa constar que s'espera de l'alcalde “su colaboración en pro del Partido [la cual] seguirá siendo tan entusiasta como hasta el presente, para así colaborar todos en bien de nuestra querida Patria”. L'any abans la Corporació Municipal ja havia fet un donatiu de 400 pessetes al Frente de Juventudes. Seguint amb la relació entre Ajuntament i FJ, davant la creació d'una escola d'adults per part del FJ per “elevar el nivel de Cultura de la juventud campesina”, el 23 de desembre de 1944 es decideix que l'Ajuntament ha d'imposar les sancions per als que no hi assisteixin com alumnes. No obstant això, la càrrega de la multa l'ha de decidir el delegat local del FJ i, al mateix temps, l'Ajuntament obliga al FJ que faci complir l'ordre.³⁶ On d'altres hi podrien veure un descontrol dins el Movimiento Nacional també hi podem veure harmonia entre els diferents membres de la gran família franquista. El problema podia ser la disciplina de cadascun dels membres, però no sembla que l'atomització de responsabilitats i conflicte entre entitats esdevingués un daltabaix.³⁷

Les activitats esportives, un dels punts forts del falangisme cassanenc, ens ajuden a posar sobre la taula més exemples de la flexibilitat del sistema feixista. El 22 de gener de 1958 es proposa a Daniel Duch Mascort com a delegat local del FJ. Duch Mascort, nascut el 17 de gener de 1927, havia ingressat a Organizaciones Juveniles el 1939, després al FJ, i finalment a les Falanges Juveniles de Franco. Segons la documentació presentada des del partit, va participar en totes les activitats possibles, en especial les dedicades al tennis taula, esport amb el qual havia competit a nivell nacional a Osca. En aquell 1958 era membre de la Junta Provincial de la Sección Social del Sindicato de Madera y Corcho. Malgrat aquesta precoç i constant participació, “no consta inscrito en FET de las JONS por el descuido que a veces se llevan estos asuntos, pero debe considerárse-

32. No deixa de ser sospitós que, si una circular de 1950 en què es diu que el mínim de militants necessaris per a un consell local del Movimiento sigui cinquanta (CLARA, 1999: p. 100), en una llista de més o menys el mateix període hi hagi, precisament, cinquanta militants cassanencs (AMCS, fons de Falange, caixa D-165).

33. CLARA, 1999: p. 99.

34. AMCS, fons de Falange, caixa D-165.

35. De fet, destaquen per la seva absència dones, obrers i xarnegos. 36. AMCS, fons de Falange, caixa D-165.

37. El 14 de febrer de 1941 tenim una de les primeres queixes de manca de puntualitat dels membres de FET-JONS a les reunions (AMCS, fons de Falange, caixa D-165).

le militante práctico”.³⁸ Un altre exemple dins de l'àmbit esportiu és el dels partits de futbol jugats del 22 al 23 de setembre de 1940 entre el Cassà, el Girona “y el equipo del Bon. de Trabajadores no 67 destacado en esta villa”.³⁹ Aquest batalló de treballadors, part de la vintena que corrien per Catalunya aquell any 1940,⁴⁰ tenia la plana major a Caldes de Malavella.⁴¹ La “corrúa de grups de presoners malgirbats i famèlics caminant per una carretera o treballant en feines de tota mena no pogué amagar la realitat dura de la violència del treball forçat durant els primers anys de la postguerra.” Per això, ens diu Clara, es va determinar que els batallons no havien de tenir cap contacte amb la gent de les poblacions on s'instal·laven.⁴² Per altra banda, la gestió dels presoners de guerra i desafectes del règim passava per la col·laboració de les forces vives de cada poble.⁴³ Sigui com sigui, amb col·laboració de mala fe o sense, el Futbol Club Cassà de la Sección Deportiva de FET-JONS no va dubtar a organitzar una activitat d'esbarjo amb presoners disciplinats a la qual va convidar l'alcalde, sense importar a dintre de quina norma es podia o no atènyer. La norma és, de fet, l'estat d'excepció.

Per acabar amb aquest resum de les actuacions falangistes i feixistes cassanenques, no podem deixar de banda els rituals i festivitats d'aquella època: el Dia de la Victòria, l'1 d'abril; el Dia de la Unificació, el 19 d'abril; el Dia del Glorioso Alzamiento Nacional, el 18 de juliol; el Dia del Caudillo, l'1 d'octubre; el Dia de la Raça, el 12 d'octubre; el Dia dels Caiguts i de la Fundació de Falange, el 29 d'octubre; el Dia del Dolor per la Mort de José Antonio, el 20 de novembre, i el Dia de l'Alliberament, que per Cassà de la Selva era el 3 de febrer. Tampoc hem d'oblidar la Festa Major, rellevant pel Consell Local de Falange, el

qual “este año [1951] se le quiere dar mayor realce si cabe a los años anteriores, para demostrar a los forasteros el bienestar reinante, en contra a los rumores de graves motivos que en insistencia hacen crecer los elementos perturbadores ayudados por los elementos descontentos”. Falange solia ser el promotor i organitzador d'aquests esdeveniments, en especial el del 3 de febrer, data escollida per a la inauguració del “Grupo de Viviendas San José, construido por la O.S. del Hogar, siendo muy posible la asistencia del Jefe Provincial”, el 1956.⁴⁴ Un altre dels dies grans és l'1 d'octubre, promogut també des de l'Ajuntament i, com a mínim l'any 1941, barrejat amb la Festa de l'Exaltació de la Santa Creu.⁴⁵ Per Nadal, una de les principals accions era la coneguda com a Nadal del Pobre. El 16 de desembre de 1943 el Consell Local del Movimiento acorda col·laborar amb l'Ajuntament i el capellà “en la suscripción voluntaria entre las personas pudientes, en pro del Aguinaldo de Navidad y Fiesta de Reyes”. Tres anys després s'aconsegueixen mil pessetes del governador civil i cap provincial del Movimiento, Luis Mazo Mendo, “en concepto de donativo y con destino a la adquisición de juguetes para los niños necesitados de la villa de Cassa de la Selva, en el día de Reyes”.⁴⁶ Amb els anys serà el mateix alcalde, en aquest cas Francesc Nadal Oller, el que demana els donatius com a president d'una comissió local encarregada del Nadal del Pobre.⁴⁷ Com veiem, les festes i rituals religiosos s'entortolliguen amb la simbologia franquista. No obstant això, en aquest darrer exemple el partit únic no apareix per enlloc. En aquesta i en altres iniciatives, com per exemple les discussions de tipus urbanístic, el falangisme va col·locar algunes de les seves formes de fer en el postfranquisme.

38. AMCS, fons de Falange, caixa D-165.

39. AMCS, fons de Falange, caixa D-165.

40. CLARA, 2007: p. 40.

41. CLARA, 2007: p. 45.

42. CLARA, 2007: p. 113.

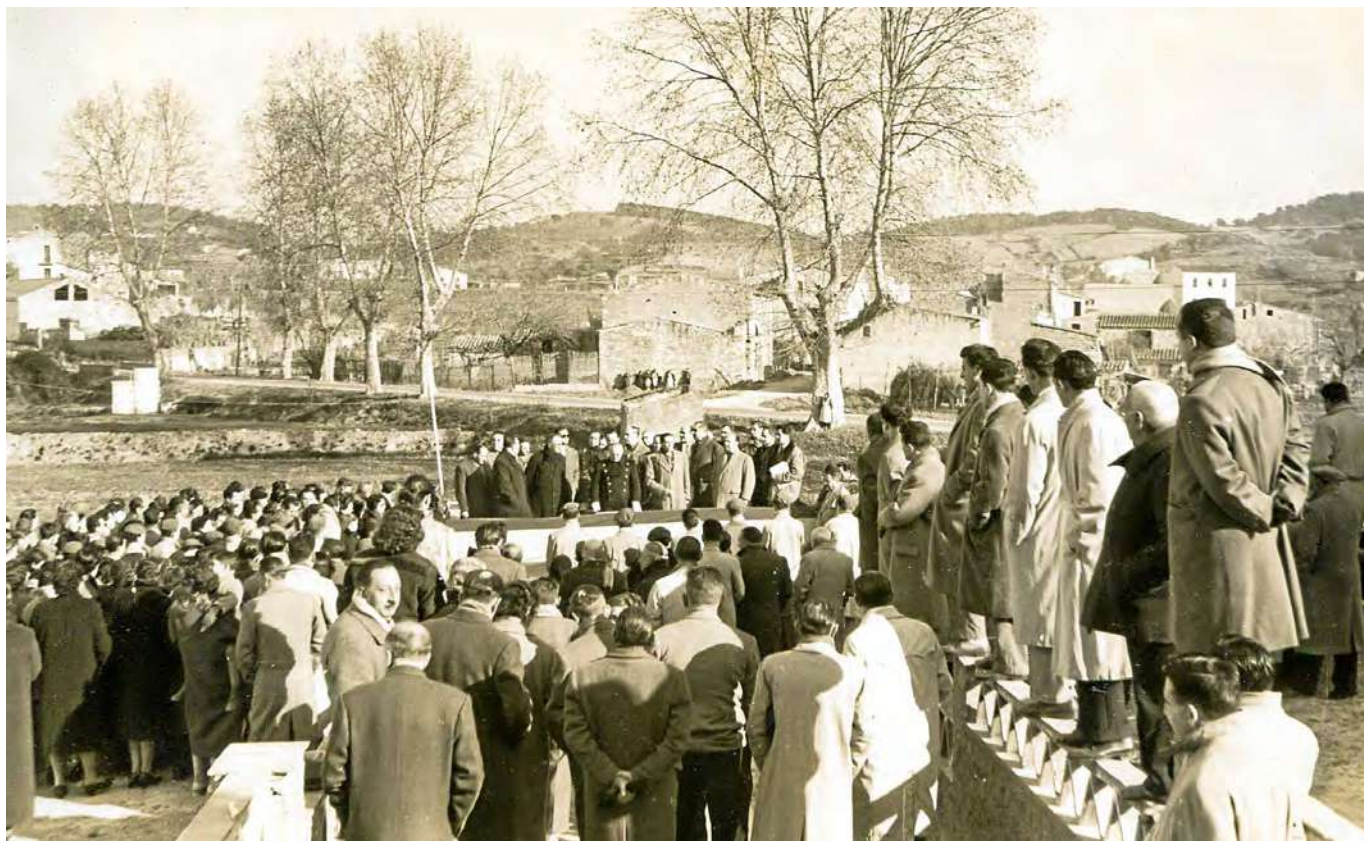
43. CLARA, 2007: p. 125.

44. AMCS, fons de Falange, caixa D-165.

45. AMCS, fons del Jutjat, caixa J46.

46. AMCS, fons de Falange, caixa D-165.

47. AMCS, fons del Jutjat, caixa J25.

Inauguració del grup Sant Josep en una data molt assenyalada, el dia de la "Liberación", el 3 de febrer de 1956, amb la presència del governador civil, José Luís Mazo Mendo, i l'alcalde de Cassà, Josep Vidal. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Col·lecció Engràcia Bota.

CONCLUSIÓ

He començat aquest assaig amb una referència cinematogràfica per presentar de quina manera el 1939 va ser l'inici d'un món nou. Permeteu-me que acabi amb una altra escena fílmica, aquesta vegada del llargmetratge dirigit per Miguel Courtois *GAL*. En un memorable moment del relat, el comissari espanyol Ariza —José Amedo en el seu referent de la política espanyola dels anys vuitanta— diu a uns periodistes que l'estan interrogant que ell, abans, era feixista, i que ara servia a la democràcia. Ja no calia dir res més. Un feixista de l'anterior règim era un demòcrata en aquest. Existeix una tendència a pensar que la *ideologia* és quelcom que només existeix a les altes esfe-

res, als llibres o a les capitals de països. Encara pitjor, hom podria arribar a pensar que ideologia és el que pensen els altres. L'estudi del falangisme a Cassà de la Selva —de fet, a qualsevol altra població de les comarques gironines— ens dona la perspectiva d'una ideologia que va ser adoptada amb naturalitat. La mateixa naturalitat amb la que el 1975-78 es va adaptar a una Constitució i a unes normes de joc diferents, però deutores directes del passat. No perdem mai de vista que les eleccions de 1977 no són unes eleccions antifranquistes, sinó mes aviat postfranquistes, com postfranquista serà el nou govern municipal cassanenc i bona part del teixit associatiu local.

4. UNA GRAN PÈRDUA. L'EXILI DEL MAGISTERI DE CATALUNYA¹

Salomó Marquès i Sureda

Permeteu-me començar amb una citació de l'historiador Josep Fontana en una entrevista al diari *Ara* el 14 d'agost de 2016.

“La gent ha oblidat que un dels esforços més importants que va fer la República va ser l'intent de modificar la societat espanyola a través de l'educació i la cultura. Va fundar escoles, va nomenar mestres, va portar biblioteques a tots els ajuntaments. Va fer un esforç admirable. Els altres el van decapitar: van tancar escoles, van matar mestres, van cremar llibres. Recuperar tota aquesta memòria seria molt important. Com a mínim per contrarestar la bestiesa aquesta de perdonar el franquisme amb l'excusa falsa de dir que la República va ser una mena de batalla entre gent apassionada. No. S'ha d'entendre que hi va haver un projecte de transformació social i que el franquisme va representar un endarreriment com a mínim de 25 a 30 anys en l'evolució de l'economia espanyola”.

1. L'EDUCACIÓ REPUBLICANA

El que fem avui és recuperar la memòria tal com ens recomanava Fontana. I ho farem centrant-nos en els anys de la República en pau que podem considerar, des del punt de vista pedagògic i educatiu, una època daurada tant pel que va fer el govern central com el català. Entre els fets més notables destacaria el nou pla d'estudis (el Pla Professional) amb més anys d'estudi i amb més temps de pràctiques (i pagades!); la política de construccions escolars, el retorn del català a l'escola; garantir una escola obligatòria, laica, coeducativa amb en-

senyament actiu per a tothom, etc. A Catalunya cal destacar la creació d'una nova Escola Normal per a la formació dels futurs ensenyants i la recuperació de les Escoles d'Estiu com a instrument de formació permanent dels mestres i mestresses amb presència dels capdavanters pedagògics europeus.

L'aixecament del juliol de 1936 contra el govern de la República va provocar guerra i violència, també a Catalunya. Aquell mateix mes, pocs dies després de l'alçament, el 27 de juliol, el govern de Catalunya va crear el Consell de l'Escola Nova Unificada, el CENU. El Decret de creació del Consell començava amb aquestes paraules: “La voluntat revolucionària del poble ha suprimit l'escola de tendència confessional. És l'hora d'una nova escola, inspirada en els principis racionalistes del treball i de la fraternitat humana”.²

Aquest Consell el 22 de setembre de 1936 va aprovar un nou Pla General d'Ensenyament d'una profunda força pedagògica i social que afectava des de l'escola bressol fins a la universitat passant per tots els cicles escolars, és a dir, des dels tres anys fins als quinze. I amb apartats especials dedicats a l'escola rural, les interferències entre professionals i universitaris, la universitat, l'ensenyament artístic, la llengua materna. Un pla totalment nou i avançat.

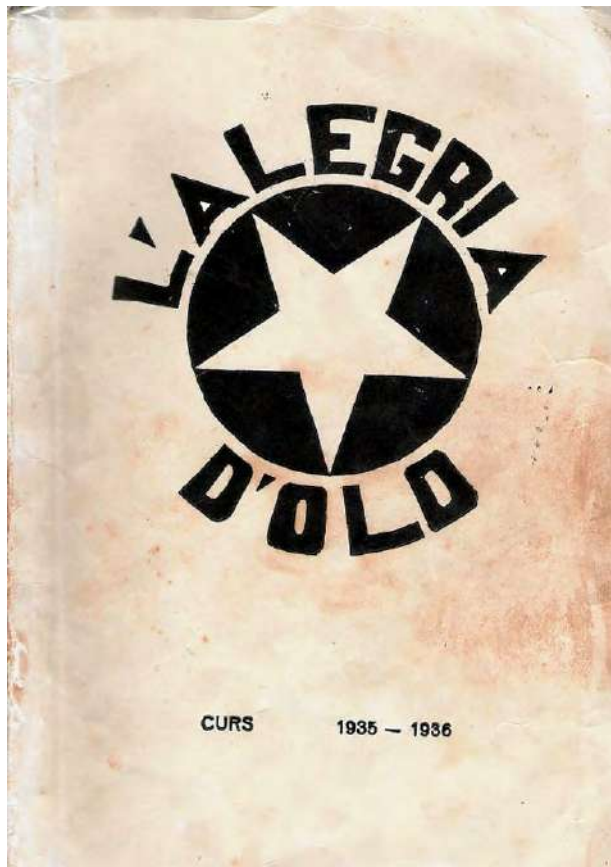
Des del primer moment els governants republicans, tant els de l'Estat com els del govern català, tenien molt clara la importància de l'educació i de l'escola per consolidar la República. Es tractava de

1. Aquest text és fruit de la conferència que va tenir lloc al Casal de Jubilats el dissabte 15 de gener de 2022.

2. GENERALITAT DE CATALUNYA (1936). *Consell de l'Escola Nova Unificada*, Barcelona, p. 1.

Els nens de l'escola de Santa Maria d'Oló (comarca del Moianès) editant la revista de l'escola. Font: arxiu de l'autor.

Portada de la revista escolar *L'alegria d'Oló*. Font: arxiu de l'autor.

canviar la societat, millorar-la, fer-la més democràtica, més justa; es volia passar de súbdits a ciutadans. Per això calia una nova escola que ensenyés a pensar, no pas a emmagatzemar.

Els gironins podem parlar amb tota satisfacció de la "República dels mestres" perquè la noia que va posar la bandera republicana al balcó de l'ajuntament va ser l'Antònia Adroher, estudiant de magisteri; el primer alcalde republicà va ser Miquel Santaló, professor de Geografia de l'Escola Normal on es preparaven els futurs mestres; els primer president de la Diputació va ser Cassià Costal, director de la Normal.

Aquesta voluntat de transformar el país mitjançant l'escola es demostrarà també durant els anys de guerra. L'ajuntament gironí el 24 de juliol de 1938 encara va posar la primera pedra d'una nova escola, la Prat de la Riba a la pujada de les Pedreres. En l'acte d'inauguració el President Companys va dir: "És admirable que en els moments de guerra en què els valors més exquisits han de trobar forçoses dificultats per al seu desenvolupament, hi hagi un Govern i un poble perfectament identificat que s'interessin per la conservació de les essències espirituals de Catalunya. No volem que neixi en el cor dels infants un sentiment d'odi i de rancor, sinó

Política de creació de noves escoles. Escola de Darnius (Alt Empordà). Font: arxiu de l'autor.

un sentiment de pau, de bondat, de generositat i de justícia. Fem la guerra per defensar-nos de la guerra que ens fan els que ens han envaït. Fem la guerra contra la guerra. Fem la guerra per defensar la pau, per salvar l'ànima del nostre poble, de la magnífica Catalunya".³

2. EL TRENCAMENT RADICAL PER PART DEL FRANQUISME

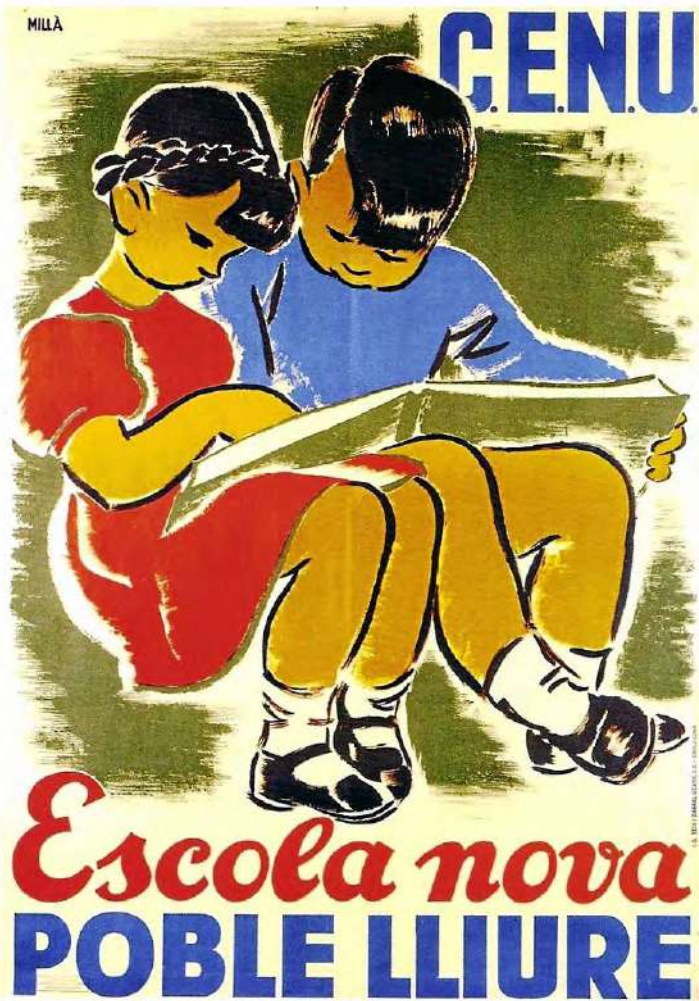
Aquesta història que acabo d'assenyalar acaba malament, amb la victòria dels rebels; a Catalunya el 12 de febrer de 1939, quan els militars arribaren a la frontera amb França. A partir d'aquest moment a Catalunya s'aplicaran les lleis dels vencedors, en un país profundament dividit entre vençuts i vencedors. Aquests des del primer moment deixaren ben clar el canvi: "[...] a los otros, a los del 'hecho diferencial', nuestra notificación de que han sido vencidos por la fuerza de las armas, y que

si no quieren ser hermanos de los otros españoles les impondremos la ley del vencedor, porque nosotros, los combatientes, al terminar la guerra en Cataluña damos también por terminados y para siempre los hechos diferenciales". Són paraules del tinent coronel Ricardo Alonso Vega en entrar a Olot amb l'exèrcit vencedor.⁴

Des del primer moment actuaren activament per controlar el magisteri, acusat de ser el col·lectiu responsable de tots els mals de la República. L'acció dels nous governants sobre el magisteri va tenir diferents actuacions: la depuració del col·lectiu; la selecció de nous mestres per omplir el buit deixat pels que van anar a l'exili, els morts a la guerra i els expulsats; els cursos d'adoctrinament pedagògic i polític, etc. Tot plegat per fer una nova escola, als antípodes del model republicà. Tot aquest canvi marcat profundament per un enorme exili de mestres afavorit pel fet que Catalunya és un país de frontera. Vegem-ho en detall.

3. AJUNTAMENT DE GIRONA (1938, 24 de juliol), *Escola Prat de la Riba*, Gràfiques Darius Rahola.

4. ¡¡ARRIBA ESPAÑA!! *Semanario de Falange Española y de las J.O.N.S.* (1939, 12 de febrer). Núm. 1, Olot, III Año Triunfal, p. 1.

El Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU). Font: arxiu de l'autor.

2.1. La depuració del magisteri

A mesura que Catalunya era conquerida s'anaven aplicant les lleis que ja vigien en els territoris conquerits. Les paraules del ministre P. Sainz Rodríguez en la sessió de clausura del curs de Pamplona, l'any 1938, són d'allò més clares: "En el magisterio español se está procediendo a una depuración [...]. Y yo tengo la conciencia segura de que si no arrancásemos con mano dura esa semilla silenciosamente arrojada en el surco no podríamos tener la esperanza de una salvación definitiva para la patria".⁵

En aquest procés de controlar i castigar el magisteri no actuaren només les autoritats; també hi hagué alguns mestres, pocs, que urgiren una actuació a fons per part de les Comisiones Depuradoras. Aquest és el text d'un mestre gironí publicat a la premsa el 1939: "A los que interesa más que a nadie que la depuración sea rigurosa, es a nosotros, los Maestros. Hemos dicho rigurosa, eso es, y Justa! Es preciso que nadie dude de que ninguna de las aulas de los niños españoles está expuesta a estar formada por un maestro que tenga ni siquiera una cantidad microscópica de 'rojismo'. ¿Clemencia? Toda la que se quiera, dentro de la justicia. Pero es preciso evitar que nuestros niños sean educados por maestros indignos. ¿Compañeros? Sí, compañeros todos los Maestros españoles, pero no pueden serlo los que no sean dignos. Se ha dicho que las causas de la catástrofe que hemos padecido es de los Maestros nacionales. Hay que salir al paso de esta afirmación. Esto, en absoluto, no es verdad. Lo es que había compañeros que no eran dignos; que no debían ser compañeros nuestros. Esto es lo que hace falta, que no sean compañeros los que no merecen ser maestros de la Nueva España; de la verdadera España. A nosotros, más que a nadie, por nuestro crédito, nos conviene que la depuración sea rigurosa. No nos quejemos de que así sea. Al contrario, es lo que deseamos y lo que pedimos".⁶

Coneixem les dades generals sobre la depuració del magisteri de Catalunya, les coneixem gràcies a les investigacions de Josep González-Agàpito, Salomó Marquès i Francisco Morente. Després del procés de depuració cada mestre era adscrit en aquestes categories que no eren excloents entre elles: a) Confirmació en el càrrec / en els seus drets, 768 (71,78%); b) Separació/inhabilitació absoluta / pèrdua de tots els drets adquirits, 119 (11,12%); c) Suspensió o inhabilitació temporal, 32 (2,99%); d) Trasl·lat de localitat (sempre a una més petita), 75 (7,00%) (hi havia diferents graus de trasllat: fora de Catalunya i no a una província veïna; dintre de Catalunya i fora de la província on exercia o dintre de la mateixa província. Les sancions tenien una durada entre un i cinc anys); e) Inhabilitació per càrrecs directius, 84 (7,85%); f)

5. Es van editar dos volums amb el contingut de totes les conferències i les escoles els varen haver de comprar obligatòriament. 9 pessetes cada volum! MINISTERIO DE EDUCACIÓN NACIONAL (1939). *Curso de Orientaciones Nacionales de la Enseñanza Primaria*, Burgos: Hijos de Santiago Rodríguez.

6. *El Pirineo*, 8 IX 1939.

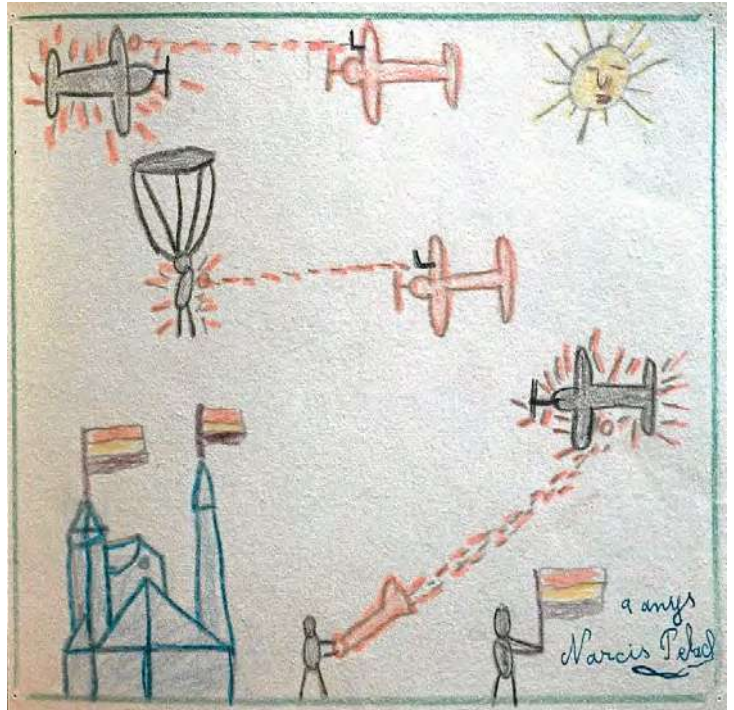
Altres, 5 (0,47%). Aquestes dades només fan referència als que es varen quedar. Naturalment aquí falta sumar-hi tots els mestres que varen anar a l'exili i que veurem en l'apartat més endavant.

Les xifres són prou eloqüents per poder parlar d'un clima de por entre el magisteri. Clima de depuració intensa i extensa que no només es va produir entre els ensenyants, sinó que va ser general els primers anys de la postguerra entre la població. Els judicis sense garanties i els afusellats els primers anys varen marcar profundament la vida de molta gent.

Coneixem els noms de sis mestres depurats que treballaven a l'escola de Cassà. Tots varen ser acusats d'"actituds contràries a la Causa Nacional". No coneixem el tipus de sanció amb què varen ser castigats, llevat de Maria Planas Caros, mestra que va treballar a la vila del 1934 al 1941, que va ser sancionada amb la pèrdua dels sous deixats de percebre. Els altres mestres depurats i els anys que varen treballar a Cassà varen ser: Pere Arderiu Rius, 1934-1949; Àngela Altobien Segarra, 1936-1942; Àngela Ferrer Raset, 1934-1945; Joan Mir Arderiu, 1923-1949 i Dolors Pla Feliu, 1935-1940.

També coneixem el cas del mestre Heribert Rutllant Claret que, després de la guerra, va arribar a Cassà. Havia estudiat a la Normal de Girona i havia exercit a Tuixén (Alt Urgell), i el 1931 va anar destinat a Gironella (Berguedà). El 1937 va ser mobilitzat i com molt altres soldats el febrer de 1939 passà a França i va ser tancat al camp de concentració de Sant Cebrià. Molt aviat tornà i s'establí a Cassà, on vivia la seva família.⁷

Amb ganes de tornar a la feina va anar a Gironella, la seva escola. Sectors conservadors de la vila el denunciaren, i a d'altres mestres, per militància en organitzacions republicanes; actituds contràries a la Causa Nacional; nacionalisme/separatisme; irreligiositat/ateisme. Jutjat a Barcelona, se'l va castigar a dotze anys de presó. Al cap de dos anys va sortir. Va perdre la plaça de mestre i tornà a Cassà,

Dibuix dels nens de l'Escola Carles Marx (anteriorment Germans de La Salle) de Girona. Font: arxiu de l'autor.

on tenia la família. A la vila es dedicà a l'ensenyament privat preparant per al comerç i el batxillerat fins al 1949, quan va deixar la docència i entrà a treballar a l'empresa Garriga i Puig. El 2000, per iniciativa dels antics alumnes, se li dedicà una plaça de la vila.

Casos com aquest, de mestres que en un clima advers intentaren amb força dificultats continuar impartint un bon ensenyament, n'hi ha arreu de la Catalunya dels primers anys de la dictadura.

2.2. La selecció dels nous mestres

A més de la depuració del magisteri cal destacar, els criteris per seleccionar els nous mestres que han d'omplir el buit deixat pels que han anat cap a l'exili i pels sancionats i pels depurats. Es tractava d'esco-

7. Mentre preparava aquest text des de l'Arxiu de Cassà m'envien aquesta nota del 25 d'octubre de 1958 sobre el mestre Rutllant (Jutjat, AMCS, J19, ID. 36): "El Ministerio de Educación Nacional reitera el oficio de 28 de abril en el que, por tramitarse la revisión del expediente de depuración instruido a Heriberto Rutllant Claret, se tenga a bien informar al Juzgado Superior de Revisiones 'sobre concepto que se tiene en ésa localidad del citado Maestro con respecto a su conducta política, social y religiosa'. En la respuesta del 27 de octubre se indica que Rutllant Claret es persona de conducta ejemplar, política social y moralmente, cumplidor fiel de sus deberes religiosos y de jefe de familia, gozando de buen prestigio y alto aprecio en los medios sociales de ésta Villa, y en la firma comercial Garriga y Puig donde trabaja como contable".

lir amb criteris polítics persones afins al nou règim, algunes fins i tot varen ser escollides sense tenir el títol de mestre en el moment de la seva selecció.

Els criteris de valoració de la convocatòria del 25 de març de 1939 per a la provisió interina d'escoles varen ser aquests que es detallen i que són ben pedagògics!:

- “1. Ser mutilado como consecuencia de la actual guerra, siempre que la mutilación no imposibilite el ejercicio de la enseñanza.
2. Ser herido en la actual campaña, siendo preferido, dentro de este orden, el que mayor número de heridas demuestra haber sufrido.
3. Haber prestado servicios militares, como combatiente, en la actual guerra.
4. Haber sufrido vejámenes en la persona del solicitante, por parte de los rojos.
5. Ser familiar de un muerto o mutilado en esta campaña hasta el segundo grado de parentesco por consanguinidad o afinidad. Dentro de este orden se prefiere el que haya perdido mayor número de familiares.
6. Dentro de los mismos grados de parentesco, haber perdido mayor número de familiares por asesinato de los rojos o a consecuencia de su barbarie.
7. Tener actualmente prisionero o mutilado por los rojos, algún familiar, dentro del parentesco señalado”.

2.3. La nova formació als mestres en actiu

Les autoritats franquistes, a mesura que conquerien el territori, promovien cursos obligatoris a les capitals provincials per reciclar els mestres en actiu. El juny de 1938, “segundo año triunfal”, el Ministerio de Educación Nacional va organitzar un Curso de Orientaciones Nacionales de la Enseñanza Primaria a Pamplona, curs experimental d'un mes de durada per a dos-cents mestres de la zona franquista. A partir de conferències impartides per militars, capellans, autoritats polítiques, inspectors, etc., matí i tarda, s'anava inculcant al magisteri la ideologia dels vencedors amb temes com “Los orígenes del Movimiento”, “Sentido

religioso y militar de la vida”, “Nociones teóricas para la educación física”, “La metodología en la escuela primaria”, “El concepto del deber”, “Política”, “Qué espera el ejército del magisterio primario”, “Organización social”, “La voz de la Iglesia en las encíclicas sociales”, “Maravillas de la reproducción vegetal”, etc.

En el curs de Pamplona, el jesuïta Francisco Peiró, parlant del “Sentido religioso y militar de la vida”, afirmava, entre altres coses: “Siendo los ricos justos y viviendo los pobres resignados con su suerte; siendo los patronos comprensivos con sus obreros y siendo los obreros dóciles, humanos y amables con sus patronos; siendo los hijos obedientes con sus padres y estos paternales y afables con sus hijos. Estando los de abajo satisfechos con su suerte y si procuran mejorarla buscando ese mejoramiento en el trabajo, en la superación constante, y en el esfuerzo personal, será como podremos llegar a la transformación de España”.⁸

A la premsa de l'època es poden llegir cartes de mestres franquistes a favor de les noves orientacions. El mestre de Salt, Carlos Martí Bofill, en deixar l'escola a finals del curs 1938-1939, va publicar aquesta proclama en el diari: “Año de la Victoria. Unas palabras: [...] Después de tres años justos de dominio rojo la escuela puede empezar el curso al amparo del Generalísimo Franco, Caudillo de España, que con sus ejércitos gloriosos ha redimido palmo a palmo el terreno de nuestra patria. Salt, nombre de fuerte prestigio por los innumerables asesinatos cometidos por sus hombres, experimentará gracias al esfuerzo de los hombres de la nueva España, un cambio radical de vida. El nombre de Dios presidirá ya para siempre estas escuelas... Y tú, maestro que me sucedes, recuerda que España espera de tu abnegado sacerdocio la regeneración de estos niños, su educación esmerada y su acercamiento hacia el Todopoderoso, con su corazón rebosante de amor hacia Él y al prójimo. Si cumples con tu deber, Dios te lo premie y si no, te lo demande. Carlos Martí Bofill. ¡Viva Cristo Rey! ¡Viva España!”.⁹

Aquest curs obligatori de formació per als mestres en actiu es va celebrar durant dues setmanes del

8. MINISTERIO DE EDUCACIÓN NACIONAL (1939). *Curso de Orientaciones Nacionales de la Enseñanza Primaria*, Burgos: Hijos de Santiago Rodríguez, vol. 1, p. 199.

9. El seu germà Miquel Martí Bofill i la seva cunyada Júlia Serra París, tots dos mestres, havien anat a l'exili, a Tolosa de Llenguadoc, on van morir.

setembre de 1939 a Girona, al Teatre Municipal. Hi assistiren 550 mestres d'un cens provincial de 667. Constava de quatre grans temes, dividits en sis lliçons: a) La religión (“¿Qué es la Religión? Superioridad de la religión cristiana sobre las religiones de tipo oriental o panteísta o sobre las de tipo griego o antropomórfico”); b) La Patria (“La unidad romana y la unidad visigótica; la unidad forjada durante la reconquista; la unidad imperial. Los Austrias. La unidad estremecida en la guerra de la Independencia. Unidad y sentido del arte español. Unidad y sentido del pensamiento español”); c) El Hombre (“Nociones sobre el cuerpo humano y, en especial, sobre su sistema nervioso”); d) El Maestro (“Jesucristo divino pedagogo”) en aquest s’hi afirmava: “Cristo es el único maestro. Sigamos sus enseñanzas y así aprenderemos a conocer que fue un gran patriota e, imitándole, seremos otros patriotas, acatando por amor, como debemos, a nuestra patria, que llevó su civilización a veinte naciones, a las que dio también un hermoso idioma, en el que tantos hombres cantaron a Dios y a la Patria”.¹⁰

En el primer franquisme aparegueren catecismes patriòtics espanyols per anar adoctrinant els infants del país. Un dels més notables va ser el de Menéndez-Reigada publicat el 1939. Llegint el text d’aquest catecisme queda clara la reculada pedagògica a l’escola i el retrocés brutal en la qualitat de l’ensenyament. Es produeix un retorn sever a l’escola tradicional. No podia ser d’altra manera si tenim present que quan en el catecisme es preguntava “¿Cuáles son los enemigos de España?” la resposta era: “El liberalismo, la democracia, el judaísmo, la masonería, el capitalismo, el marxismo y el separatismo”. I, és clar, després d’aquesta contundent resposta es preguntava “¿Y qué es el separatismo?”. Doncs “El separatismo es como un parásito que nace y crece cuando la nación se debilita”.

Les futures mestres eren adoctrinades amb textos de Pilar Primo de Rivera, la germana del fundador de la Falange, amb escrits que deixaven molt clara la visió que els governants franquistes tenien de la dona. Heus ací un de ben significatiu: “Las mujeres nunca descubren nada; les falta, desde luego, el talento creador, reservado por Dios para inteligencias varoniles. Nosotras no podemos hacer nada más que interpretar, mejor o peor, lo que los

hombres nos dan hecho; la vida de toda mujer, a pesar de cuanto ella quisiera simular, o disimular, no es más que un eterno deseo de encontrar a quien someterse”.

2.4. L'escola del franquisme

El canvi radical en l’ensenyament comportà la total negació del model escolar republicà. L’escola franquista va ser l’escola del “no”. No a tots els canvis promoguts per la República: l’escola nacional-catòlica es va imposar a la laica amb una càrrega notable de pregàries i festivitats religioses; l’escola de nens i nenes junts va ser substituïda per l’escola amb separació de sexes amb arguments com aquest: “El Estado, por razones de orden moral y de eficacia pedagógica, prescribe la separación de sexos y la formación peculiar de niños y niñas en la educación primaria” (article 14 de la Ley de Enseñanza Primaria de 1945). L’educació de les noies tornà als models de l’època monàrquica. Agustín Serrano de Aro, en el llibre *La escuela rural*, afirmava: “Nada de conocimientos para estas niñas. La cocina, ¡sí, la cocina!, debe ser un gran laboratorio”.

Es va prohibir l’ensenyament en català: “Todo libro que esté escrito total o parcialmente en lengua que no sea la española precisamente debe ser retirado de la escuela”; es varen cremar llibres catalans i en català que hi havia a les biblioteques de les escoles. L’ensenyament dels valors democràtics es va substituir per l’assignatura de “Formación del Espíritu Nacional”, que tenia per objectiu l’adoctrinament polític. El títol dels nous llibres escolars és significatiu del canvi radical que es va produir a l’escola: *El libro de España, Yo soy español, Glorias Imperiales*, etc.

Varen canviar els continguts i també la dinàmica escolar. Heus aquí el programa de la mestra de l’escola de Bordils, una població que no arribava als mil habitants, el curs 1942-1943.

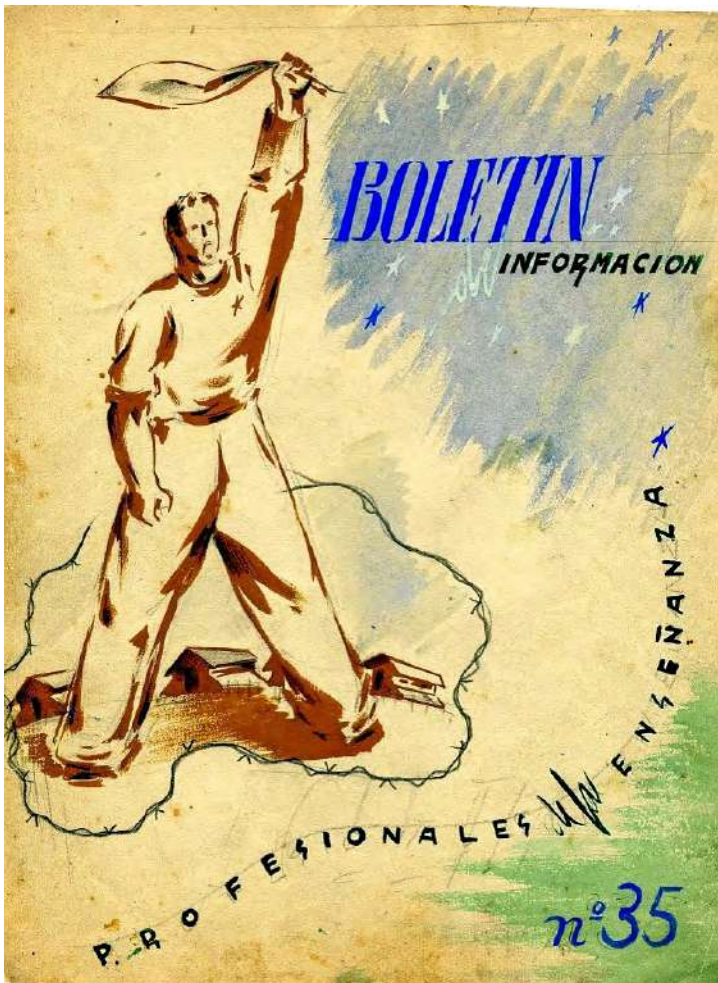
Mañana:

- 9 Deber del día anterior revisión
- 9 1/2 Cálculo oral y escrito (problemas)
- 10 Lección de Aritmética
- 10 1/4 Lectura
- 10 1/2 Recreo
- 11 Geometría y Doctrina cristiana.

10. *Boletín de Educación de la Provincia de Gerona* (1939, març-agost). Núm. XV, p. 36 ss.

Revista escolar *Canigó* editada al camp d'Argelers. Font: arxiu de l'autor.

Portada de la revista *Profesionales de la Enseñanza* editada al camp d'Argelers amb informacions sobre l'escolarització dels infants i dels adults. Font: arxiu de l'autor.

Tarde:

2 1/2 Dibujo. Lectura

3 1/2 Lección de lenguaje

4 1/4 Recreo

5 Copia del deber para hacer en casa. Historia Sagrada.

Obligaciones semanales:

Lunes (mañana) Pasar lista de asistencia a la Santa Misa del domingo.

Sábado (tarde) Explicación del Santo Evangelio y rezo del Santo Rosario con visita al Santísimo Sacramento.

Aquest programa es modificava sempre que calia; el calendari escolar estava ple de festivitats religioses i polítiques. Heus aquí el programa del dissabte 10 d'octubre:

Mañana:

Cálculo oral. Hoy suprimido para dar mayor extensión a las lecciones ocasionales sobre el día 11 domingo y el día 12 fiesta de la Raza.

Santo Evangelio. Jesús cura al hijo de un oficial de la corte en Cafarnaúm.

Lecciones de Lenguaje. Sobre el Evangelio. Comentarios. Explicación de las niñas y resumen escrito en el encerado. Copia en sus cuadernos.

Lectura.

Ciencias; en su lugar explicación de la fiesta de la Raza. Aparición de la Virgen a Santiago Apóstol. Descubrimiento de América.

Tarde:

Labor.

Rezo del Santo Rosario y Visita al Santísimo.

Copia del deber. Patriotismo. Glorias que España debe a la Virgen del Pilar.

La primera llei general sobre educació per part de les autoritats franquistes es va promulgar el 17 de juliol de 1945. Fins aquella data s'havien promulgat ordres, circulars, etc. Aquesta llei amb retocs serà vigent fins el 1970. Els articles 5 i 6 apleguen tot el contingut ideològic dels governants franquistes. Art. 5. "La educación primaria, inspirándose en el sentido católico, consubstancial con la tradición escolar española, se ajustará a los principios del

Dogma y de la Moral católica y a las disposiciones del Derecho Canónico vigente”. Art. 6. “Es misión de la educación primaria, mediante una disciplina rigurosa, conseguir un espíritu nacional fuerte y unido e instalar en el alma de las futuras generaciones la alegría y el orgullo de la Patria, de acuerdo con las normas del Movimiento y sus Organismos”.

3. L'EXILI DEL MAGISTERI

A mesura que l'exèrcit franquista anava ocupant el territori català també anava augmentant la corrua de persones que caminaven cap a França, cap a l'exili. Unes llargues fileres de civils, dones, infants, avis... bombardejats per l'aviació italiana que a hores d'ara encara no ha demanat perdó per aquests assassinats.

El fet que Catalunya sigui país de frontera va afavorir —i salvar la vida— molts republicans. No només catalans, sinó també una munió de refugiats que havien anat arribant a Catalunya a mesura que els rebels conquerien territori. Va ser l'exili més gran de la nostra història. Entre els que marxaren hi hagué molts mestres, homes i dones, que treballaven a les escoles del nostre país. Més del 13% del col·lectiu del magisteri. També hi havia mestres d'altres territoris que havien arribat acompanyant colònies d'infants.

S'exiliaren mestres de tots els nivells del magisteri: professors de les Escoles Normals, inspectors, mestres en propietat i interins, mestres de les escoles oficials, de les escoles de l'Ajuntament de Barcelona, d'acadèmies, d'escoles racionalistes, mestres que ocuparen càrrecs en el CENU o càrrecs polítics en el Ministeri d'Instrucció Pública de Madrid, etc. A França hi entraren mestres de tots els colors polítics: Partit Republicà Català, Esquerra Republicana de Catalunya, Unió Socialista de Catalunya, Bloc Obrer i Camperol, PSOE, Acció Catalana, Acció Catalana Republicana, Estat Català, Unió Democràtica de Catalunya, Partit Socialista Unificat de Catalunya, Partit Obrer d'Unificació Marxista, etc. També n'hi havia que només eren republicans i catalanistes. Des del punt de vista sindical la gran majoria estaven afiliats a la FETE, adscrita a la UGT, i en menor nombre, a la Confederació Nacional del Treball (CNT).

Tota aquesta pluralitat pedagògica i sociopolítica tenia —en la majoria de casos— un punt en comú: el convenciment de millorar el país mitjançant una escola renovada que se centrava en els infants, que havien deixat de ser súbdits per ser ciutadans.

Aquest era el gran canvi que s'havia produït durant els anys republicans en pau. Bona part dels mestres exiliats formaven part de l'avançada pedagògica del país. El seu exili va comportar un notable empobriment a l'escola del nostre país. No només per la seva absència, sinó també pel nou estil d'escola que s'implantà amb la dictadura.

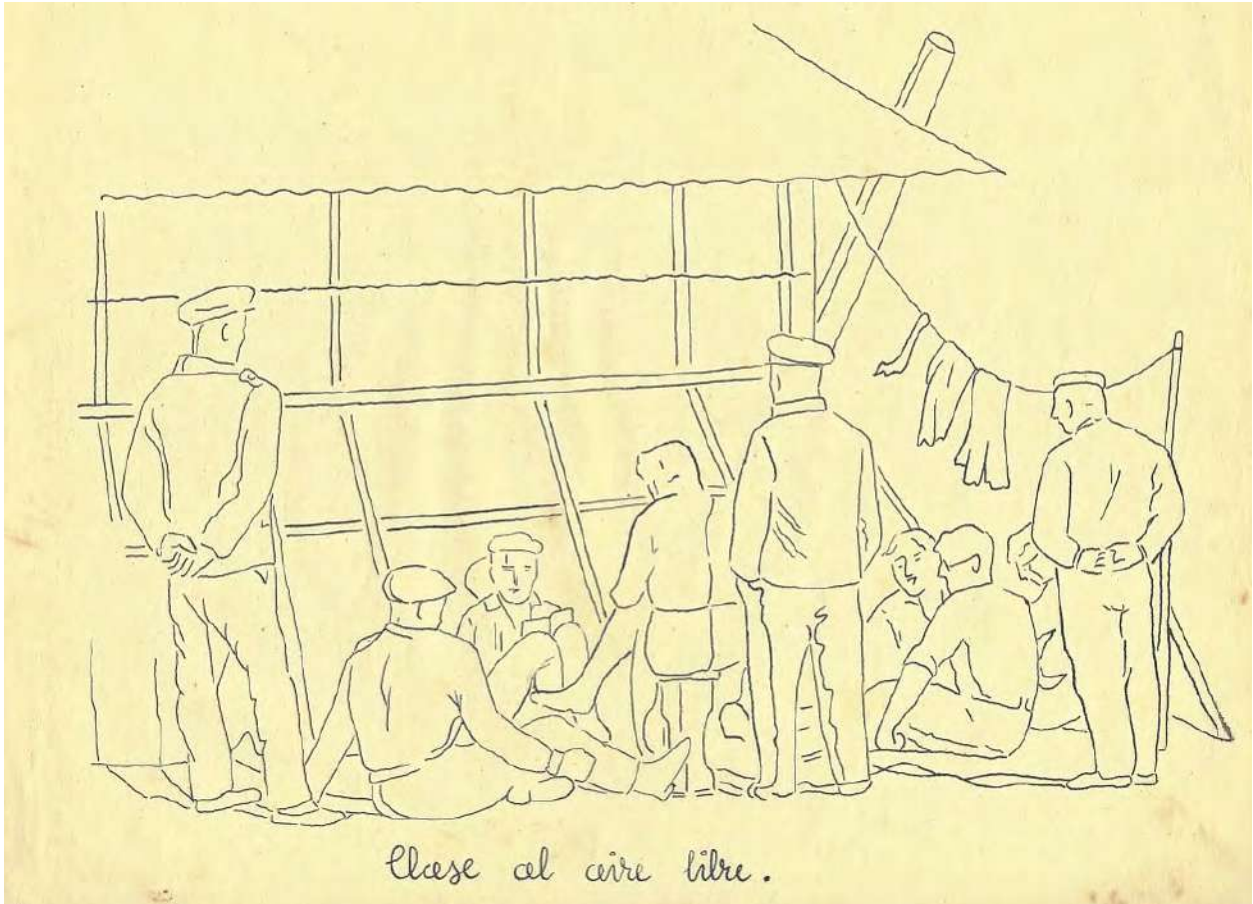
Els exiliats passaren la frontera en espera de veure què passava. La gran majoria, igual que els altres republicans que anaven entrant a França, el país de la fraternitat i la llibertat, varen ser tancats en camps de concentració (posteriorment anomenats camps d'acolliment) que el govern anava obrint provisionalment a les platges (Argelers, Sant Cebrià, El Barcarès) o terra endins (Montoliu, Bram, Setfont, Rivesaltes...).

En els camps ben aviat començaren les activitats escolars pels infants. Els mestres exiliats, amb l'ajuda dels sindicats de mestres francesos i d'institucions internacionals, s'esforçaren per continuar l'ensenyament, amb el convenciment que tornarien ben aviat a casa. Es tractava de continuar, en la mesura del possible, l'ensenyament que havien rebut a l'escola republicana. Per altra part també s'organitzaren activitats culturals per a la gent gran i també classes d'alfabetització i d'idiomes. Les revistes que editaven en els camps són testimoni de totes aquestes activitats per fer menys dura l'estada en els camps, tot buscant la manera de sortir-ne al més aviat possible.

Parlant de l'exili hem de tenir present que n'hi va haver de força curts però també n'hi va haver de molt llargs i de definitius, sense retorn. En tenim dos exemples a l'escola de Cassà.

L'exemple del mestre Joan Roquet Vilà és el d'un exili breu. Nascut a Llagostera el 1912, va estudiar a l'Escola Normal de Girona. Acabada la carrera, el curs 1930-1931 exercirà a Falgars d'en Bas, Riells del Montseny i Bescanó. El novembre de 1934 arribarà a Cassà. Aquí coincidirà amb Antoni Bargés Barba, que acabada la guerra també marxarà a l'exili, a Córdoba (Mèxic). El juliol de 1937 serà cridat a files i anirà destinat a Barcelona. Nomenat Milicià de la Cultura, anirà destinat a la província d'Osca i, més tard, a Saragossa. Ascendirà en l'escalafó acabant com a milicià de cultura de brigada.

El febrer de 1939 entrarà a França i serà tancat al camp d'Argelers, on farà classe als nens i nenes en els barracons de cultura. Al cap de nou mesos aconseguirà sortir del camp gràcies a les gestions del seu germà guàrdia civil, que era al bàndol

Dibuix d'una classe a l'aire lliure al camp de concentració. Font: arxiu de l'autor.

dels vencedors. Arribat a casa s'haurà de buscar la vida. El desembre de 1941 serà castigat per la Comissió Depuradora del Magisteri amb "traslado fuera de la provincia, con prohibición de solicitar vacantes en 5 años e inhabilitación para el ejercicio de cargos directivos y de confianza en Instituciones culturales y de Enseñanza".

Dos dies abans s'havia casat amb Pilar Llovera, mestra a l'escola de Roses. Ell, castigat, impartirà classes privades i en una acadèmia de Figueres. Anys més tard la parella s'establirà a Cornellà de Llobregat treballant plegats a l'escola Anselm Clavé.¹¹

En el cas d'Antoni Bargés Barba, company a l'escola de Cassà, el seu exili va ser definitiu. Se li aplicà l'article 171 de la Ley Moyano de 1857 que expulsava del magisteri els mestres que no eren a la seva escola. Ell ja era al camp de concentració!

Els Bargés Barba eren tres germans gironins mestres, l'Antoni, en Josep i la Lluïsa. Varen sortir del camp d'Argelers el maig de 1939, embarcaren en el vaixell Sinaia a Seta (departament de l'Erau) fins al port de Veracruz (Mèxic). Establerts a la ciutat de Córdoba amb l'ajuda econòmica del govern republicà, a l'exili de Mèxic crearen, juntament amb altres mestres exiliats, el Colegio Cervantes. De fet, tots els col·legis creats per mestres exiliats, ja sigui a la capital federal o en altres ciutats mexicanes, ben aviat obtingueren fama ben merescuda per la bona qualitat pedagògica. I no només a Mèxic, sinó a tots els països americans que acolliren exiliats. En els països d'acollida continuaren ensenyant amb el mateix estil progressista i renovador que havien aplicat durant els anys republicans a Catalunya.

11. MARQUÈS, Salomó (2009). *El matrimoni Roquet-Llovera*. Mestres gironins renovadors durant la República i el Franquisme, Girona: CCG.

Memorial de l'entrada al camp d'Argelers. Font: arxiu de l'autor.

La mestra Estrella Cortichs, que va treballar en els col·legis de la capital federal reflexionant sobre el paper dels mestres exiliats, afirmava "Para mí, la aportación fundamental de los españoles a México fue el ansia de trabajo serio, de formalidad; creo que fue un ejemplo y gracias a esto, los españoles nos pudimos defender aquí. En la esfera intelectual vinieron muchos de una gran talla que, lógicamente, se tenían que notar aquí donde hacían mucha falta, además éstos formaron a otros en sus teorías, en su manera de trabajar, y no es fácil que se pierda".

El mexicà José M. Murià, fill d'exiliats catalans, va ser alumne d'aquests col·legis i els valora amb aquestes paraules: "De los maestros exiliados, no pocos vinieron a México y en buena medida se incorporaron de primera intención en escuelas para

niños también exiliados; más pronto los mejores de ellos empezaron a penetrar en la educación pública cabalmente mexicana y su impronta, especialmente en la enseñanza media y la llamada media-superior, resultó de un valor incontrovertible. Hombres y mujeres que, por igual, rechazaron el relumbrón de la educación superior para mantenerse trabajando con muchos alumnos, año tras año, enseñando la materia de su preferencia".¹²

Aquest era l'estil de bona part dels mestres exiliats, estimular els infants observant, experimentant, fent sortides, imprimint revistes, fent intercanvi amb altres escoles, fent treballs manuals, etc. Aquest era l'estil que s'havia consolidat a Catalunya els anys republicans en pau. Els corrents pedagògics més avançats d'Europa: Montessori, Freinet, Decroly, etc., eren coneguts i aplicats amb

12. MARQUÈS, Salomó (2004). *Los hermanos Bargés Barba. Maestros renovadores en Catalunya y México*, Zapopan (Mèxic): El Colegio de Jalisco, p. 101-102.

Els germans Bargés amb altres mestres del Colegio Cervantes a la ciutat de Córdoba (Mèxic). Font: arxiu de l'autor.

Portada de la revista *El Escolar* publicada al Colegio Cervantes de Córdoba (Mèxic). Font: arxiu de l'autor.

entusiasme en força escoles públiques i algunes de privades. Aquests mestres a l'exili continuaren amb la mateixa pedagogia adaptada als països d'acollida millorant molt el nivell escolar. Mentrestant aquí, al nostre país, la dictadura imposava un nou estil d'ensenyar i uns nous continguts que canviaren i feren tornar enrere els avenços aconseguits els anys republicans. Els de fora s'enriquiren i els d'aquí s'empobriren.

La presència de mestres republicans exiliats s'estén arreu dels països americans. No és el moment de fer un llistat exhaustiu. Només mostrem un altre exemple d'escola progressista, en aquest cas, de Veneçuela. El Colegio Leal es va crear el 1953. Fins aquell moment Luis Leal havia treballat en altres col·legis. Aquest madrileny el 1938 havia estat director comissari de l'Escola Normal de Girona. La seva esposa, Pilar Munárriz, durant els primers anys republicans havia exercit d'inspectora a Girona. La professora Josefina Cazalis recordava el clima del Colegio Leal amb aquestes paraules: "Se

Acte d'homenatge de la Universitat de Girona als mestres exiliats de la demarcació. Any 1995. Font: arxiu de l'autor.

trabajaba en libertad; había profesores que eran mal vistos por el régimen perezjimenista, incluso algunos fueron perseguidos durante la dictadura, tanto por la enseñanza que se impartía como por la actuación de la dirección frente a las imposiciones del régimen”.

4. CLOENDA

La professora Pilar Benejam explica que el Pla Professional de la República encara avui és un model no superat i resumeix aquest nou pla d'estudis amb aquestes paraules: “Es va començar a aplicar el 1931 i va ser anorreat i perseguit per la llarga dictadura de Franco. Durant molts anys, el nivell d'entrada a les escoles normals va ser el del batxi-

llerat elemental, amb 14 anys. La carrera de mestre, de tres anys, consistia en una cultura general elemental amb moltes matèries de coneixement i poques matèries professionals, i amb un professorat a qui es demanava una preparació de nivell inferior al del batxillerat”.¹³

Tots aquests canvis portaren un notable empobri- ment escolar durant el franquisme. L'escola activa amb els infants com a centre, una escola centrada en l'observació i l'experimentació, va ser substituïda per una escola centrada en l'autoritat del mestre i la memorització i l'adoctrinament. Fontana, esmentat en iniciar la conferència, afirmava: “S'ha d'entendre que hi va haver un projecte de transformació social i que el franquisme va representar un endarreriment com a mínim de 25 a 30 anys en

13. BENEJAM, Pilar (2020). *La lluita per una educació en llibertat i la reforma de la formació del professorat, DD.AA. Per una educació en llibertat. Barcelona i l'escola 1908-1979*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona, p. 205.

l'evolució de l'economia espanyola. Potser sí que en el camp econòmic la reculada va ser de 25-30 anys". Us ben asseguro que en el camp de l'educació la reculada va ser molt més intensa.

L'any 1995 la Universitat de Girona va homenajar els mestres de la demarcació gironina que havien anat a l'exili. El rector Josep M. Nadal va tancar l'acte amb aquestes paraules d'agraïment i record:

"Avui reconeixem l'esforç i el sacrifici personal d'unes persones que van creure en un país i una feina. Ja era hora que la nostra societat recuperés una memòria que truca a la porta de les nostres consciències per recordar-nos que aquests homes i aquestes dones que avui tenim entre nosaltres, que totes les seves companyes i companys que malauradament ja no hi són, van esmerçar la seva joventut en un projecte renovador i ètic, que perseguia l'objectiu d'una escola basada en els principis de la justícia i el desenvolupament íntegre de l'ésser humà.

Aquestes dones i homes i tot el que representen es va veure truncat, esquinçat, decapitat, per la irrupció d'una doctrina intolerant i totalitària. Van

patir un dels pitjors drames que hi ha: l'exili. I, a través dels anys i de les penúries, han tingut el coratge de venir a explicar-nos —a nosaltres, satisfets, panxacontents, asseguts còmodament en el sofà d'una societat que prima els valors del mercantilisme i el cofoisme—, han tingut el coratge, dic, de venir a parlar-nos d'altres valors: de la solidaritat, del compromís, del sacrifici.

Tenim un deute amb tots vostès i ara només en paguem una part. La resta, si em permeten, l'hauran de cobrar els nostres nets, el futur. Només podrem pagar tot el que els devem si som capaços de fer entendre a les generacions futures la pedagogia de la fraternitat. Si som capaços de fer entendre que els valors sobre els quals s'aixeca una civilització no poden ser els que ens parlen de mil·lenarisme i fanatisme, sinó els que ens fan veure el món amb ulls del saber i el respecte a la diferència.

Ser mestres és molt important, molt. Perquè el mestre ensenya i no adoctrina, perquè el mestre eixampla els horitzons i no vol sentir parlar d'habitacions tancades, de llums fosques i tenebroses. Vostès ens transmeten el coratge de ser mestres i tots som mestres amb vostès".

5. LES VÍCTIMES DELS CAMPS NAZIS¹

Jordi Pons i Pujol

L'11 de desembre de 2020 la Genoveva Delestret-Picart recollia, en nom de la seva germana Anne-Marie i del seu propi, un rellotge i una cadena del seu avi de mans de la consellera de Justícia del Govern català. L'indret triat, el Museu de l'Exili (MUME), situat a la Jonquera, era un lloc adequat i simbòlic: allà havia arrencat l'exili de l'avi de la Genoveva i de l'Anne-Marie, junt amb el de milers de catalans i espanyols, fidels a la República, agonitzant i fugint de la repressió del feixisme franquista. L'avi es deia Baldiri Soler i Artau, havia nascut a Cassà de la Selva i havia estat alcalde de Sils.

L'acte institucional tenia un component de reconeixement i d'homenatge. I és que el rellotge i la cadena de Soler i Artau li havien estat requisats per les SS en el moment de ser reclòs al camp nazi de Neuengamme, al nord d'Alemanya, el 1944.

1. QUATRE CASSANENCS DEPORTATS

La deportació a camps de concentració nazis és un episodi més entre les diverses situacions que patiran els exiliats republicans del 1939 a França. Però és el seu episodi més tràgic, l'itinerari més abominable, el pitjor que els podia passar. I és un episodi que va afectar els exiliats més humils, de classe treballadora, aquells que no van poder sortir d'Argelers o els altres camps perquè no tenien coneixences a França ni càrrecs institucionals o polítics, ni tampoc formaven part de l'elit intel·lectual o artística. Són aquells que no van poder agafar un vaixell cap a Mèxic o Xile i fugir de la França en guerra.

La seva extracció social humil fa difícil trobar-ne rastres documentals. Tampoc foren personatges amb vida pública. Intentem, però, saber-ne el màxim possible.

Avui dia tenim coneixement d'almenys quatre refugiats cassanencs que van patir aquest destí.

Rellotge de Baldiri Soler requisat pels nazis en entrar al camp de concentració de Neuengamme el 1944. Font: Arolsen Archives.

1. Aquest text és fruit de la conferència que va tenir lloc al Casal de Jubilats el dissabte 12 de febrer de 2022.

Tres d'ells van ser deportats al camp nazi de Mauthausen a principis de 1941. Tots tres hi van morir abans d'acabar l'any. El quart, Baldiri Soler, fou deportat a Neuengamme el 1944 i va sobreviure, però el seu exili va esdevenir permanent².

2. ELS TRES DE MAUTHAUSEN

Els seus noms eren Josep Garriga Planas, Vicenç Nogué Lloveras i Raimon Maymí Vivas. Tenien entre trenta-quatre i quaranta-set anys. Què havien fet, per merèixer patir l'infern dels camps nazis? Doncs haver estat soldats de l'exèrcit de la República, ser antifranquistes, enemics polítics de Franco i de Hitler. Motiu suficient perquè aquests dos dictadors els enviessin a la mort més cruel.

Josep Garriga Planas havia nascut a Cassà de la Selva el 6 d'abril de 1902. El seu pare era també de Cassà, però la seva mare i els seus quatre avis procedien d'altres municipis de les comarques gironines. Sembla que va viure aquí poc temps, perquè al padró de 1910 ja no hi consta ni ell ni la seva família, i quan fa vint-i-un anys i ha de fer el servei militar, és quintat per l'Ajuntament de Llagostera. La documentació d'entrada al camp de Mauthausen de 1941 situa el seu domicili a Santa Cristina d'Aro, especificant que es tracta d'una casa de pagès. Santa Cristina era el poble del seu avi patern. L'agost de 1936 Josep Garriga, pagès i solter, amb trenta-quatre anys, se'n va voluntari al front d'Aragó, dins una milícia de la CNT, a combatre la insurrecció feixista de Mola, Franco i Queipo de Llano, que va avançant i ocupant progressivament territori en detriment de l'Espanya governamental i republicana³.

Vicenç Nogué Lloveras havia nascut a Cassà el 26 de març de 1907. Segons el padró de 1930 eren cinc a casa, al carrer del Migdia, núm. 36: ell,

el seu pare, el seu germà gran Joan, i les seves germanes petites.

El 1938 surt empadronat a Badalona a casa de la seva germana Maria, que s'havia casat amb un paleta de Caldes de Montbui, en Josep Coll Roselló, i que tenia una filla, la Maria Rosa. Ignorem què va fer durant la guerra, però per edat i condició li corresponia anar al front. En el padró de 1940 d'aquesta ciutat el seu cunyat Josep Coll hi consta com a desaparegut a Belchite i en Vicenç com absent a Alemanya: això vol dir que la seva germana ho sabia perquè havia rebut cartes seves des del camp de presoners de guerra, abans de ser deportat a Mauthausen.

Al 1940, doncs, només queden al pis la Maria i la seva filla. La Maria acabarà tornant amb els anys a la comarca i vivint a Llagostera, on morirà el 2001. Segons fonts orals, la darrera germana, Rosa (*Rosita*) fou minyona de Can Nadal⁴.

El més gran dels tres de Mauthausen era Raimon Maymí Vivas. Havia nascut a Cassà el 28 d'octubre de 1894. Era paleta, com els altres seus germans, i la situació econòmica de 1917-1918 l'empeny a ell i al seu germà gran, Pasqual, a anar a buscar feina a Barcelona. A Barcelona coneix la que serà la seva esposa, Josefa Pejó Belliure, amb qui es casarà el 1920. Els dos germans col·laboren voluntàriament els diumenges en la construcció de la Sagrada Família. El seu germà és missaire; ell no. Mentre el germà va a la missa de les sis, ell prepara les eines.

El 1921, el seu germà Pasqual comença l'empresa de construcció avui continuada pel seu net Lluís Maymí. En Raimon i la Josefa s'instal·len a Cassà, tot i que en Raimon, com els altres germans, treballa en encàrrecs fora de la vila i torna quan la feina l'hi permet. El 1924 neix el seu fill Jordi, però el 1928 la Josefa mor, ben jove encara.

2. El llibre pioner de Montserrat Roig, *Els catalans als camps nazis* (Ed. 62, 1977) incloïa a Fruitós Rosendo Muñoz, deportat número 3526 a Mauthausen, nascut a Juià el 2 de gener de 1914 i mort a Gusen el 6 de febrer de 1941, com a natural de Cassà de la Selva. Considerem que és una atribució errònia, atès que totes les fonts primàries indiquen que va néixer a Juià: els llistats dels transports francesos de deportació, les fitxes i registres de Mauthausen i el registre civil de Juià. L'obra fonamental *Livre-Mémorial des déportés de France arrêtés par mesure de répression et dans certains cas par mesure de persécution 1940-1945* (Ed. Tirésias, 2004) corregeix aquest error, malgrat que segueix sent reproduït en algunes fonts digitals.

3. Llibre de batejos de la parròquia de Sant Martí i padró d'habitants de Cassà 1910, Arxiu Municipal de Cassà de la Selva (AMCS). Agraïm molt les cerques fetes per l'arxivera Dolors Grau i la col·laboració de Roser Salart. En som deutors en molts aspectes. La incorporació de Josep Garriga a les milícies, el 24 d'agost de 1936, apareix a BERGER, Gonzalo (2018). *Les milícies antifeixistes de Catalunya: voluntaris per la llibertat*, Eumo.

4. Arxiu Històric de Badalona, *Padró d'habitants de 1940*. Agraïm la cerca feta per l'arxivera Esther Sánchez. La defunció a Llagostera de la Maria es troba al *Butlletí* de Llagostera de juny de 2001. La informació oral ens ha estat facilitada per l'Arxiu Municipal de Cassà.

Cap a 1930 en Raimon Maymí troba feina a França i deixa el fill amb el seu germà Pasqual, que se'n farà càrrec. Les cartes rebudes per la família i conservades pel seu net el situen treballant en diferents ciutats del sud de França entre 1930 i 1935. L'absència de cartes seves conservades entre aquesta data i les següents, enviades ja des de l'exili el 1939, fan pensar que havia tornat i que treballava aquí durant la guerra. Per edat, ja no entrava dins de les darreres quintes al front. Les referències d'aquestes cartes de l'exili, com veurem més endavant, donen a entendre que va residir o va treballar a Sils⁵.

3. L'EXILI I LA MOBILITZACIÓ SOTA LA FRANÇA EN GUERRA

Garriga, Maymí i Nogué van seguir un itinerari molt semblant, que comparteixen amb tots els republicans catalans i espanyols que van ser deportats al camp de Mauthausen entre l'agost de 1940 i el desembre de 1941. Un itinerari marcat per l'exili a França travessant la frontera entre finals de gener i principis de febrer de 1939, fos com a civil que fugí de la repressió franquista —cas probable d'en Maymí— o com a soldats de l'exèrcit de la República en retirada, com probablement van ser els casos de Garriga i de Nogué.

El pas de la frontera, dur i dolorós, va ser seguit per la seva reclusió en els camps de concentració francesos del Rosselló: Argelers, Sant Cebrià, el Barcarès, Agde... Arraconats a les platges sota el vent i el fred de l'hivern; tancats en condicions inhumanes entre filferrades, a la intempèrie, amb els gendarmes i els soldats colonials que tenien al davant i el mar, que els barrava l'escapatòria, al darrere.

Sortir d'aquell malson va esdevenir l'obsessió de tothom, però les autoritats franceses només ho permetien si era per tornar a l'Espanya franquista, cosa que els exposava a la repressió més inclement. A més, els obligava a empassar-se la dignitat republicana, catalanista, obrerista i democràtica.

També podien sortir-ne a canvi d'entrar a la Legió estrangera francesa, però el tracte rebut per la III República Francesa en treia les ganes, i el militarisme i el colonialisme no era precisament popular entre la classe treballadora catalana, de la qual procedien els nostres cassanencs.

La darrera opció per sortir dels camps francesos era que et reclamés i es fes càrrec de tu una família francesa, o bé familiars emigrats i instal·lats feia temps a França. Però, sense coneixences, aquesta via es tancava ràpidament.

En Raimon Maymí, que havia treballat a França, hauria pogut tenir aquesta sort. I no sabem si ho va poder fer, però l'esclat de la Segona Guerra Mundial, amb la invasió alemanya de Polònia l'1 de setembre de 1939 i la declaració de guerra de França i Gran Bretanya al III Reich va convertir els estrangers que circulaven lliurement en un element sospitosos. El govern francès va decretar la detenció i nova reclusió en els camps de concentració dels republicans espanyols sense permís de residència formal —és a dir, la gran majoria dels refugiats—. Maymí, doncs, en el cas d'haver-ne pogut sortir, va espetegar de nou als camps francesos.

Fou aleshores que el govern francès va començar la política de pressionar i forçar els refugiats espanyols barons a incorporar-se a les que anomenarà Companyies de Treballadors Espanyols (CTE), unes unitats militaritzades, uniformades i al servei de l'exèrcit francès, però de pic i pala i desarmades, que van ser destinades sobretot a obres de defensa al llarg de la frontera nord i est de la República Francesa.

No sabem a quines Companyies de Treballadors Espanyols van ser incorporats Garriga i Nogué, ni a quins indrets van ser destinats. Podem deduir per la seva trajectòria posterior que foren capturats per l'exèrcit alemany i que, per tant, es trobaven treballant a la meitat nord de França o als Alps quan es va produir la derrota francesa de juny de 1940.

La família Maymí ha conservat, afortunadament, les cartes que Raimon va enviar a Cassà des de la CTE núm. 93. Aquesta CTE havia estat formada al camp de concentració d'Argelers, i per tant podem saber que ell estava en aquest camp.

Les cartes ens permeten saber que Raimon va provar de tornar a casa. Havia sortit d'una guerra i ara havia estat enrolat al servei d'un altre exèrcit en guerra. Va demanar que li procuressin els avals personals necessaris per evitar la repressió franquista. Com se solia fer aleshores, va recórrer a persones ben vistes pel nou règim i que podien

5. Agraïm molt a Lluís Maymí Parareda les informacions orals i les cartes conservades del seu avi.

avaluar la seva bona conducta personal. Va suggerir que es provés amb dues persones benestants de Sils, però no sembla que les gestions arribessin a bon port. O bé van arribar tard. Tampoc va ser suficient el fet de tenir una germana monja.

Si a mitjan setembre de 1939 Maymí es troba als Alps del Sud, prop de la frontera amb la Itàlia feixista, aliada de Hitler, a l'abril de 1940 la seva companyia es troba al nord-est, a Pont-à-Mousson, a la frontera amb Alemanya. Algunes fonts assenyalen que aquesta 93a companyia va treballar en la fortificació de la Línia Maginot, als búnquers de Fermont.

El 10 de maig de 1940 la Wehrmacht inicia l'ofensiva llampec, la *Blitzkrieg*, que trencarà el front francès, envaint Bèlgica i Luxemburg i evitant la Línia Maginot. Els republicans espanyols de les CTE hauran d'aguantar els bombardeigs i les canonades de la força blindada alemanya, la ineficàcia militar francesa i l'enfonsament del front. És la segona desfeta militar que pateixen. Com a soldats republicans havien frenat el feixisme durant tres anys. Ara l'exèrcit francès que els enquadra amb prou feines aguanta sis setmanes.

Com la resta de les seves unitats armades, seran capturats i conduïts a camps de presoners de guerra de l'exèrcit alemany. La III República francesa es rendeix i l'armistici és signat el 22 de juny.

4. LA DEPORTACIÓ A MAUTHAUSEN

Els camps de presoners de guerra alemanys, anomenats abreviadament *stalags*, estaven repartits per tot el territori del III Reich. Els presoners hi eren custodiats per soldats de lleva, sense significació política, i complint les convencions de Ginebra sobre el tracte de presoners. Els republicans catalans i espanyols s'hi trobaven enfundats en el seu uniforme militar francès enmig dels milers de soldats francesos de les unitats a les quals havien estat atribuïts. Les condicions eren dignes, l'alimentació acceptable i podien escriure a les seves famílies. No se'ls obligava a treballar.

Garriga va estar reclòs a l'Stalag XII-D de la ciutat de Trèveris/Trier, a l'oest d'Alemanya; Nogué a l'Stalag XVII-A de Kaisersteinbruch, a tocar de Viena; i Maymí a l'Stalag XI-B de Fallingbostel, no gaire lluny d'Hamburg.

La seva situació, com la de tots els espanyols, va canviar dramàticament a partir d'agost de 1940, després dels acords entre Franco i Hitler i, molt concretament, després de la visita oficial del se-

tembre del ministre d'extersiors espanyols, el falangista Ramon Serrano Suñer, a Berlín, on es va entrevistar amb la cúpula nazi. En aquell viatge una delegació encapçalada pel falangista comte de Mayalde, director nacional d'Informació i Investigació de FET, va visitar el camp de concentració de Sachsenhausen de la mà del mateix Heinrich Himmler. El mateix dia que Serrano Suñer marxava, Heydrich va signar el decret amb l'ordre de separar els espanyols dels camps de presoners de guerra i d'enviar-los al camp de concentració nazi de Mauthausen. Mai ho hauria fet sense el consentiment de Franco, el qual va saber sempre perfectament què es feia amb els presoners espanyols.

A partir d'aleshores, oficials nazis, vestits de civil, van anar passant pels camps de presoners de guerra per identificar els espanyols. El pas següent fou la seva deportació al camp de Mauthausen, l'únic aleshores de categoria III: mentre els de categoria I i II eren de càstig i de "rehabilitació", el III era d'extermini pel treball.

El primer cassanenc a ser deportat a aquest camp de concentració custodiat i governat pels SS nazis i situat a la regió de l'Alta Àustria, aleshores annexionada al III Reich, va ser Josep Garriga. Després d'un viatge de diversos dies en tren de mercaderies, atapeïts i tancats sense aigua ni menjar, fent les seves necessitats a dins, van entrar a Mauthausen el 25 de gener de 1941. A l'arribar veieren per primer cop els SS, amb els seus uniformes amb el símbol de la calavera. Foren maltractats i hagueren de caminar els quilòmetres que els separaven de l'estació de tren fins al camp, costa amunt, per un terra glaçat. Fou l'aperitiu de la imatge esgarrifosa que es van trobar en entrar, la dels presoners espanyols esquelètics que els havien precedit.

En entrar van perdre el nom i la identitat. Van passar a ser un número, una matrícula, que havien de dir en alemany diverses vegades al dia. Garriga fou el núm. 3.183; Maymí, que va arribar al cap de dos dies, el 27 de gener, el número 6.756. El d'aquell dia va ser el transport de republicans més nombrós de tota la guerra: el tren havia portat 1.472 homes.

Nogué fou deportat el 7 d'abril des de l'Stalag XVII-A, prop de Viena. Aquest transport de republicans va patir l'engany més descarat. Se'ls va comunicar que el govern alemany havia decidit deixar-los en llibertat controlada dins les fronteres del Reich, se'ls va fer pujar a un tren de passatgers convencional, barrejats amb ciutadans de la regió i vigilats per uns pocs guardes, fins a fer-los baixar

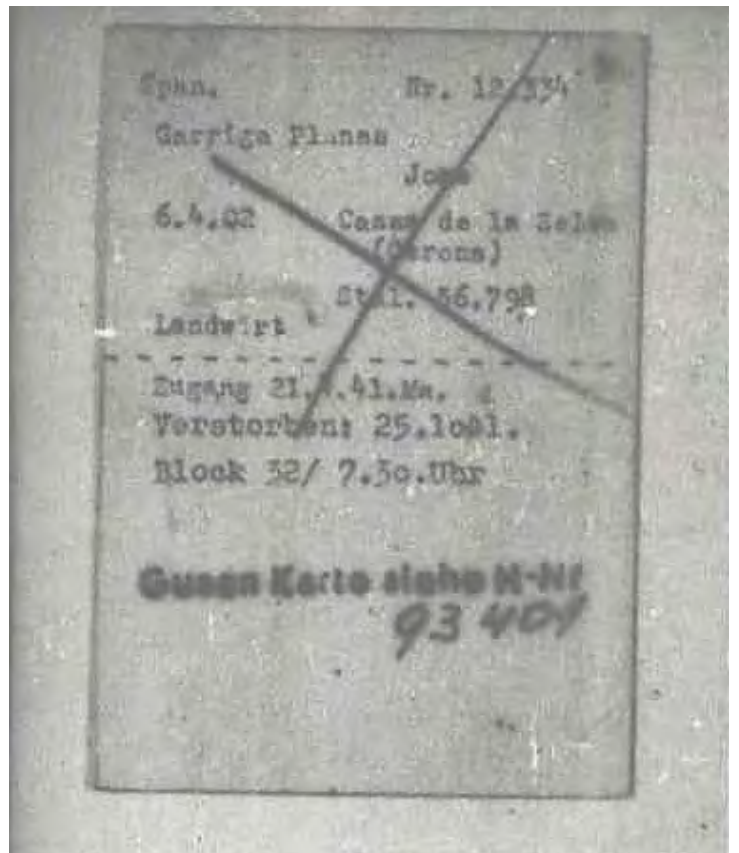

Gusen. Obres de construcció i empedrament de la plaça central i els barracots Font: Museu d'Història de Catalunya.

a l'estació d'un poblet que desconeixien completament: Mauthausen. A l'andana els esperaven les SS i l'esclavitud més salvatge. Vicenç Nogué va rebre la matrícula 4.811.

El camp d'extermini pel treball de Mauthausen s'havia construït per explotar una pedrera de granit. El treball forçat al qual s'obligava els condemnats era duríssim. Tot girava al voltant de la pedrera. Els presoners dormien capicuat en lliteres de fusta dins de barracots, vestits únicament amb una jaqueta i uns pantalons de ratlles. Se'ls despertava a crits i patacades a tres quarts de cinc de la matinada, esmorzaven un cafè d'aigua bruta i eren enviats a treballar dotze hores sota el fred intens a picar els vessants de la pedrera de granit, carregar a coll blocs de fins a cinquanta quilos pujant la famosa escala de 186 esgraons i a empènyer vagonetes de mineral. Només paraven mitja hora per prendre una sopa aigualida de naps i pastanagues. Les crueltats dels vigilants nazis eren habituals. Val la pena llegir, i rellegir, els testimonis que va recollir Montserrat Roig en la seva obra *Els catalans als camps nazis*, o la novel·la autobiogràfica de Joaquim Amat-Piniella, intel·lectual i escriptor deportat a Mauthausen, *K. L. Reich*.

Els propis documents nazis valoraven en nou mesos el màxim que podia sobreviure un presoner.

Fitxa de Gusen de Josep Garriga. Hi consten les dates de trasllat des de Mauthausen (*zugang*) i de la seva mort (*verstorben*). També la seva barraca (*block*). Font: Arolsen Archives.

5420

Le Amtsgericht Mauthausen
 Angelegt am 29. DEZ 1941

Geschäftszahl A 116/41

Todfallsaufnahme,
 errichtet am 11.12.1941. in Mauthausen

1. Vor- und Zuname des (der) Verstorbenen (bei verheirateten Frauen auch
 Familienname): Vicente N o g u e - Lloveras

2. Beschäftigung: Holzarbeiter,

3. Alter (Tag der Geburt): 26.3.1907, zu Cassa de la Selva

4. Religion: rk.

5. Familienstand (ob ledig, verheiratet, verwitwet, gerichtl. geschieden):

6. Heimatszuständigkeit, Staatsangehörigkeit: Spanien

7. Ordentlicher Wohnsitz, Wohnung:
 (Wenn der Verstorbene unter Vormundschaft stand oder entmündigt war,
 ist das Pflschaftsgericht anzugeben und das Dekret des Vormunds
 [Kurators, Beistandes] beizuschließen.)
 Badalona, calle Vifredo 287 (Barcelona)

8. Sterbetag und Sterbeort: 7.12.1941, gegen 3.10 Uhr, KL Mauthausen

Verf. a. Streits. Nr. 4 (Todfallsaufnahme). q. 000

Partida de defunció de Vicenç Nogué. Font: Arolsen Archives.

Però els cassanencs no van morir al camp central de Mauthausen, sinó al subcamp de Gusen, quatre quilòmetres enllà. La fitxa individual, conservada en el cas d'en Garriga i que mostrem aquí, i les actes de defunció nazis de tots tres així ho confirmen.

Gusen va construir-se també al voltant d'una pedrera, a finals de 1939. Bona part del camp el van obrar els mateixos deportats espanyols, que hi van ser traslladats al llarg de 1941. També van treballar a construir la que es convertiria en la trituradora de pedra més gran d'Europa. Les condicions de vida hi eren pitjors que al camp central i, per això, sovint s'ha dit que era "l'infern dins de l'infern".

En aquesta època els SS seleccionaven els presoners que hi eren enviats entre els que es trobaven en pitjors condicions.

El *lager* Gusen va esdevenir un dels primers del III Reich a exterminar gent. Entre els seus murs hi van morir la major part dels republicans espanyols de Mauthausen, uns 3.900, sobretot durant els mesos de la tardor i hivern de 1941-1942.

En Raimon Maymí va ser el primer dels nostres deportats a trepitjar Gusen, el 29 de març de 1941. Allà va rebre el número 11.549. En Josep Garriga hi va ser traslladat el 21 d'abril següent, amb el número 12.334. Tots dos van morir-hi aquella tardor: en Garriga el 25 d'octubre, amb trenta-nou anys i havent resistit nou mesos. En Maymí el 15 de novembre, als quaranta-set anys, havent aguantat deu mesos.

Vicenç Nogué, que havia estat deportat tres mesos més tard, a l'abril, fou traslladat a Gusen el 20 d'octubre (matrícula 13.665). Hi va morir un mes i mig després, el 7 de desembre de 1941. Havia suportat vuit mesos d'infern. Tenia trenta-quatre anys.

Cap d'ells no va formar part del col·lectiu de quatre-cents republicans que, tot i tenir acta de defunció a Gusen, en realitat foren executats per mitjà de la primera cambra de gas en fase de proves al terrible centre d'eutanàsia del castell de Hartheim, a quaranta quilòmetres. Aquests dissortats eren oficialment conduïts al "sanatori de Dachau" per tal de recuperar-se, però en realitat eren enviats a una ràpida execució només baixar de l'autocar amb els vidres pintats de negre que els conduïa. A mitjans i finals de 1941 ells foren els conillots d'índies de les cambres de gas que s'instal·larien més tard a Mauthausen i a Gusen i, més endavant encara, als camps d'extermini de jueus de Sobibor, Treblinka, Belzec, Chelmno, Majdanek i Auschwitz. El secretisme nazi feu que falsegessin les partides de defunció, en data i lloc, i que durant anys la veritat històrica restés amagada⁶.

Vist amb perspectiva, els tres cassanencs tenien poques possibilitats de sobreviure: no tenien cap ofici que els pogués allunyar del treball a les pedreres de Mauthausen i de Gusen; i tenien una edat avançada. Si les condicions de fam, fred i de maltractes ja mataven més fàcilment els nois de vint-i-cinc anys que els de divuit, tenir trenta-cinc anys o més era pràcticament una condemna de mort.

6. Jean-Marie WINKLER (2010). *Gazage de concentrationnaires au Château de Hartheim*, París: Éd. Tiresias, p. 143 i ss.

Mauthausen va ser el camp nazi on més republicans espanyols foren deportats: 7.533. D'aquests, 5.000 hi van morir, la majoria al camp de Gusen. En conjunt, més de 9.000 espanyols —entre ells gairebé 2.000 catalans— van passar pels camps de concentració nazis i només un de cada tres va sortir-ne amb vida. Altres camps de trista memòria per als republicans foren Dachau, Buchenwald, Flössenburg, Ravensbrück i Neuengamme.

5. MENTRESTANT, A FRANÇA

La rendició francesa signada pel mariscal Pétain el juny de 1940 havia significat l'aturada de l'ocupació alemanya del país i la seva divisió en dues zones: la *zona d'ocupació*, sota el poder d'un governador alemany a París, i la *zona lliure*, reconvertida en *État Français*, col·laborador i titella del III Reich, governat autoritàriament des de la ciutat balneària de Vichy pel mateix mariscal Pétain.

Els republicans espanyols de les CTE que no havien estat capturats durant l'ocupació alemanya perquè estaven a la meitat sud de França van ser integrats pel govern de Vichy als Grups de Treballadors Estrangers (GTE), successors de les CTE i que ara incorporaven tots aquells refugiats políticament enemics del feixisme (jueus alemanys, polonesos, txecs).

Paral·lelament, a la zona ocupada, que comprenia tot el nord i tota la costa oest francesa, els alemanys estaven ocupats en la gran batalla naval contra la Gran Bretanya pel control de l'Atlàntic. Recordem que l'estiu i tardor de 1940 tan sols el Regne Unit mantenia l'esforç de guerra contra l'Alemanya nazi, i que depenia dels subministraments que li arribaven per mar, tant del seu imperi colonial com dels Estats Units i el Canadà.

Braçalet de treballador de l'Organització Todt. Font: Viquipèdia alemanya.

Hitler decidirà la construcció del Mur de l'Atlàntic, amb importants bases navals i de submarins des de Bordeus fins a Bèlgica. L'Organització Todt (OT) serà l'encarregada de construir-lo, emprant mà d'obra forçada, tant francesa (el STO, Servei de Treball Obligatori) com estrangera. El càlcul dels presoners republicans espanyols que hi van treballar està encara en estudi, però s'eleva a diversos milers.

Entre 1942 i 1944 es va configurant, també, una resistència antinazi plural i en constant creixement. Molts republicans espanyols hi participaran, en diferent grau i des de diferents situacions.

Entre aquesta mà d'obra forçada, primer dins d'una GTE i després dins de l'OT, i com a resistent, hi trobem Baldiri Soler i Artau.

6. BALDIRI SOLER I ARTAU, ALCALDE, RESISTENT I DEPORTAT

Baldiri Soler i Artau va néixer a Cassà de la Selva el 29 de setembre de 1901 en el si d'una família treballadora. A la vila s'hi havien desenvolupat, des de mitjan segle XIX i al ritme del creixement de la indústria dels taps de suro, les opcions polítiques i ideològiques més avançades, des del republicanisme fins a l'anarquisme, i s'havia estès també el lliurepensament. De fet, aquestes contrades, junt amb el veí Empordà, havien esdevingut unes circumscripcions electorals característicament republicanes.

És en aquest medi que Baldiri Soler va començar a comprometre's políticament de ben jove: amb dinou anys ja consta com a secretari de la Unió Republicana Cassanenca⁷. Cal recordar que el règim polític aleshores a Espanya era el de la Restauració borbònica, amb Alfons XIII, una monarquia liberal molt restringida quant a drets i llibertats i escassament democràtica, que acabarà recorrent a la dictadura militar en la figura del general Primo de Rivera.

El 1928, Baldiri Soler es casa amb la Maria Nabarra Pairó, natural també de Cassà, i l'any següent neix la seva filla Maria Teresa. Obté un lloc d'empleat a la companyia de trens MZA i és destinat a l'estació de Casp, dins la província de Saragossa. S'hi trasllada amb la família i hi viuen entre els anys 1932 i 1934. Posteriorment és destinat a Móra d'Ebre i a Arenys de Mar, sembla que ja com a cap d'estació. Té l'allotjament gratuït i també el tren. Són uns

7. Arxiu Municipal de Cassà de la Selva. Fons d'associacions id.1344 (I). *Unión republicana cassanense*.

Detall de la signatura de Baldiri Soler com alcalde de Sils del 1937. Font: Arxiu Municipal de Sils.

anys bons, que la seva filla recordarà amb afecte, sobretot les excursions a Barcelona, al parc de la Ciutadella i al zoològic⁸.

Com a cap d'estació serà destinat a Sils, mesos després d'iniciada la Guerra Civil. Militava aleshores a la UGT i s'havia fet també del PSUC, Partit Socialista Unificat de Catalunya, comunista.

L'Ajuntament de Sils va patir crisis constants de l'equip de govern, en línia amb els conflictes de l'escena política republicana catalana i espanyola. Baldiri Soler va esdevenir regidor pel PSUC l'11 d'abril de 1938, quan es forma un nou consistori amb la incorporació de totes les forces antifeixistes. Hi va ajudar el fet previ de la constitució d'un Front Popular Local que les reunia a totes. Tanmateix, la inestabilitat va seguir i un mes després, el 12 de maig, després d'una nova dimissió de qui ocupava l'alcaldia, Baldiri Soler és elegit batlle amb 5 vots davant dels 4 del candidat d'ERC⁹.

La seva tasca al capdavant del municipi serà complicada: els recursos municipals s'han reduït enormement i cal fer front als ajuts socials, a l'arribada progressiva de refugiats de la resta d'Espanya que

fugen de l'avenç feixista, a les noves lleves de soldats i al problema dels emboscats, a l'amenaça dels bombardeigs...

El gener de 1939 Soler ha de presentar la dimissió en ser cridada al front la seva lleva, la del 1922. El 2 de febrer les forces feixistes del general Franco, que avancen cap el nord des de Barcelona, ocupen Sils. Poc abans, ell, dona i filla fugen cap al nord, per evitar la repressió franquista que s'abatrà sobre els càrrecs municipals republicans. De res li hauria servit haver estat persona d'ordre, i alcalde d'un municipi on no s'havien produït actes de violència contra persones de dretes o clericals¹⁰.

El 8 de febrer del 1939 travessen la frontera camí de l'exili. La família Soler-Nabarra tenia parents al Voló, a la banda francesa, per part de la sogra d'en Baldiri. Però no se'ls va permetre quedar-se amb ells, i la família fou separada: la mare i la filla són enviades en tren a un centre d'acollida allunyat de la frontera, a Mâcon (*Saône-et-Loire*, Borgonya), mentre que en Baldiri és tancat al camp improvisat de la platja d'Argelers, i després conduït al del Barcarès.

Patirà les terribles condicions d'aquests camps de la platja, i posteriorment serà traslladat al d'Agde, però mentrestant s'esdevé un fet dramàtic: el 9 de maig de 1939 la seva esposa Maria Nabarra mor a Mâcon. Tenia trenta-dos anys, i la seva filla només deu. La nena va haver d'assistir sola al reconeixement i a l'enterrament de la seva mare, només amb el consol i l'atenció d'una infermera. Fou recollida per un cosí de la mare, Lluís Pairó, gendarme d'ofici a França, que vivia a la caserna d'un poble del departament de la Vaucluse. Allà va tenir la nena durant un mes i va aconseguir que en Baldiri pogués sortir del camp tres dies per anar a veure-la. Després va anar a viure amb la família de la seva cosina al Voló, i va començar una nova vida amb ells.

L'1 de setembre de 1939 Alemanya envaeix Polònia. El 3 de setembre de 1939 es produeix la de-

8. El naixement de la filla Maria Teresa el 12 de març de 1929 es pot comprovar al llibre de batejos parroquial (AMCS); la residència a Casp, als censos electorals de Casp de 1932 i 1934 (Archivo Histórico Provincial de Zaragoza); i els records de la Maria Teresa Soler Nabarra, a les seves breus memòries, en francès, recollides per la seva neta (fons personal de Geneviève/Genoveva Delestret, neta de Baldiri Soler). Les informacions que venen a continuació sobre els primer mesos d'exili han estat extretes també d'aquestes petites memòries i de les entrevistes mantingudes amb les netes Anne-Marie Picart i Genoveva Delestret.

9. Arxiu Municipal de Sils. Llibre d'actes de l'Ajuntament i documentació diversa. Lluís COSTA (2012). *El govern local de Sils: estructura, funcionament i composició, 1875-1991*, Sils: Ajuntament de Sils. Agraïm la col·laboració i la resolució de dubtes al seu arxiver, Quim Soler, així com també la foto de Baldiri Soler que apareix més endavant.

10. *Informe de responsabilidades políticas de Baudilio Soler Artau* (21-10-1941), Arxiu Municipal de Sils, i *FC-Causa general*, 1438, Exp. 15, Archivo Histórico Nacional. En ambdós casos Soler Artau és esmentat com a dirigent de partit polític, però no com a membre del Comitè ni tampoc de les patrulles de control.

claració de guerra de la Gran Bretanya i França a Alemanya. El gran conflicte ha esclatat. Baldiri Soler és incorporat a una Companyia de Treballadors Espanyols (CTE), però en desconeixem el número i la destinació. En tot cas, i tal com hem explicat, havia de trobar-se a la zona no ocupada després de la desfeta militar francesa, la signatura de l'armistici i la instauració del règim autoritari de Pétain, ja que no és capturat com a soldat francès.

Després d'un estiu desmobilitzat, la Llei de 24 de setembre del nou govern de Vichy crea els Grups de Treballadors Estrangers i Baldiri Soler és forçat a integrar-se al GTE núm. 211.

Després de treballar-hi prop d'un any, el 25 de juliol de 1941, el seu grup va ser requisat pels alemanys com a treballador forçat per a l'Organització Todt, i l'agost de 1941 destinat a Brest, a la Bretanya.

El febrer de 1942, però, s'evadeix. Viurà clandestinament a Rennes, i el setembre de 1942 comença a col·laborar amb la resistència contra l'ocupant nazi. Ho fa dins de la Unió Nacional Espanyola, actuant com a agent d'enllaç, distribuint premsa clandestina, treballant per a la creació de nous grups i recol·lectant fons per a la lluita. Dos anys després, el 20 de març de 1944, és detingut per la Gestapo i la Milícia col·laboracionista francesa en una batuda al cafè de la rue Saint Malo on es reunien els espanyols, després de la delació de dos companys. Amb ell cauen un bon grapat de resistents, entre els quals els també catalans Joan Lladó i Ramon Almandi.

Tancaran Baldiri Soler a la presó Jacques Cartier, de Rennes, amb altres republicans espanyols, tots acusats d'actes de terrorisme i contra la seguretat del Reich¹¹. El 31 de març la Gestapo el trasllada al camp de reagrupament de Compiègne-Royallieu, al nord de París. D'allà serà deportat el 20 de maig de 1944 al camp nazi de Neuengamme, a Hamburg, on va ingressar el 2 de juny de 1944, després d'un trajecte en tren llarguíssim i en condicions terribles, amb moltes defuncions.

En aquest comboi hi anaven 2.004 presoners i fou el primer que va ser dirigit des de França cap a Neuengamme. Abans havien estat dirigits cap als KL Buchenwald i Mauthausen, però la necessitat imperiosa de mà d'obra per als complexos industrials d'Hamburg, Bremen, Hannover i Braunschweig, junt amb la saturació del camp de

Name	Soler - Artau	Vorname	Baudilio
Geb.-Tag	29.9.01	Geb.-Ort.	
Beruf			
Inhaftiert	2.6.44	Nr.	30204
Nationalität	Espanyol		
Weitere Angaben	Instal·lació bez. 1 puzek mabik white nr. yellow stain.		

Targeta de Baldiri Soler del camp nazi de Neuengamme. Hi consten la data d'entrada i el número de presoner. Font: Arolsen Archives.

Buchenwald, van orientar els nous transports cap al nord. Neuengamme era el camp central d'una xarxa ampla de *kommandos* de treball exteriors. En Baldiri Soler va treballar al Kommando de Fallersleben-Laagberg, per a la companyia Wolkswagen. Fou el presoner núm. 30.204.

Soler va sobreviure al camp i a una evacuació dramàtica, essent alliberat el 2 de maig de 1945. El fet de treballar en un *kommando* lluny del camp central va evitar que patís una de les tragèdies més lamentables de l'evacuació dels camps nazis: el bombardeig britànic del port de Bremen i l'enfonsament dels vaixells on els SS havien entaforat els presoners de Neuengamme.

7. L'EXILI DEFINITIU A FRANÇA

Els deportats republicans catalans i espanyols que van sobreviure als camps nazis havien guanyat la guerra al nazisme. Els aliats havien derrotat militarment el feixisme, les resistències contra l'ocupant s'havien imposat, però a Espanya seguia la dictadura franquista, i no podien tornar. L'alegria dels deportats de totes les nacionalitats, ara que eren repatriats progressivament pels seus governs reconstituïts, contrastava amb la soledat i la incertesa dels republicans espanyols. Sols França va reconèixer el seu deute amb ells i es va fer perdonar el tracte donat el 1939 acollint-los i donant-los documentació que els donava llibertat de moviments.

11. Dossier de resistent GR 16 P 552240 - SOLER ARTAU, Baudilio (Service Historique de la Défense-Vincennes/París). Vegeu també <http://memoireduguerre.free.fr/ccmr/espagnols.htm>

Baldiri Soler i Artau, foto de l'exili. Font: Arxiu Municipal de Sils.

Baldiri Soler fou repatriat per avió a França el 6 de juny de 1945. Un cop restablert parcialment de la seva precària salut intenta retrobar-se amb la seva filla, que viu a Cassà. Però tornar a l'Espanya franquista, per un exalcalde republicà, comunista, com ell, és absolutament desaconsellable. Cal esperar que el boicot aliat i de les noves Nacions Unides al règim feixista espanyol el facin caure.

Mentrestant torna a la Bretanya, a Rennes. Treballa de ferroviari. S'integra a la UGT espanyola a l'exili. Però passen els mesos i els aliats no es decideixen a intervenir a Espanya per fer caure Franco. Malgrat l'aïllament internacional i el tancament absolut que fa França de la frontera espanyola (1947-1948), el règim sobreviu adaptant-se al nou escenari de la Guerra Freda. Per a Soler i per a tots els exiliats republicans és una nova derrota, i comença un segon exili, que serà definitiu per a ell.

El 1948 el trobem a Llemotges, formant-se laboralment com a radioelectricista. Obté, després d'un

procés llarg i amb testimoniatges de companys de lluita, el reconeixement oficial de la seva condició de resistent per part del Ministeri dels Excombatents i Víctimes de Guerra francès, que li dona dret a ajuts econòmics, a més de la de deportat.

El 1949 Soler s'instal·la al Voló, i es reuneix finalment amb la seva filla, que arriba de Cassà de la Selva, on havia estat a casa de la seva àvia materna des del 1942. La Teresa té ara vint anys, i la darrera vegada que havia vist al seu pare, en aquell permís de tres dies de l'any 1939, en tenia només deu.

Encara malalt i amb pocs recursos, l'arribada de la filla li és una ajuda. Ella, però, només aconsegueix feines precàries perquè no li donen el permís de treball. En la documentació d'aquells anys es diu que la professió d'en Baldiri Soler és la d'obrer surro-taper. Reprèn, potser, la que devia ser la seva primera feina a Cassà de la Selva.

Des de 1953 disposarà de l'estatut de refugiat polític que li concedeix la República Francesa aplicant els criteris de la Convenció de Ginebra aprovada el 1951. Es jubila entre 1961 i 1962¹². Aquell any 1962 la seva filla es casa amb Lluís Picart, un noi de Caldes de Malavella que havia anat a viure amb ella i amb el sogre al Voló, i li donaran dues netes. Soler acabarà sol·licitant i obtenint la nacionalitat francesa el 1975. Fidel a les seves idees republicanes i d'esquerres, s'havia negat sempre a inscriure's al consolat espanyol, franquista, al·legant la coherència de la seva trajectòria personal.

Al Voló es feia amb altres resistents i deportats, i amb altres exiliats catalans. Parlava poc a les netes dels anys foscos de l'ocupació i de la seva deportació, però no refusava respondre les preguntes que se li feien. No podia evitar, això sí, un disgust quan les netes feien amistat amb algun alemany. Malgrat la mort de Franco, li va costar tornar a trepitjar Espanya i visitar Cassà, cosa que va acabar fent. Baldiri Soler i Artau va morir a l'Hospital de Perpinyà el 24 d'octubre de 1981 i està enterrat al Voló.

8. LA POR I EL SILENCI DELS FAMILIARS A ESPANYA

Els familiars dels deportats que havien quedat a Cassà van viure amb una gran por la seva condició de família republicana i de pares, germans o fills d'exiliat. Ser parent d'un exiliat antifranquista era

12. Dossier *Esp920 SOLER ARTAU, Baudilio* (Archives de l'OFPPA, París / Fontenay-sous-bois).

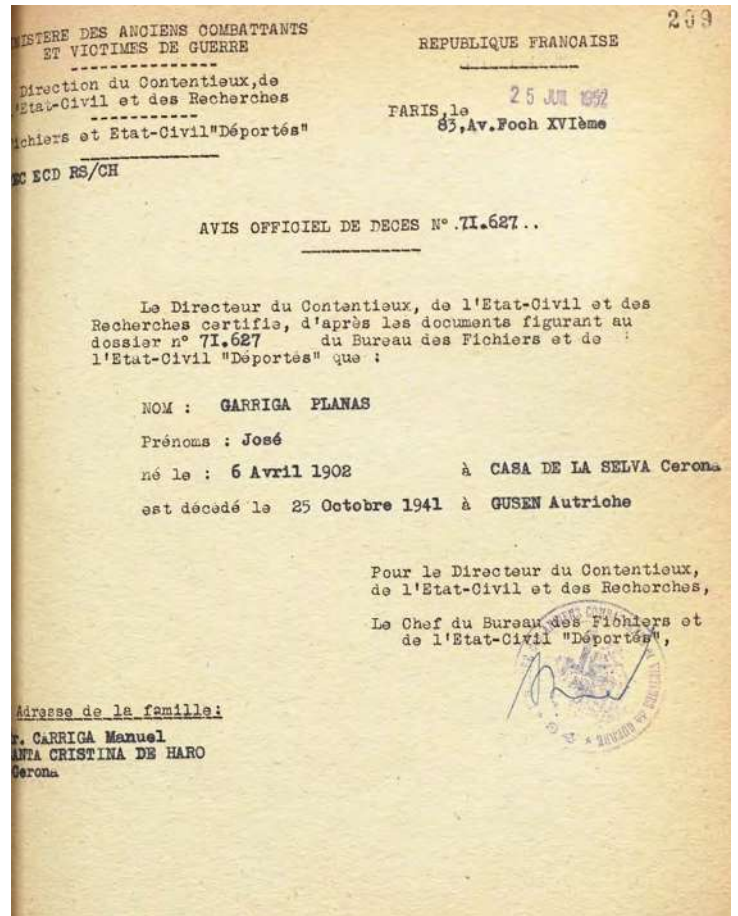
una marca política difícil d'esborrar pel falangisme espanyol. Algunes famílies feien passar l'absent per desaparegut al front de guerra, a la batalla de l'Ebre, per exemple.

En general, la majoria de famílies van rebre cartes des de les CTE o fins i tot des dels camps de presoners de guerra, els *stalags*. Hem vist que aquest fou el cas del Raimon Maymí, i possiblement ho fou també del de Josep Garriga i de Vicenç Nogué, per bé que el fet de no haver localitzat familiars seus ens fa difícil de comprovar-ho. Quan aquestes famílies van deixar de rebre aquestes cartes —fruit de la deportació i reclusió a Mauthausen—, algunes van fer gestions davant la Creu Roja espanyola per intentar esbrinar què havia esdevingut al seu familiar, i ho van acabar sabent. Però la gran majoria mai van saber què havia passat. El fill de Raimon Maymí, que tenia aleshores divuit anys, va rebre retornada la carta que havia enviat al seu pare l'octubre de 1942, a la darrera adreça de la 93a CTE de la qual tenia constància, per absència del destinatari. La veritat és que Raimon Maymí feia un any que havia estat assassinat al camp de Gusen.

Garriga, Nogué i Maymí van passar a ser desapareguts, amb l'angoixa que acompanya les famílies de tots els casos de desaparicions forçades, encara avui dia. Una angoixa envoltada de preguntes que torturaven, d'hipòtesis inversemblants i de falses esperances d'un retorn que mai es va produir. Què havien de pensar els pares i germans d'en Josep, en Vicenç i en Raimon quan van deixar de rebre les seves cartes a finals de 1940 o principis de 1941? No podien ni imaginar-se l'existència dels camps d'extermini nazi ni que els seus hi haguessin anat a parar. Havien refet la seva vida oblidant-se de la família?

La notícia i la confirmació de la seva mort permetia a les famílies fer el dol pel fill desaparegut. En alguns casos ho van saber gràcies a supervivents de Mauthausen que coneixien la persona i que van aconseguir fer-ho saber a la família, des de la distància. Però la gran majoria de famílies no ho van saber —algunes encara no ho saben a dia d'avui—, perquè el règim franquista mai va voler que se sabés què havia passat.

L'actitud del règim franquista de menyspreu cap a les famílies de les víctimes arriba a la vergonya més absoluta entre 1950 i 1952. En aquests anys conclouen arreu d'Europa els processos de recerca de desapareguts, s'apliquen polítiques d'ajut a les víctimes de guerra i d'instal·lació de poblacions desplaçades. A nivell mundial les Nacions Unides creen el 1950 l'ACNUR (l'Agència de les Nacions

Partida de defunció francesa de Josep Garriga, enviada al govern franquista i mai comunicada a la família ni al registre civil. Font: Ministeri de Justícia.

Unides per als Refugiats) per ajudar els milions d'europaus que havien perdut la seva llar i se signa la Convenció de Ginebra de 1951 sobre l'estatut dels refugiats. Una convenció que també signa l'Espanya de Franco.

El govern franquista rep aleshores, entre 1950 i 1952, de mans de la República Francesa, els certificats de defunció dels morts espanyols als camp nazis deportats des de França. Les autoritats del país veí havien aixecat les actes a partir de la documentació conservada a Alemanya, fossin francesos o no, i això incloïa els republicans espanyols. Però la dictadura, en lloc d'enviar-ne una còpia a l'ajuntament i al registre civil corresponent, i de comunicar-ho als familiars, va enquadrar els milers de fulls en gruixuts volums i els va arxivar en secret al Registre Civil Central de Madrid. Una vergonya i una crueltat absolutes. El fill de Raimon Maymí morirà el 2007 sense haver sabut mai per què el seu pare havia deixat d'escriure i no havia tornat. El seu net, Lluís, ho sabrà, per fi, el 2020.

MAUTHAUSEN

16 Mai 1945

F

20.000 Déportés rescapés du camp de Mauthausen, face aux cheminées des fours crématoires, au cours d'une émouvante cérémonie à la mémoire de leurs 150.000 frères de souffrance morts au camp, écoutèrent et approuvèrent la proclamation suivante, faite en douze langues :

« Voici ouvertes les portes d'un des camps les plus durs et les plus sanglants, celui de Mauthausen. Dans toutes les directions de l'horizon, nous retournons dans des pays libres et affranchis du fascisme.

» Les prisonniers libérés, hier encore menacés de mort par la main des bourreaux du monstrueux nazisme, remercient du fond de leur cœur les armées alliées victorieuses, pour leur libération et saluent tous les peuples à l'appel de leur liberté retrouvée.

» Le séjour de longues années dans les camps nous a convaincus de la valeur de la fraternité humaine. Fidèles à cet idéal, nous faisons le serment solidairement et d'un commun accord, de continuer la lutte contre l'impérialisme et les excitations nationalistes. Ainsi que par l'effort commun de tous les peuples, le monde fut libéré de la menace de la suprématie hitlérienne, ainsi il nous faut considérer cette liberté reconquise, comme un bien commun à tous les peuples.

» La paix et la liberté sont la garantie du bonheur des peuples et l'édification du monde sur de nouvelles bases de justice sociale et nationale est le seul chemin pour la collaboration pacifique des Etats et des peuples.

» Nous voulons, après avoir obtenu notre liberté et celle de notre nation, garder le souvenir de la solidarité internationale du camp et en tirer la leçon suivante :

» Nous suivrons un chemin commun, le chemin de la compréhension réciproque, le chemin de la collaboration à la grande œuvre de l'édification d'un monde nouveau, libre et juste pour tous.

» Nous nous souviendrons toujours des immenses sacrifices sanglants de toutes les nations qui ont permis de gagner ce monde nouveau. En souvenir de tout le sang répandu par tous les peuples, en souvenir des millions de nos frères assassinés par le fascisme nazi, nous jurons de ne jamais quitter ce chemin.

» Sur les bases sûres de la fraternité internationale, nous voulons construire le plus beau monument qu'il nous sera possible d'ériger aux soldats tombés pour la liberté :

» Le Monde de l'Homme libre !

» Nous nous adressons au monde entier par cet appel : aidez-nous en cette tâche.

» Vive la Solidarité internationale !

» Vive la Liberté ! »

L'activité du Comité de Résistance des Déportés de Mauthausen avait pris fin.
Des matricules anonymes furent à nouveau des hommes, des citoyens libres des nations libres qu'unissait le même souhait.
Que les liens de l'unité du camp et de la solidarité internationale se poursuivent et unissent tous les hommes justes et droits. Les morts du camp leur en font un devoir.

Le Gérant : E. Valley
Supplément au Bulletin du N° 26 de l'Amicale de Mauthausen
Imp. Petit et Rousseau, Paris

El jurament de Mauthausen publicat a *Supplément du Bulletin de l'Amicale de Mauthausen*, núm. 26, maig de 1952.

6. LA SOCIETAT HIPERRITUALITZADA

Josep Maymí Rich

No exagero si afirmo que ens trobem en una societat que rendeix culte a la violència de manera permanent, que l'explota com un filó. Aquesta dinàmica genera una progressiva insensibilització de la població, que és la destinatària final del missatge. Però no només n'és la destinatària. La població és també un agent actiu que participa i conviu amb el que podem denominar violència quotidiana. A molts racons de Catalunya i d'altres països occidentals ens trobem amb la pràctica d'unes actuacions violentes que, si bé no són tolerades, tampoc són una prioritat clara, en matèria d'actuació preventiva, dins el camp competencial dels poders i les administracions públiques. La violència domèstica podria ser un primer exemple que denotaria una àmplia disfunció social. Les agressions a dones i infants ens remetent a una problemàtica esgarrifosa que no s'aborda amb voluntat d'afrontar una realitat massa freqüent que atempta contra la integritat de col·lectius sensibles de la població. La veritat és que no conec amb profunditat el tema ni tampoc percentatges. L'apunto a tall de constatació, ja que habitualment sol ser un dels temes estrella dels mitjans de comunicació, de manera que se'n sent a parlar amb una reiteració insultant. La violència racista seria, sens dubte, un altre cas a destacar. Les agressions, l'exclusió, la marginació i les deplorables condicions de vida que ha d'afrontar la població immigrada, ja siguin gambians o asiàtics, marroquins o guineans, senegalesos o llatinoamericans, no fan més que repro-

duir una problemàtica universal a la qual el gènere humà encara no ha trobat resposta ni solució. Finalment podem esmentar la violència mediàtica, que és la que vivim tots sense excepció. Aquesta impregna de manera irremeiable alguns espais domèstics i del lleure. Només cal que fem referència a la televisió, al cinema, al món de les xarxes i dels jocs en línia per adonar-nos que la violència hi té un protagonisme d'excepció.

La violència política dels comitès antifeixistes l'any 1936 no apareix, com en moltes ocasions s'ha volgut insinuar, per generació espontània. Segons Eduardo González Calleja i Fernando del Rey¹, "la Guerra Civil de 1936-39 va constituir amb el pas del temps un laboratori de primer ordre per a l'assaig de (certes) seqüències culturals deutores de la violència política". Les seqüències culturals a les quals fan referència aquests autors tenen a veure amb processos de conflictivitat social en el marc de la crisi que sorgeix de "les limitacions o als continguts de l'Estat liberal", elements que donaran el tret de sortida a tot un seguit d'actuacions violentes que tenen "diverses manifestacions: lerrouxista, jaumista, filoanarquista, primer, la dels 'grups d'acció', la del Sindicat Lliure i la de l' 'hampa' parapolicial després", que ells contextualitzen a partir del que coneixem com a pistolisme i que va agafar unes proporcions considerables a la Barcelona dels primers decennis del segle, especialment durant el període 1916-23.

1. DEL REY i GONZÁLEZ, 1995: p. 39 i 40.

Estic d'acord amb l'apreciació de Víctor Alba², amb qui aquests autors coincideixen plenament. Molt sintèticament, per entendre tant el pistolerisme com l'esclat violent del 36 cal projectar la mirada al passat més immediat, de manera que fàcilment "es pot entendre com a projecció ulterior d'unes tradicions insurreccionals i violentes que enfonsen les arrels al segle passat. No és exagerat remetre els orígens de la majoria d'aquestes seqüències insurreccionals del segle xx —proclius a encoratjar la violència política— al peculiar procés de crisi de l'Antic Règim i a la construcció de la societat liberal-burguesa. Un procés que va portar aparellades seqüeles de pronunciaments militars, guerres i alçaments carlistes, motins antifiscals o en contestació a la carestia de les subsistències, rebomboris contra les quintes, esclats i barricades vinculades al progressisme, alçaments republicano-federals (i) cantonalisme", entre d'altres mostres d'inconformisme.

A més, podem argumentar encara amb més força aquest supòsit al constatar que no ens trobem davant d'una dinàmica aliena al context europeu: "El cas d'Espanya no va ser un cas aïllat. Convé recordar que, si més no, des dels anys 80 i 90 del segle passat, la violència i l'agitació social virulenta s'estenen de manera desaforada i apel·len a fórmules noves, sinó que fins i tot troben en mitjans intel·lectuals una acceptació més que habitual³. [...] Aquest interès obsessiu per la violència i la seva universalització semblaven indicar que els supòsits clàssics en què havia descansat la política liberal fins aquell moment —la raó, l'humanitarisme, la tolerància, el respecte al dissident— començaven a enfonsar-se".

René Girard⁴ ens proporciona uns instruments nous i reveladors que ens poden servir per analitzar, en primera instància, la naturalesa del fenomen de la violència i, seguidament, l'objecte d'estudi

que ens interessa. Malgrat que la seva anàlisi se centra en l'àmbit de les societats precapitalistes, fa referències explicatives suficients de la situació en què es troben les societats occidentals que, segons aquesta interpretació, es troben en un context de crisi sacrificial per renegar de manera explícita d'allò que es considera sagrat.

Però a veure quin significat atribueix Girard a aquests conceptes: "El sagrat és tot allò que domina l'home amb tanta major facilitat en la mesura que l'home es creu capaç de dominar-ho. [...] La violència constitueix l'autèntic cor i l'ànima secreta del sagrat". Així, "la crisi sacrificial, la pèrdua del sacrifici, és la pèrdua de la diferència entre la violència impura i la violència purificadora. Quan aquesta diferència s'ha perdut, ja no hi ha purificació possible i la violència impura, contagiosa, o sigui, recíproca, s'escampa per la comunitat".

L'autor parteix de l'anàlisi de la pràctica del sacrifici, ja sigui cap a un animal o a una persona. A nivell significatiu, afirma, no hi ha cap diferència. El que es tracta de descobrir és quina funció real té aquesta pràctica a nivell social. A diferència de la visió tradicional que atribueix al sacrifici una dimensió de morbositat i de sadisme sense pal·liatius, Girard en fa una lectura definitivament nova. Per ell "el sacrifici té la funció de calmar les violències intestines i impedir que esclatin els conflictes".

Direu que la nostra societat no coneix el sacrifici i que les pràctiques rituals tal com s'entenen i es vivien antany pràcticament han desaparegut —almenys pel que fa a la seva funcionalitat social—. Però fins i tot en el context actual trobem algun tipus de relació: "Les societats que no tenen rituals sacrificials com la nostra, aconseguen prescindir-ne perfectament; és indubtable que la violència intestinal no hi és absent, però mai es desencade-

2. ALBA, 1996. "Quan els qui no la visqueren en parlen, donen la impressió que la guerra civil —sobretot la banda republicana— ho inventà tot: passeigs, col·lectivitzacions, milícies, revolució, crema d'esglésies i assassinats de capellans. Diries que no els han ensenyat mai, per exemple, que Isabel la Catòlica pujà al tron sobre un munt de cadàvers d'una guerra civil; que a Catalunya tinguérem unes quantes guerres civils (recordeu la dels remences i les lluites entre patricis i artesans a Barcelona) i el seu rastre de bandidatges i nyerros i cadells; que a tot Espanya, des de Ferran VII, cada cop que la gent ha sortit al carrer, s'han cremat esglésies (potser no saben que Poblet i Santes Creus ja estaven cremats molt abans del 36?), i que els sometents i els pistolers, no feren altra cosa, en to menor, que el que feren els, "incontrolats", el 36. La guerra civil del 36-39 fou un capítol més d'una tradició de segles i no hi havia cap motiu per suposar que seria diferent de la carlinada o de la guerra del francès. Potser —només potser— la guerra del 36-39 ha tingut la virtut de tancar aquesta tradició" (p. 9).

3. Els autors Del Rey i González es refereixen explícitament a: Georges Sorel, Friedrich Nietzsche, la publicística dels nacionalistes centreeuropeus o italians, els manifestos futuristes, Lenin i el bolxevisme, i, finalment, la lluita armada dels independentistes irlandesos.

4. GIRARD, 1995: p. 22, 23, 38, 56, 101, 107 i 269.

Destrucció d'elements religiosos a la plaça de Sant Pere el juliol de 1936. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Teixidor Arxiu d'Imatges. Fons E. Genóher. Autor: Enric Genóher.

na fins al punt de comprometre l'existència de la societat". Així, "no existeix al sistema penal, cap principi que difereixi realment del principi de venjança. El mateix principi de la reciprocitat violenta, de la redistribució, intervé en ambdós casos".

La idea de fons a la qual arriba mitjançant l'estudi comparatiu i minuciós el porta a formular una hipòtesi que parla per si sola: "A partir d'ara ja tenim raons per pensar que la violència contra la víctima propiciatòria podria ser radicalment fundadora en el sentit de que, al posar fi al cercle viciós de la violència, inicia al mateix temps un altre cercle viciós, el del ritual sacrificial, que podria ser molt bé el de la totalitat de la cultura. Si això és cert, la violència fundadora constitueix realment l'origen de tot el que posseeixen de més preciós els homes, i posen més ganes en conservar. Això és precisament el que afirmen, però sota una forma transfigurada, tots els mites d'origen que es refereixen a l'homicidi d'una criatura mítica per altres criatures mítiques. Aquest esdeveniment és sentit com a fundador de l'ordre cultural. De la divinitat morta procedeixen no només els rituals sinó també, les regles matrimonials, les prohibicions, totes les formes culturals que confereixen als homes la seva humanitat". D'aquesta manera ens trobem davant d'una "tesi que converteix el ritual en una imitació i una repetició d'una violència espontàniament unànime".

Davant d'aquest plantejament el paper de la religió és sensiblement diferent del que tradicionalment se li ha donat, de manera que passa a convertir-se en un instrument amb capacitat efectiva per manipular comportaments i afavorir determinats sectors socials. A part d'aquest rol que no podem negar, tampoc podem obviar que la religió forma part de l'ordre cultural, i l'origen d'aquesta s'explica a partir del mecanisme de la víctima propiciatòria. Per Girard "l'àmbit religiós diu realment als homes el que s'ha de fer i el que no per evitar el retorn de la violència destructora. Quan els homes descuiden el ritual i transgredeixen les prohibicions, provoquen, literalment, que la violència transcendent torni a baixar sobre ells, per convertir-se en la

temptadora demoníaca..., a menys que la víctima propiciatòria acudeixi a salvar-los".

Un aspecte certament controvertit que ha generat múltiples interpretacions que han tingut com a objecte el descrèdit de certs sectors socials ha sigut, primer, el fenomen de l'anticlericalisme i, després, l'aparició d'una violència tan desconcertant com incompresa que no ha generat ni interès ni esforços per entendre-la i explicar-la adequadament. Cal anar amb molt de compte a l'hora de tractar aquestes qüestions. No ens podem permetre el luxe de caure en simplismes ni tampoc en reduccionismes que només veuen en l'hostilitat, ja sigui verbal o material, dirigida a objectes sacres o a representants de l'estament eclesiàstic, l'acció d'una barbàrie que s'associa a grups d'analfabets manipulats per ideologies endimoniades. El fet, però, és que podem fer una lectura alternativa si l'emmarquem a partir d'una mirada més àmplia.

El primer referent que utilitzarem a fi i efecte de donar una visió diferent prové de Norman Cohn⁵, estudiós de l'existència dels moviments mil·lenaristes i messiànics que "es desenvolupen entre els desposseïts de les ciutats i els camps. La pobresa d'aquesta gent ho era tot menys voluntària; vivia en una inseguretat extrema i inexorable, i el seu mil·lenarisme fou violent, anàrquic i, a vegades, revolucionari". Segons l'autor, la voluntat de millorar les condicions de vida (tot i que no ho estableix en termes absoluts) va provocar el fet que diversos sectors socials fossin captivats per una figura central en l'argumentació de Cohn, el profeta mil·lenarista. Aquest, davant de situacions desfavorables "es transfigurava amb les fantasies d'un món renascut a la innocència gràcies a una destrucció final i apocalíptica. Els dolents, que segons les circumstàncies podien ser els jueus, els rics o el clergat, havien de ser exterminats, i els sants (pobres) erigirien el seu regne, un regne sense sofriment ni pecat". Per regla general aquest tipus de discurs aflora en "zones que estaven amenaçades per una crisi de sobrepoblació i que es trobaven immerses en un ràpid procés de canvi social i econòmic"⁶.

5. COHN, 1997: p. 35, 38, 107, 239 i 245.

6. COHN, 1997. "Durant els segles XI, XII i XIII es va desenvolupar una gran indústria tèxtil que es va estendre fins a tot el que ara és Bèlgica i el nord-est de França, que es van convertir, així, en la part més industrialitzada d'un continent bàsicament agrícola. La vall del Rin estava estretament relacionada amb aquesta concentració industrial. [...] Els nous centres industrials van exercir una poderosa atracció en els camperols, principalment en els que vivien en llocs superpoblats, però també sobre aquells que somiaven a escapar a les restriccions i extorsions a les quals es veien sotmesos als feus, en els més inquietos i desitjosos d'un canvi i en general en tots aquells que tenien iniciativa i imaginació" (p. 56 i 57).

Tot aquest llenguatge profètic tenia ja el seu origen en les profecies joanines i sibilines heretades del món antic, i malgrat que al segle IV el cristianisme va aconseguir una posició de supremacia al món mediterrani convertint-se en religió oficial, aquesta tradició apocalíptica va seguir influïent en el submón de la religió popular. Una altra tradició que va ajudar l'eclosió dels moviments mil·lenaristes va ser "la tradició de la dissidència religiosa que va perdurar durant tota l'edat mitjana". Progressivament el laïcat —conjunt de fidels no clergues— s'adona que l'estament religiós fa ostentació de riquesa, té ambicions polítiques, pateix una relaxació moral i, fins i tot, és acusat de concubinat. Així, "durant un període de quatre segles, des dels valdesos fins als anabaptistes, passant pels franciscans espirituals, trobem predicadors ambulants que viuen una vida de pobresa i simplicitat a imitació dels apòstols i prediquen l'Evangeli a un laïcat àvid de guia espiritual".

Tot i que elaborat al segle XII, seria a la centúria següent que es difondria un nou sistema profètic elaborat per Joaquim de Fiore que "exerciria molta influència a Europa fins a l'aparició del marxisme". De Fiore partia de la base que les Escripures tenien un significat ocult. Fins aquí tot correcte. El que era radicalment nou, però, era que "els mètodes tradicionals d'exegesi⁷ també servien per comprendre i pronosticar el procés de la història", de manera que s'adquireix capacitat de predicció en les futures etapes. D'aquesta manera, una primera etapa estaria determinada per un període de temor i servitud, la seguiria una segona en què en destacarien la fe i la submissió filial per, finalment, desembocar a una tercera i final en què tot seria amor, alegria i llibertat. Per paradoxal que ara ens pugui semblar, tot aquest corpus interpretatiu exerciria una gran influència als filòsofs alemanys segles més tard; Comte o Hegel en serien un clar exemple, i fins i tot Marx. Per tant, aquests moviments mil·lenaristes es poden veure com a autèntics precursors dels grans moviments del nostre segle. És així que fenòmens com el feixisme o el nazisme no difereixen tant, estructuralment, dels moviments revolucionaris clàssics com el de la Unió Soviètica el 1917 o a Catalunya el 1936, ni tampoc, tal com penso jo, amb el que coneixem com el crim organitzat italià/italoamericà del segle XX.

D'exemples de moviments mil·lenaristes en podríem posar diversos, però no és l'objecte d'aquesta exposició. Van existir, entre d'altres, els flagel·lants; l'heretgia de l'Esperit Lliure; el moviment hussita que emergia del cor de Bohèmia —on al segle XV la ciutat de Praga va convertir-se en un centre de control exercit pels artesans—; els tabornites, que eren l'ala radical del moviment anterior, o fins i tot els adamites. Ens interessa especialment, però, el cas de Thomas Müntzer i la seva Lliga dels Elegits. Segons afirma Cohn, "no sembla fàcil saber com descrivia Müntzer el Mil·leni. A jutjar pel seu escrit, va mostrar molt menys interès en la Naturalesa de la futura societat que en l'exterminació en massa que devia precedir-la". Va ser l'esclat de la Guerra Camperola de 1525 a Turíngia el que va permetre a Müntzer passar a l'acció revolucionària. La realitat en aquest cas fou que "els camperols alemanys, lluny de veure's empesos per la misèria i la desesperació, pertanyien a una classe social en ascens i segura de si mateixa". Semblaria, doncs, que en un moment inicial no hi havia un contingut escatològic clar, ja que més aviat es buscaven fórmules per assolir i consolidar l'autogovern local.

Un element que ens pot ajudar a prendre consciència que el procés d'homogeneïtzació cultural a nivell mundial és un fet, sempre en coherència amb el plantejament exposat, és la constatació que el fenomen de la crisi sacrificial progressivament ha anat guanyant terreny a nivell geogràfic: el trobem en realitats que tenen concomitàncies a les vistes fins ara al nord d'Europa per bé que en èpoques pretèrites, però també el podem identificar en el si de societats tradicionalment precapitalistes, tant a Melanèsia com arreu del món. Serà a través dels cultes càrrec que veurem com les societats occidentals han estès la seva condició de "societats malaltes", ja que aquests moviments, també mil·lenaristes i messiànics, hi apareixen després del contacte amb "l'home blanc", iniciant en el si d'aquestes societats un procés de crisi sacrificial com a conseqüència de l'ensorrament dels paradigmes rituals i normatius tradicionals. Així, "la ruptura ritual dels tabús és un mecanisme poderosíssim d'integració política i genera una intensa energia emocional. Estem davant d'una representació deliberada de l'enfonsament dels asfixiats llaços del passat, no per tirar al mar tota la moralitat, sinó

7. Cal entendre per *exegesi* una disciplina teològica que esbrina científicament el sentit de la Bíblia.

per crear una nova fraternitat amb una moralitat completament nova”.

Un dels estudiosos més interessants dels cultes càrrec és Peter Worsley⁸, que parla d'un tipus de moviments mil·lenaristes que sorgeixen entre els oprimits —per bé que Cohn no és tan taxatiu en aquest sentit—⁹. Un dels elements recurrents en els cultes càrrec fa referència a la regeneració moral, concretada en la creació d'un home nou, d'una societat nova. S'està fent referència a “moviments en què el que s'espera i es prepara és l'arribada d'un període de benaurança [...] i que serveixen per unificar els pobles segons les expectatives d'alliberació en un futur pròxim. Alguns esperen que aquesta alliberació s'aconsegueixi mitjançant una intervenció sobrenatural, altres mitjançant una acció humana. Val a dir, també, que han existit molts moviments religiosos dirigits per profetes que no eren específicament mil·lenaristes, però amb una funció política similar. Un cop més, les sectes separatistes sense profetes han complert aquest paper integrador”. El que és incontrovertible és que “els cultes expressen solidaritat moral i social, així com independència en una situació emocional summament carregada, resultant de l'enfonsament o del qüestionament dels valors ètics antics”. Més que una resposta dels oprimits contra l'opressor, es tractaria d'una conseqüència amb relació a un ordre moral alterat. L'exemple concret del Marching Rule a les Illes Salomó, “inicialment comportava l'herència mil·lenarista dels antics moviments de protesta, però aviat va evolucionar cap a un partit polític protonacionalista de tipus nou”.

El cas és que els moviments mil·lenaristes actius han trobat suport, adeptes i simpatitzants en diferents nivells de la societat en una època o una altra, particularment entre aquells que se senten oprimits i anhelen l'alliberació. D'aquesta manera es pot veure el mil·lenarisme com una tendència del pensament que ha reviscut constantment i que, per regla general, només ha mort per tornar a resuscitar.

Aquesta idea final resulta clarament profètica en el sentit que, en certa manera, la Guerra Civil 1936-39 pot ser vista com una d'aquestes resurreccions. En conseqüència, una barreja implícita de mil·lenarisme i d'anticlericalisme es troba amagada sota les propostes del republicanisme i de l'anarquisme que trobem en el nostre àmbit polític i cultural¹⁰. En vistes de tot plegat, doncs, ens resultarà més fàcil d'entendre el conjunt explicatiu que pretén cloure aquesta reflexió i que va realitzar ja en el seu moment l'antropòleg Manuel Delgado¹¹ tot focalitzant la seva anàlisi a partir dels esdeveniments que es desencadenaren al llarg de la primera meitat del segle xx a Catalunya, període que denota una fase aguda d'aquesta profunda crisi sacrificial que governa occident.

D'entrada “l'anticlericalisme és una orientació ideològica denunciativa del paper social, econòmic i polític de l'Església catòlica, en el present i en el passat, que intenta derrocar el poder del clero i que es troba de manera unànime a tots els corrents de pensament i acció modernitzadors, a tot Europa des del segle xvi”. Per altra banda, la iconoclàstia seria aquella “manifestació anticatòlica difícilment indefensable i fora de control, que es correspondria al que els estudiosos anomenen anticlericalisme popular”. La historiografia del nostre país està farcida d'exemples que atribueixen sempre accions d'aquesta mena a multituds ignorants i analfabetes.

Però anem a l'arrel del problema i busquem explicacions més plausibles d'aquesta realitat. No és cap secret afirmar que l'Estat espanyol era als primers decennis del segle una societat profundament religiosa que ratllava la hiperritualització. És en aquest context on hem de buscar el possible origen de la violència en l'àmbit religiós, ja que era el mateix món de la religiositat el que estava impregnat de violència fins al punt que l'autor afirma que no hi ha “gairebé cap ritual religiós o festiu a Espanya que no sigui internament o externament violent, sense excloure les cerimònies homologades dogmàtica-

8. WORSLEY, 1980: p. 6, 268, 324, 337, 339 i 340.

9. Alguns moviments tenen el seu origen i floreixen en el context de les classes socials superiors. Algunes d'aquestes són susceptibles d'experimentar frustracions. En el context de la seva recerca, Cohn posa l'exemple de les dones.

10. COHN, 1997. Per bé que Cohn també troba moviments mil·lenaristes a l'edat mitjana a la Península: “[...] de fet l'Esperit Lliure va florir en temps diversos tan a Itàlia com a Espanya” (p. 170).

11. DELGADO, 1992: p. 39, 40, 68, 74, 81,82, 101 i 104.

ment per l'estament eclesial [...] que no són més que reproduccions rituals de l'assassinat de Crist". Al marge de fer-nos pensar en les tesis de Girard de manera inevitable, aquesta idea suggereix que "la violència antieclesial no podia escapar-se de la naturalesa intrínsecament espectacular de la violència ritual espanyola en general, de la qual les rues i enterraments de la sardina n'eren una mostra puntual excel·lent". Poca gent s'ha adonat que, per exemple, els capellans eren vistos com una metàfora de la potència sexual masculina que s'ha de relacionar a l'exclusivitat que tenien amb les dones de la comunitat, fet que provocava la gestació d'animadversions lògiques. Un altre exemple propi de l'expressió popular anticlerical l'hem de buscar en el que l'autor denomina l'obsessió caníbal, i que trobem en el nom que es dona a certs aliments, que estaran relacionats amb diverses parts físiques dels cossos dels membres eclesiàstics. Es passa, així, d'una imaginació iconoclasta a una imaginació antropofàgica: podem trobar, entre d'altres expressions populars, els *pets de monja*, els *huesos de santo*, els *polvorones de monja*, les *yemas de Santa Teresa* o les *orejas de fraile* (aquesta darrera de la Manxa), sense oblidar que un dels plats típics de Catalunya són les mongetes.

Per altra banda, cal resseguir una altra idea argumental interessant que en certa manera ja s'ha exposat però que no ha quedat conclosa. Delgado fa un pas més en la interpretació dels moviments revolucionaris europeus. Així, el fenomen de l'anticlericalisme, al marge de donar-se en el context dels exemples vistos en la lectura de Norman Cohn, el trobem també en el si dels moviments calvinistes francesos i holandesos del segle XVI i en el context de la revolució d'Anglaterra, amb Cromwell al capdavant, un segle més tard. Per tant, implícitament, "les explosions mil·lenàries —inclús tan laiques com les espanyoles contemporànies— es produeixen en relació amb aquella dislocació que es produeix en l'organització de l'experiència que es deriva de la transició al món modern, i el moviment es produeix en el sentit de propiciar urgentment i violentament l'adveniment de condicions que permetin l'alliberació respecte als vells poders que determinaven fins aquell moment l'existència col·lectiva i castrava l'emancipació de l'àmbit privat". Segons la meua pròpia interpretació de la

lectura de Delgado, l'Estat espanyol, en el marc del conjunt europeu, i, per tant, de les societats occidentals, era l'únic que encara no havia entrat a la present fase de crisi sacrificial que coneixem popularment com la modernitat. Així, la interpretació que podem arribar a fer d'aquells esdeveniments és extraordinàriament reveladora, ja que, com per art de màgia, la revolució social esdevé l'agent actiu de la destrucció del vell ordre que seria representat, entre d'altres, per l'Església i el "rol dels anarquistes com a àngels exterminadors d'aquest ordre".

Al marge de la relació que ja s'ha establert entre anarquisme i mil·lenarisme i que José Álvarez Junco¹² estableix amb tots els detalls possibles és necessari fer esment, també, a d'altres aspectes. Per una banda, i fent referència al mateix autor, cal destacar el que per ell són els fonaments filosòfico-polítics de l'anarquisme espanyol. Tal com ho veu Álvarez Junco, "ens trobem plenament inserits en un ambient intel·lectual positivista d'arrel il·lustrada: la realitat que rodeja els éssers humans és perfectament comprensible i dominable per la seva raó". Conseqüentment hi ha una visió de la Ciència com a "progressiva i alliberadora", perquè, com afirma l'autor, "representava la Justícia i l'Harmonia". Així, "les ciències naturals són 'democràtiques i liberals', va escriure Bakunin, i en estendre's el coneixement científic al terreny de l'àmbit social s'acabarà amb les irracionalitats que dominen al món: la religió i l'estructura estatal". A partir d'aquests pressupòsits podem entendre amb més facilitat "l'enorme esforç cultural dels anarquistes (traduccions, fulletons, diaris, ateneus populars)". Amb aquest esforç per racionalitzar la vida social, tot allò que era considerat progressista podia associar-se fàcilment a l'àmbit d'influència de les files llibertàries, com per exemple els cercles naturistes o vegetarians, els antitaurins i els esperantistes, així com l'avortament, el nudisme o la cremació de cadàvers.

Un altre aspecte que cal mencionar i que té una vital importància en l'esquema que dissenya Álvarez Junco és el culte al poble, a través del qual "heretaven una llarga tradició de l'esquerra europea, procedent potser del rousseaunisme de la Revolució Francesa" i que cal associar amb la visió favorable de la "Naturalesa, tot el que és natural

12. ÁLVAREZ JUNCO, 1986: p. 197 i 198.

és bo, i el poble ho és per excel·lència, el menys corromput per la civilització”.

Però tornem a la societat hiperritualitzada. Per fer una aproximació el màxim d'il·lustrativa possible tot seguit farem un viatge temporal pels viaranyos d'una postguerra espinosa i cantelluda. No fa tants i tants anys, la vida diària al poble de Cassà de la Selva era ben diferent de l'actual. Els anys de règim dictatorial van suposar una involució en molts aspectes. Un d'ells fou en la manera com es vivia la religiositat. Tampoc penso que els anys republicans suposessin un canvi radical en aquest sentit, per bé que és evident que aquells sectors més crítics amb aquestes dinàmiques socials feren sentir la seva veu tot intentant revertir-ne, molt tímidament, alguns aspectes. El cas és que, en essència, el pes de la religió en la vida social va ser aclaparador fins pràcticament a finals del segle xx. Cal tenir present que durant decennis hi havia la missa diària de primera hora del matí i les que s'hi afegien els diumenges fins a l'ofici de les 12 h, que en deien la missa dels senyors. Un dels aspectes a destacar de l'ofici del diumenge era el costum amb què el campaner solia rebre les nenes. Es posava a la porta gran del temple i les feia agenollar a totes abans d'entrar a l'església. Vestides com l'ocasió requeria, amb maneguins i mantellina, havien de portar la faldilla suficientment llarga. Un cop agenollades, si la faldilla no els tocava a terra no les deixava entrar.

A banda de les misses diàries hi havia els aplecs anuals dels veïnats d'Esclat (22 de gener), la Festa del Remei (segon diumenge del mes d'octubre), les misses d'acció de gràcies que es feien amb motiu de la festa amb caràcter anual de l'Home-natge a la Vellesa, el repicament de campanes i l'ofici solemne cantat per la capella i l'escolania en honor a la Santíssima Trinitat per la Festa Major, la missa solemne programada quan s'esqueia la Fira de Santa Tecla, la visita de la Mare de Déu de Fàtima de 1950 —dies que es visqueren amb emotivitat i amb manifestacions de fervor popular als carrers—, així com pelegrinatges i romeries arxiprestals amb destí, per exemple, als santuaris de Nostra Senyora dels Àngels i de Lourdes, la celebració del Domund, una peregrinació al Remei en un any de sequera per implorar pluja, les adoracions nocturnes que una colla d'homes estretament vinculats a la parròquia feien algunes nits a l'any, així com les múltiples activitats al voltant de la vida parroquial que durant anys s'organitzaven per part d'Acció Catòlica.

A més, s'ha de posar èmfasi en el fet que els tres

moments més importants de la vida d'una persona, el naixement, el matrimoni i la mort, eren competència exclusiva de la parròquia, sense oblidar que les dinàmiques enculturatives s'accentuaven de manera decisiva durant els anys de la infància i de l'adolescència, principalment entre els col·legis Sant Josep de la Salle i del Cor de Maria, en l'Agrupació Escolta Sant Martí, les Filles de Maria i la Secció Femenina, a més de les doctrines, les dues comunions, la confirmació i els cursos prematrimonials. Abans les persones naixien, creixien, es comprometien, socialitzaven i morien amb el permís i el beneplàcit de l'Església catòlica. La iconografia cristiana estava integrada i empeltada a la vida quotidiana de les llars fins a uns extrems tals que, en l'actualitat, les noves generacions no s'ho poden arribar a imaginar ni en somnis.

Amb voluntat d'il·lustrar encara amb més detall aquesta presència es pot fer un exercici ben simple, repassar el paper que jugaven i la incidència que tenien els rituals religiosos més significatius i assenyalats en el transcurs del cicle festiu anual. La primera gran festivitat de l'any era la dels Reis d'Orient que anaven a adorar el nen Jesús. Muntats a cavall i acompanyats pels patges corresponents, amb una il·luminació feta amb ciris i espelmes, els tres reis, parsimoniosament, feien la seva entrada majestuosa a la vila cassanenca. Pocs dies més tard li tocava el torn a la festa de Sant Antoni Abat, cada 17 de gener, el dia en què els animals de les cases eren beneïts per l'autoritat eclesiàstica de la població. Un parell o tres de dies abans, la majoria dels homes que participaven en la celebració es dedicaven a preparar els ornaments que havien de portar els seus animals. Garlandes de paper i una bona enllustrada dels guarniments de cavalls, mules o matxos, primordialment, formaven part dels rituals previs a la festivitat. Fos el dia que fos de la setmana, per a la majoria de la gent de pagès es tractava d'una diada ben especial, ja que una gran multitud se centrava de ple en una celebració que tenia el principal atractiu al llarg del matí. Després de l'ofici religiós, entre les dotze i la una del migdia, el rector —acompanyat generalment d'algun escolà— baixava a la plaça de Sant Pere i començava a beneir els diferents animals i els respectius genets o portadors que anaven passejant per davant del clergue.

Abans de Pasqua, encara en plena quaresma, hi havia el combregar general. A les set del matí el mossèn sortia amb ombrel·la acompanyat d'escolans, un dels quals portava una campaneta. Porta-

Grup de cassanencs durant una peregrinació al Santuari de Lourdes. En primer pla es veu Mn. Josep Xutglà. Font: AMCS. Fons Abans. M. Eugènia Mercader.

Grup de nens participant a la festa del Domund. Font: AMCS. Fons Abans. Narcís Dalmau.

Vista d'un carrer engalanat durant la visita de la Verge de Fàtima l'any 1950. Font: AMCS. Fons Abans. Montserrat Cunillera.

ven la comunió als malalts a les cases particulars. A mesura que la comitiva avançava pels carrers en un recorregut que passava per tot el poble la gent s'havia d'agenollar en senyal de respecte.

Unes setmanes més tard, amb l'arribada de la primavera, li tocava el torn a la Setmana de Passió. D'entrada, el divendres d'aquella setmana se celebrava la festa litúrgica de la Mare de Déu dels Dolors, que té una bella imatge situada a l'altar dels Dolors de l'església parroquial. Aquell dia, en honor seu, es feia una processó. La Mare de Déu era portada per quatre homes i flanquejada per quatre pabordesses, sense que hi faltessin els corresponents ciris o torxes. L'endemà, dissabte, era el dia d'anar a encarregar el tortell i d'anar a comprar la palma, el palmó o de procurar-se unes bones branques de llorer pel Diumenge de Rams, dia en què, segons la tradició catòlica, es commemorava l'entrada de Jesús a Jerusalem. Cap a les onze del matí es feia la missa i una hora més tard, al migdia, es feia la benedicció de les palmes, els palmos i de les branques de llorer. Tot i que amb anterioritat aquest acte havia tingut lloc a l'interior del temple, a partir dels anys quaranta ja es feia a la plaça de Sant Pere. El mossèn sortia per la porta

gran de l'església per beneir la multitud que omplia tots els racons de la plaça.

La nit del dissabte al Diumenge de Rams i, una setmana més tard, en plena Setmana Santa, concretament la nit del dissabte al Diumenge de Pasqua, a partir de les vuit o les nou del vespre el protagonisme era per a un grupet de cinc a vuit joves que cantaven goigs, és a dir, composicions poètiques de caràcter popular que es cantaven a la Mare de Déu, a Crist o als sants. Es tractava d'una tradició fortament arrelada coneguda com les cantades de caramelles.

El plat fort d'aquelles dates era la Setmana Santa. El Dijous Sant a les cinc de la tarda tocava anar a matar jueus. Tothom picava a terra amb masses a l'interior de l'església. L'endemà, Divendres Sant, hi havia el viacrucis que començava a partir de les 21 h. Era la nit que sortia el Sant Crist, conegut popularment com el "Cristo gros". Tots els locals i bars estaven tancats, de manera que tothom hi estava convocat. Quan s'acabava encara no n'hi havia prou. Després del viacrucis es feia l'adoració a les dues esglésies del poble, la parroquial de Sant Martí i la capella de les monges. Com que estan relativament a la vora l'una de l'altra, com a conseqüència d'aquesta pràc-

Festa de Sant Antoni Abat a la plaça de Sant Pere. Font: AMCS. Fons Abans. Ricard Rabell.

tica d'adoració col·lectiva es generava una corrua de gent que anava amunt i avall del carrer.

Durant el maig cal no oblidar el mes de Maria. En el transcurs d'aquelles setmanes primaverals s'accentuava una devoció centrada a honorar la Mare de Déu amb oracions, invocacions i avemaries. També se celebrava la festa patronal de Sant Isidre Llauredor. Els pagesos s'aplegaven a l'entorn del Sindicat Agrari de Sant Isidre per anar a l'església, des d'on partien per fer la tradicional processó per, un cop conclosa, tornar-hi i deixar la imatge de sant Isidre a l'altar corresponent.

A les portes de l'estiu arribava la festa del Corpus. Es tractava de la festa del Sant Sagrament, una celebració litúrgica mitjançant la qual s'honora la presència real de Jesucrist a l'eucaristia. A banda de l'ofici religiós —una missa solemne—, el primer acte que es feia en el transcurs d'aquesta festivitat i el que més esperava la gent era la processó, que per regla general estava programada unes hores després de la missa. Era un moment esperat per un bon nombre de parroquians i de fidels que tenien l'oportunitat de desfilars pels carrers mostrant la seva devoció religiosa. Ja uns dies abans de la mateixa festa hi havia una inten-

sa activitat per decorar i embellir els carrers per on passaria la processó. L'element decoratiu per excel·lència eren les catifes de flors i els testos amb plantes que la gent treia de les cases i que deixaven a tocar de la vorera, l'un darrere l'altre, a una distància prudent. Tot estava a punt per rebre el pas del cos de Crist, que anava ben guardat a dins de la custòdia d'or que, sota tàlem, portava amb gran solemnitat la màxima autoritat religiosa que obria una comitiva integrada per les autoritats, els representants dels cossos de seguretat i la banda de música. Finalment, i en dues files índies que passaven per sobre la vorera, hi anaven els fidels: primer els homes i, darrere d'ells, les dones. Després d'aturar-se als diferents altars que hi havia al llarg del recorregut —amb els preceptius càntics i benediccions a cada aturada—, s'entrava de nou a l'església per cloure la cerimònia amb més càntics.

Uns vuit dies després del Corpus se celebrava el Corpus petit. En destacava la processó que sortia del temple parroquial i feia un recorregut limitat als carrers adjacents a l'església. Estrictament no era un dia festa, de manera que solien anar-hi només aquells que no treballaven.

Grup de joves fent una ofrena a la Mare de Déu de les Sogues. Font: AMCS, Fons Abans. Clara Maymí.

El 10 de juliol era el dia de Sant Cristòfol. Passava exactament el mateix que amb els animals a mitjan gener, però en aquesta ocasió amb els automòbils. El vespre abans, les empreses de transport i els tallers mecànics rentaven i engalanaven els cotxes. L'endemà al matí, cap a les deu, mecànics i transportistes es dirigien al temple parroquial on es feia una missa multitudinària. Seguidament es feia una cercavila.

El 2 de novembre, Dia dels Morts, es feien tres misses seguides al llarg del matí. Després estava prevista una missa més important, l'ofici. Seguidament era costum d'anar a fer la visita al cementiri.

El dia 11 de novembre, per Sant Martí, patró de la població, a les 12 h es tocaven sardanes a la plaça de Sant Pere, als encontorns de l'església.

Per bé que en d'altres municipis per la Puríssima es feia processó, no era el cas de Cassà. El dia 8 de desembre a la vila s'anava a adorar la Mare de Déu a l'església. La resta de l'any, en certa manera, el culte a la Mare de Déu era delegat a les Filles de Maria, encarregades d'embellir i netejar l'altar de la Puríssima durant tot l'any. Entre les integrants d'aquesta associació s'ho repartien de manera que

cada cap de setmana, per regla general els dissabtes, complien devotament amb aquesta obligació.

Dies més tard, el 18 de desembre, li tocava el torn a la Mare de Déu de les Sogues. Se li feia una pregària i se l'adorava amb la presència de totes les autoritats del poble. Finalment arribaven les festes nadalenques, amb els tradicionals compromisos litúrgics coronats per la missa del Gall i les clàssiques representacions teatrals dels Pastorets, que completaven un ampli repertori d'actes que giraven a l'entorn del fervor religiós. Després de les festes de Nadal tornaven a venir els tres reis i tot plegat es reiniciava de nou, i així un any rere l'altre, i l'altre, i l'altre.

Com s'ha pogut apreciar, a banda del calendari festiu anual, una gran quantitat d'activitats de sociabilitat, educatives i de l'àmbit del lleure estaven sota la influència de l'Església, fet que es pot veure com una fèrria reorganització i reafirmació dels valors de les societats d'antany, com una espècie de reacció furibunda al desafiament que s'havia patit durant el transcurs d'una llarga tradició històrica que culmina amb la Guerra Civil 1936-39.

Amb els ulls i la sensibilitat actuals es pot inter-

Vista parcial del carrer dels Dolors durant la celebració de la processó de Corpus. Font: AMCS. Fons Abans. Narcís Maymí.

pretar, almenys en el món occidental, que en el moment present ens trobem en una espècie d'atzucac. Tenim la sensació que estem travessant un moment de transició pràcticament consumat d'un model de control social —el de l'Església— a un altre de diferent —cada vegada més omnipresent—.

D'aquest altre, que en comptes d'hiperritualització potser seria més adequat parlar d'hiperenculturació, que molts intuïm i que ens afecta quotidianament i que encara s'està desenvolupant i perfeccionant —només estem a les beceroles del que els espera a les generacions futures—, avui no en parlarem.

7. CASSÀ DE LA SELVA: LA DARRERA BATALLA DELS INTERNACIONALS¹

David Gesalí i Barrera
David Íñiguez i Gràcia

La població de Cassà de la Selva va ser l'escenari d'un dels darrers episodis bèl·lics de les Brigades Internacionals, aquells voluntaris vinguts d'arreu del món per lluitar contra el feixisme i en defensa de la democràcia. Arran d'aquest fet, que implica un dels últims combats de la guerra al país, alguns d'aquests voluntaris hi van perdre la vida, com el txec Pavel Antos i el croat Josif Mufic, tot i que les baixes dels internacionals van ser més nombroses enfront de les tropes feixistes italianes. És per això que encara restarien per localitzar més fosses dels integrants de les Brigades Internacionals abatuts en aquells dies freds de 1939 i que es van distingir fins als darrers moments. Naturalment, per conèixer l'emplaçament de les inhumacions, abans es fa necessari esbrinar què va passar durant els enfrontaments, el desenllaç d'aquests i tractar de situar-los en la geografia del territori.

Aquest estudi vol, doncs, reconstruir l'epíleg de les Brigades Internacionals a Catalunya ocorregut el gener de 1939, és a dir, tractem de descabdellar el periple d'aquells lluitadors estrangers que després de quatre mesos de ser retirats dels combats van haver de tornar a prendre les armes quan feia un mes de l'ofensiva iniciada pels franquistes el 23 de desembre de 1938. En aquest context, és habitual endinsar-se en les Brigades Internacionals des dels vessants polític, social o de caràcter organitzatiu, però es deixa de banda la finalitat per a la qual van ser creades: un contingent de voluntaris civils militaritzats al servei de la República desti-

nat a plantar cara a l'exèrcit rebel. A més a més, aquest dèficit en la investigació de les operacions militars s'agreuja perquè la majoria de publicacions passen per alt o només citen de manera escadussera la reorganització i activació del gener de 1939 per participar en la defensa del territori català².

LA RETIRADA DELS FRONTS

A finals de l'any 1938 i després de la desfeta a l'Ebre, la República es troba en una situació crítica. Amb un exèrcit exhaust pel desgast sofert a la batalla més decisiva de la guerra i amb una rereguarda terriblement afeblida per un setge aeri permanent, només és qüestió de temps que més de 300.000 combatents franquistes situats a les fronteres geogràfiques del Segre i l'Ebre iniciïn la conquesta final de Catalunya, on les reserves humanes i materials han estat ja consumides.

Precisament, mentre l'exèrcit de l'Ebre es des-sagnava en una batalla de desgast que s'havia iniciat el 25 de juliol, els internacionals eren retirats del front. Aquesta decisió havia estat presa pel president del Consell de Ministres de la República, Juan Negrín i es comunicà per sorpresa a la Societat de Nacions el 21 de febrer de 1938. En paraules del mateix Negrín, el Govern volia fer desaparèixer qualsevol pretext que fes dubtar del caràcter nacional de la causa per la qual combatia l'exèrcit de la República. També s'interpretà com un gest adreçat a Anglaterra i França en el moment de màxima tensió a Europa entre aquests dos paï-

1. Aquest text és fruit de la conferència que va tenir lloc al Casal de Jubilats el dissabte 30 d'abril de 2022.

2. Fins i tot en una obra recent i completa com la de l'autor Giles Tremlett, no es fa cap referència clara als darrers combats dels internacionals. TREMLETT, 2020, p. 542-543.

sos amb l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista. Al seu temps, també obligava a moure fitxa a Franco i el seu nombrós contingent de forces estrangeres. Sigui com sigui, el cert és que les unitats de les Brigades Internacionals —amb un percentatge d'un 30% d'estrangers, atès que les baixes a les unitats eren substituïdes per lleves locals— foren retirades del front, mentre que només una part dels italians i alemanys del costat de Franco van seguir el mateix camí. Per acabar-ho d'adobar, la tensió a Europa provocada per la crisi dels Sudets es va resoldre finalment amb la claudicació anglesa i francesa de Munic el dia 30 de setembre, tot lliurant aquest territori a l'Alemanya nazi i, de retruc, la sobirania de Txecoslovàquia.

En els dies previs a la resolució d'aquest conflicte internacional que podia haver desencadenat la guerra a Europa, es realitzaven els preparatius per retirar els internacionals. Hom calcula que en aquells dies el nombre devia ascendir a poc més de 12.000³, tot i que al llarg de la contesa hi participaren un total d'entre 32.000 i 35.000⁴. Des dels seus inicis van organitzar-se diverses brigades⁵, tropes de xoc de primera línia, protagonistes de quasi tots els camps de batalla des del seu bateig de foc en la defensa de Madrid. I amb un volum de baixes esgarrifós, com ho demostren els fets d'armes al llarg de la guerra, amb l'afegit del sacrifici final en tornar a prendre les armes el 1939. Com veurem, els internacionals van combatre fins i tot en els límits fronterers i en els darrers dies de guerra a Catalunya.

Així doncs, el 23 de setembre i quan feia dos mesos que durava la batalla de l'Ebre els internacionals pertanyents a la 35a divisió (amb les brigades

XI, XIII i XV) eren retirats de primera línia i dos dies més tard ho feu la 45a (XII i XIV). A començaments d'octubre ho faria la 129a brigada, que es trobava a la zona centre⁶.

Tot plegat formava part del pla de la Comissió Internacional per la Retirada dels Voluntaris, CIRV, també anomenada Comissió Jalander —cognom del general finlandès que n'era responsable—, que es constituí el 14 d'octubre de 1938 per indicacions de la Societat de Nacions. Aquest ens serà el responsable del cens, control i supervisió per a la retirada dels internacionals.

LA GEOGRAFIA DELS INTERNACIONALS A CATALUNYA

Un document signat a Barcelona pel cap organitzador i reclutador de les brigades, el perpinyanès André Marty, poc després de la sortida del front dels internacionals, concretament el dia 27 de setembre de 1938, ens consigna els principals centres de concentració de les brigades. *Indications sur les Centres de Concentration des Internationaux* indica els emplaçaments de tot el contingent, els brigadistes dels serveis sanitaris internacionals, els centres d'evacuació per a ferits de diversa consideració (mutilats, ferits i malferits), així com els hospitals on es trobaven. Centres d'evacuació per marxar a l'estranger eren s'Agaró (Clínica Militar Núm. 4), i de concentració a Olot, a més d'esmentar els hospitals de Mataró per a malferits (*grands blessés*); Vic per a malalts i ferits; Moià per a malalts, tuberculosos i ferits; i Farners de la Selva, avui Santa Coloma de Farners, (Clínica Militar Núm. 5) per a ferits i con-

3. Andreu Castells publicà dues fonts diferents que ronden la xifra dels 12.000 combatents. Per una banda, les dades aportades per la Comissió Internacional per la Retirada dels Voluntaris: 12.208, d'aquests uns 3.000 estaven hospitalitzats; i un cens posterior amb data del 15 d'octubre de 1938 quantifica els brigadistes en 9.842 a Barcelona i 2.830 a la zona de València. CASTELLS, 1973, p. 374.

4. L'autor Rémi Skoutelski ens remet a l'informe de W. Zaisser datat el darrer dia de març de 1938 on es comptabilitzen més de 31.000 brigadistes. SKOUTELSKI, 2006, p. 457. Aquest mateix autor, amb Michel Lefebvre, quantifiquen el nombre de participants de les brigades a l'entorn dels 35.000. LEFEBVRE; SKOUTELSKY, 2003, p. 16.

5. L'XI Brigada Thaelmann estava conformada per francesos, belgues, eslaus, balcànics, escandinaus, alemanys, suïssos i austríacs; la XII brigada Garibaldi, per italians i portuguesos; la XIII brigada Dombrowski, per francesos, eslaus i hongaresos; la XIV brigada La Marseillaise, per francesos, belgues i espanyols; la XV brigada Abraham-Lincoln, per estatunidencs, canadencs i llatinoamericans; i la 129a brigada, per iugoslaus i txecs. Hom calcula que la nacionalitat més nombrosa va ser la francesa, amb més de 8.900 integrants; seguida dels polonesos, poc més de 3.113; uns 3.000 italians; al voltant de 2.300 nord-americans; més de 2.200 alemanys; prop de 2.100 balcànics; uns 1.800 britànics; 1.700 belgues; al voltant d'un miler de txecoslovacs; prop de 900 bàltics; 872 austríacs; 799 escandinaus; 628 neerlandesos; 528 hongaresos; 512 canadencs; 408 suïssos; 134 portuguesos, i 1.122 d'altres. LEFEBVRE, M.; SKOUTELSKY, R.: Op. Cit., p. 16.

6. CASTELLS, Op. Cit., p. 373-374.

Josip Mufic, brigadista internacional d'origen croat. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Arxiu particular.

Pavel Antos, brigadista internacional d'origen txec. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Arxiu particular.

Condecoració a Pavel Antos que va rebre la seva filla l'any 1957. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Arxiu particular.

La revista "Bayonetas Internacionales" que pertanyia a la 45a Divisió va publicar aquest escrit d'en Luigi Gallo dedicat als combatents de les brigades internacionals.

valescents⁷. Al seu temps, el document indicava que els combatents havien de concentrar-se per brigades i dins de cada una de les nacionalitats en els centres en preparació entre Vic i Ripoll. També es parla d'aquells que es trobaven a la zona centre que havien de concentrar-se als voltants de València. L'evacuació dels seus ferits i dels primers grups d'aquest darrer contingent calia que comencés per vaixell en direcció a Barcelona. Finalment, també s'indicava Castelldefels com l'in-

dret on es trobaven els interbrigadistes detinguts per raons diverses⁸.

Un segon document pertanyent a l'Arxiu Militar d'Àvila ens proporciona també la zona de concentració de les brigades a Catalunya: *Desmovilización de voluntarios Internacionales de la región catalana – Datos aproximados*,⁹ s'hi anoten la unitat, la nacionalitat i l'acantonament de les brigades. Així, l'XI brigada, formada per alemanys del nord, alemanys, austríacs, neerlandesos, suecs, noruecs i danesos, es trobava a Bisaura de Ter (Sant Quirze de Besora)¹⁰; la XII brigada, formada per italians i portuguesos, era a Torelló; la XIII amb polonesos, hongaresos, bàltics, finesos i russos estava situada a Vallserrat (Sant Pere de Torelló); la XIV brigada amb francesos, belgues, suïssos, algerians, indoxinesos, luxemburguesos i andorrans, era a Calella; la XV, amb nord-americans, anglesos, canadencs, mexicans, cubans, argentins, xilens i uruguaians, entre d'altres, era a Ripoll; mentre que la 129a brigada, vinguda de la zona centre per via marítima, formada per txecs i balcànics, romanesos, grecs, armenis i turcs, estava a Campdevàrol. També es precisava que d'altres estrangers que no pertanyien a unitats internacionals estaven concentrats a Pins del Vallès (Sant Cugat).

Des de finals de la tardor de 1937 i, concretament a Catalunya, la ciutat de Barcelona havia pres rellevància com a centre de les Brigades Internacionals. Primerament en ser la ciutat on s'establirà el comissari delegat de guerra, inspector general de les Brigades, l'italià Luigi Gallo, concretament al cèntric edifici del passatge Méndez Vigo núm. 5. Des d'aquí es gestionaren gran part de les necessitats i del destí de les brigades. Però també perquè el cap i casal i els seus carrers seran l'escenari on s'acomodarà els internacionals l'octubre i el novembre de 1938¹¹. Hem d'assenyalar que el primer acte

7. AHEA, A-153. "Estado Mayor del Aire. 2ª Sección Información. Olot". Segons les fonts franquistes, amb data del 9 de setembre a Olot s'hi trobava un centre de les Brigades Internacionals amb més de 1.500 homes no aptes per al front, però sotmesos a pressió per anar-hi. També sabem, gràcies a aquesta documentació, que el novembre de 1938 s'Agaró disposava de 500 llits, dels quals eren ocupats 444; i Farmers de 400, dels quals estaven ocupats 302. Per conèixer de manera general la sanitat de les Brigades Internacionals: FUSTER RUIZ, 2018.

8. Archivo General Militar de Ávila, AGMAV, C. 1093. Cp. 10. D.2/23. LÓPEZ BORGNOZ, 2015.

9. Archivo General Militar de Ávila, AGMAV, C. 1093, Cp.10, D.2/12.

10. Els mesos de novembre els integrants de les companyies de l'XI brigada cediran part dels seus àpats i compraran roba d'hivern per als infants orfes i refugiats de Bisaura de Ter i Montesquiu. Correspondència del cap de l'XI brigada amb el comissari inspector de les brigades L. Gallo (L. Longo). RGASPI. F.545, Op.3. D.56.

11. Ja a començaments d'octubre de 1938, en concret el dia 6, es realitzava a Barcelona l'enterrament multitudinari del brigadista jueu polonès Chaskel Honigtein, a qui sovint s'ha volgut assenyalar erròniament com el darrer voluntari internacional mort a la guerra d'Espanya.

propagandístic relacionat amb la retirada dels brigadistes es portarà a terme prop del front de l'Ebre, a les Masies a l'Espluga de Francolí el dia 25 d'octubre. L'endemà l'oficialitat de la Comandància Militar de Catalunya oferirà un dinar d'honor a l'oficialitat de les brigades al Palau Nacional. El divendres 28, però, es viurà l'acte de comiat multitudinari a Barcelona, amb desfilada per l'avinguda 14 d'abril (Diagonal) i sopar al casino de l'Arrabassada. L'endemà, dissabte 29, i de manera un xic més discreta, el govern de la República retrà homenatge als caps de les brigades a Sala d'Heures, a Santa Eugènia de Berga. I els homenatges s'aniran multiplicant: el primer de novembre, acte de comiat a Torelló, indret de concentració dels italians i, el dia 11, congrés dels activistes de les brigades a la sala del cinema d'aquella vila¹²; dels dies 2 a 4 de novembre més actes d'homenatge a Vic. Finalment, constatem el darrer comiat a Barcelona, realitzat el dia 15 de novembre, la darrera parada militar, jornada en la qual Dolores Ibárruri, "la Pasionaria", pronunciarà el seu famós discurs. És el final conegut de l'actuació dels internacionals a la guerra, si més no el que ens ha transmès la memòria col·lectiva.

L'OFENSIVA FINAL A CATALUNYA

El 23 de desembre de 1938 s'inicià, amb uns dies de retard pel mal temps, la definitiva ofensiva contra el que restava de territori català en mans de la República. En paraules d'en Pedro Mateo Merino, cap de la 35a divisió que integrava les Brigades Internacionals XI, XIII i XV, l'ofensiva final esdevindria una de les etapes més complexes i confuses de la guerra, en què mai s'aconseguirien refer ni establir els fronts de guerra a Catalunya, bàsicament pel desabastiment de recursos i mitjans, per inassistència, cansament i apatia de la rereguarda, per la no-mobilització dels darrers efectius, la inexistència de l'esperit numantí que va salvar Madrid, així com per la falta de reserves que havien permès afrontar greus situacions des de co-

Tinent coronel Pedro Mateo Merino, cap de la 35a divisió.
Font: AGMA.

mençaments de 1937 fins al desastre d'Aragó¹³. Així doncs, amb les tropes esgotades no va existir la possibilitat de substituir-les o reforçar-les. Davant aquesta circumstància s'imposà de manera forçosa l'estratègia de contenció, de defensa mòbil, elàstica i retardadora. Fet i fet, per facilitar aquesta necessitat estratègica va ser essencial l'activació dels combatents internacionals que encara es trobaven en territori republicà.

Integrats a les unitats més foguejades participants a l'Ebre, tots ells havien viscut impotents la pluja de foc de l'aviació i l'artilleria franquista, contra la qual no podien fer res. L'única resposta

12. El contingent d'uns 650 italians a les ordres del capità Antonio Sartori, establert a Torelló, mereixeria un capítol a part. El també italià Aldo Morandi, per indicacions d'André Marty, havia de ser el guia polític dels voluntaris que havien de partir a Mèxic, però s'hi negarà. A més, el pla d'exili a Mèxic fracassa i es traslladaran desmoralitzats i ociosos a Llagostera. De tots ells, només uns vint es presentaran voluntaris per combatre els feixistes els darrers dies. Sense l'aprovació de Marty i Gallo, Morandi, que no rep cap ordre o instrucció d'aquests, conduirà els voluntaris prop de la frontera, tot arribant a Cassà la nit del 27 de gener. Per aquest fet serà reprès pels caps acusant-lo d'haver posat en perill el pla de replegament en sortir de Llagostera. Finalment, i després de passar per Castelló d'Empúries, arribaran a la Jonquera el dia 5 i la creuaran el 7. MORANDI, 2002, p. 227.

13. MATEO MERINO, 1986, p. 409.

era resistir els embats de dia i recular per tractar de recuperar el terreny perdut amb cops de mà nocturns, evitant d'aquesta manera les bombes i els projectils. Ara, amb la batalla final per Catalunya i amb més inferioritat encara, l'estratègia hauria de ser la mateixa que a l'Ebre: romandre poc actius de dia i combatre amb cops de mà, foc d'armes automàtiques i granades per evitar sortir de l'encerclament durant la nit, tot intentant trencar les línies enemigues. Aquest tipus de confrontació serà constant fins al darrer instant de la guerra, recolzada amb l'obstrucció mitjançant la demolició de ponts, viaductes i carreteres. Serà una lluita a la desesperada de molts d'aquells homes que, sense cap altra opció, romandran a territori espanyol perquè ja no tindran pàtria a la qual retornar. Si són alemanys o austríacs, només trepitjar el seu país anirien de cap a les masmorres de la Gestapo. Un cas similar és el dels italians. I també el de molts altres soldats internacionals dels països on el feixisme i l'anticomunisme els hagués dut a la repressió o a la mort. Finalment, hauríem d'afegir aquells que van casar-se amb dones espanyoles i que no volien abandonar la família.

LA REACTIVACIÓ DELS INTERNACIONALS A LA GARRIGA

A més dels indrets geogràfics dels internacionals que hem esmentat abans, també cal afegir-hi dues poblacions importants de referència: la Garriga i Cassà de la Selva. Certament, la història dels internacionals a la guerra d'Espanya no finalitzarà amb el discurs de la Pasionaria —al qual fèiem també al·lusió— o de camí a França barrejant-se amb els civils que fugen, sinó que s'allargarà en un desconegut itinerari de resistència d'uns fets d'armes dels quals són principi i final dues poblacions. L'una és la Garriga, protagonista de la represa dels militars internacionals el 24 de gener de 1939; i l'altra, Cassà de la Selva, allí on s'abocaran els darrers esforços per salvar Girona, el 3 de febrer, en el que va ser el darrer intent de resistència seriós i coordinat de la batalla per Catalunya. Serà un període relativament curt de temps, amb prou feines deu dies, però de gran intensitat i en què es

precipitaran els esdeveniments de manera confusa i agitada, propi d'un exèrcit que es bat en retirada.

El dia 23 de gener de 1939 i quan tot just feia un mes de l'inici de l'ofensiva franquista, malgrat el simulacre de resistència republicà, Barcelona estava condemnada a caure a mans enemigues. En aquestes circumstàncies i com hem explicat, els efectius internacionals acantonats a les diferents casernes del Vallès, d'Osona i les comarques gironines, aquells que encara creuen en la victòria o que senzillament no tenen on anar, són cridats a participar en la lluita final per aturar l'enemic. En paraules d'un dels combatents que tornaria a prendre les armes, l'austríac Julius Schindler, "els interbrigadistes ens vam establir a Bisaura de Ter, on les notícies del front ens van predir que no hi hauria defensa de Catalunya i menys de Barcelona. No hauríem de fer res més que escoltar com la Legió Còndor massacrava la població civil de les ciutats en atacs aeris massius? Finalment, el 21 de gener vam anar des de Bisaura fins a la Bisbal, on ens vam trobar amb els nostres companys alemanys. Ernst Blank, l'últim comissari de l'11a brigada, va descriure la situació militar i el perill per a nosaltres en una sala plena de gent"¹⁴. També relata: "Ens vam declarar espontàniament disposats a prendre les armes per frenar l'avanç feixista i cobrir el flux de refugiats". A la Garriga el dia 24 són armats i formen un batalló alemany i un d'austríac, amb tasques d'exploració i topades amb l'enemic fins al dia 29, quan indica que inicien camí a Vic, Tona i Seva.

Aquesta mobilització urgent del contingent interbrigadista és un fet històric ben poc conegut que, com veurem, es desenvolupa els dies 24 i 25 de gener de 1939. El dia 24 de gener els principals caps de les brigades, en Luigi Gallo i l'André Marty, també eren a la Garriga amb un nombre important de soldats internacionals, moment en què comença a gestar-se manifestament l'ordre de reagrupament d'aquests antics combatents¹⁵. Poc temps després, l'Estat Major republicà decideix situar en línia la 35a divisió per a la defensa desesperada del Tibidabo i la seva zona d'influència. Però en Luigi Gallo —en conversa amb l'Estat Major— demana refundre els internacionals de la Garriga amb aquesta unitat a fi que sigui plenament opera-

14. D. A., 1986, p. 235.

15. Segons el mateix André Marty, el 21 de gener, "le commandant en chef de l'armée" és qui havia demanat als antics directors de les brigades l'activació d'aquestes. AGMA.

tiva. En Gallo sol·licitarà al comandament republicà que tots els efectius internacionals es mantinguin agrupats en les brigades mixtes que havien format la 35a divisió, ja que els antics soldats coneixerien els seus antics comandaments espanyols. Evidentment, es tracta del desplegament que ell vol o que suggereix, per bé que finalment hi haurà variacions motivades per la mateixa retirada i pel fet que la 35a divisió és una unitat que ja existeix malmesa i conformada totalment per espanyols. Així, el cap italià de les brigades, escriurà:

“Dispuesto por esta superioridad van a estar constituidas una agrupación de fuerzas Internacionales a la base de tres brigadas con sus números respectivos 11ª, 13ª y 15ª”.

“Dos componentes para la 11ª brigada: un batallón alemán y un batallón austríaco”.

Para la 13ª brigada: un batallón polaco y un batallón húngaro.

Para la 15ª brigada: un batallón de checos balcánicos y un batallón compuesto por dos compañías italianas y una compañía latino-americana”.

El 25 de gener la 35a divisió serà retirada de la defensa del Tibidabo i en lloc seu s'hi emplaçarà la 42a amb suport d'altres unitats. El mateix dia i de manera solemne es comunicarà a les tropes a la Garriga que, sota el nom d'Agrupación Internacional, aquells veterans combatents de nacionalitat francesa, belga, italiana, alemanya, suïssa, austríaca, portuguesa, russa, estoniana, lituana, hongaresa, txecoslovaca, búlgara, romanesa, grega, polonesa i noruega, americans de Costa Rica, de Bolívia, de Xile, de Puerto Rico, de Cuba, de l'Argentina, de l'Uruguai, del Paraguai, de Panamà, brasilers, mexicans, peruans i algun canadenc, han estat convocats per la defensa del territori, lluitant com ho havien fet a l'Ebre. La situació de certa eufòria queda palesa a la carta que el comissari en cap de les brigades, Luigi Gallo, envia al seu cap, el coronel Modesto, màxim comandament de l'Exèrcit de l'Ebre:

“La Garriga 25 de enero 1939

Estimado camarada,

Conoces las decisiones que han sido tomadas respecto a los voluntarios Internacionales. En nombre del camarada Marty y en el mío propio, te ruego nos perdones que no hayamos podido aún ir a es-

En un emplaçament indeterminat de l'Ebre, lluny de la primera línia, alguns combatents internacionals alemanys de l'XIa brigada distribueixen i reben el ranxo. Font: RGVA.

tar contigo para tratar los nuevos problemas que se plantean. Te envío una carta para exponerte las cuestiones más urgentes, pedir tu ayuda y tus directivas para su solución...

La Garriga es el centro de concentración de los Voluntarios. Esta mañana han llegado los Voluntarios Balcánicos en un número de 450 y los voluntarios checos en un número de 100. Acaban de llegar también los italianos, en un número de 140 y los voluntarios latino-americanos en un número de 116. Se esperan 880 voluntarios polacos y deberán llegar también los voluntarios alemanes, que son 888. Es decir, hay ya 776 voluntarios y en la noche habrá en la Garriga 2.500 en total”¹⁶.

De tots aquests comunicats i cartes en Gallo farà cinc còpies que seran enviades per motoristes d'enllaç als diferents caps d'Estat Major republicans. Al Vallès, l'endemà de la caiguda de Barcelona, un dels missatgers serà interceptat per les tropes italianes del CTV (Corpo de Truppe Volontarie) i allò que els feixistes sospitaven es convertirà en una crua realitat: davant seu tindran novament les

16. Butlletí d'informació del CTV. Carta de Luigi Gallo. Publicat a: GESALÍ, D.; ÍÑIGUEZ, D., 2009, p. 242.

tropes de xoc republicanes que, de ben segur, oferiran una ferotge resistència. Tot un malson en un moment dolç, ja que les pèrdues dels italians per la presa de Barcelona han estat irrisòries.

Però retrocedim un dia. El 26 de gener la defensa de Barcelona fracassa. De fet, Barcelona no es pretenia pas defensar, només era possible una previsió d'aquesta defensa republicana al Montnegre, al pas i altures del Figaró i a Collsuspina. Malgrat que aquest era el pla de contingència, els combatents només perceben una gran sensació de desbandada, circumstància que desembocarà en una cursa a la desesperada de les tropes republicanes pel sector del Maresme i l'avançada imparabile dels italians que apunten cap a Mataró.

L'endemà, dia 27, els primers internacionals que havien pogut ser armats són enviats al Maresme per reforçar d'urgència la 35a divisió i parar l'embranchida de l'enemic, fet que aconseguiran momentàniament a la zona de Montalt, amb topades que arribaran fins i tot a lluites cos a cos.

El 28 s'iniciaran els duels artillers a la zona del pla de Llerona entre les peces italianes i les escasses boques de foc republicanes, mentre els italians, un cop assolit Granollers, aturats al Maresme i sense voluntat d'entrar al vesper de la Garriga, intenten progressar cap a Sant Celoni. A la Garriga la resta dels internacionals es constituïran en una nova divisió, la 44a que, l'endemà i, a conseqüència de la pressió del front, entraran en combat. Aquest dia 29 també és quan la 35a divisió, molt castigada per la dura resistència que oferia a la divisió Littorio italiana a la zona d'Arenys, és retirada de línia i enviada a Santa Coloma de Farners per refer-se i reorganitzar-se. Aquell mateix dia s'especula d'enviar a la reguarda la 44a divisió, un cop parat el primer cop, a fi de constituir una gran unitat de xoc internacional.

El 30, amb la retirada de la 35a —que havia suportat durament els embats dels dies 28 i 29— es dona per finida la resistència republicana a la costa del Maresme. Així, Arenys cau a mans franquistes al migdia, tot deixant el camí novament lliure per l'avançada italiana fins a la Tordera. Mentrestant, més al nord el front dependrà de la defensa de Sant Celoni i que Collsuspina assecuri intacte el pas del Figaró a Vic.

El dia 31 de gener, i clarificada la situació a la costa, es tornen a precipitar les accions en un sentit que resultarà decisiu pels fets de Cassà. I és que el darrer dia del mes esdevé una nova patacada pels republicans. Superat pràcticament el Montnegre, les zones planes de l'alt Maresme menen que cai-

guin Malgrat i Palafolls. El Tordera no és pas cap entrebanc geogràfic i els afores de Blanes ja són franquistes. Més endinsats a l'interior, una part de la divisió italiana mecanitzada Littorio ha saltat per Arenys de Munt i Vallgorguina en ajut de les altres divisions italianes Frecce Nere i Frecce Verdi, que s'havien aturat en rebre els contraatacs de l'11a divisió i de la 44a internacional en retirada. De fet, com ja sabem, la divisió 44 era enviada a Arbúcies per reorganitzar-se, però la pressió farà que s'enretirin combatent. El punt d'inflexió total es produeix al migdia, quan les tropes franquistes prenen Collsuspina i Vic, tot començant l'encerclament del Montseny, que havia de ser un punt de resistència. La Garriga ha de ser abandonada pels darrers internacionals, aquells que no havien estat adscrits a les divisions 35a i 44a i que hauran de fugir a través del Montseny i la seva neu. L'austríac Julius Schindler explicarà que un cop travessat Montseny per Seva, junt amb altres companys, serà traslladat en camió cap a Sant Hilari i Santa Coloma, fins a l'estacionament a Caldes de Malavella, si bé ho situa el dia 30. El jorn acaba amb part de la 35a divisió fent nit a Vidreres, encara seguint el seu camí des del Maresme cap a Santa Coloma de Farners.

En finir l'1 de febrer Vic ja era en mans dels franquistes. Els italians publiquen en l'*Allegatto 2* del seu *notiziario* núm. 576 del CTV (Corpo de Truppe Volontarie) l'ordre de reagrupament internacional signada a la Garriga el dia 25 de gener i, que —com ja ha estat dit— fou interceptada el 27 en capturar un dels motoristes correu. Amb aquesta publicació es fa explícit a tots els combatents italians que la situació podia ser —de fet ja ho era— encara més severa.

Mentrestant, els republicans intenten sobreposar-se a la desfeta i preparen una gran reorganització teòrica. Les tropes de l'11a divisió que defensaven el Vallès segueixen la seva retirada per la depressió prelitoral, sovint envestint amb contracops i escapant dels italians en paral·lel per les alçades de la serralada prelitoral. Els comunicats republicans també indiquen que al final del jorn la 44a divisió, que havia arribat a Arbúcies —i que probablement inicia el moviment cap a Santa Coloma de Farners—, deixa d'estar en reserva i entra en línia —entra en combat— al costat de l'11a divisió. Fet i fet, la 44a divisió internacional, en aquests dies previs, havia mantingut un batalló internacional lluitant, possiblement serà el que presentarà resistència el dia 2 als italians de les Frecce Nere en l'assalt a Riudarenes. El dia 2 de febrer l'ocupació de Seva i Taradell i la

gran penetració per les planes cap a Vidreres evidencien que, superat el Montnegre, el Montseny ja no és un impediment a l'avançada envers Girona i que la batalla per la capital, en cas d'existir, es desenvoluparà en terreny pla, on a les tropes republicanes els caldrà l'enèsim gran sacrifici. La 44a divisió internacional, a excepció dels que ja estan en combat a la zona de Riudarenes col·laborant amb l'11a divisió, reben ordres de passar a situació de reserva per tal de reagrupar els efectius junt amb els de la 35a. Aquesta, lluny del seu destí final assignat, es prepara per entrar en combat a Llagostera i Cassà de la Selva. Comença la segona batalla internacional de la retirada.

El dia 3 de febrer es produirà una gran reorganització de les unitats republicanes, com a mínim sobre el paper. Una ordre de l'Estat Major de l'exèrcit de terra republicà dissol el XIIè Cos d'Exèrcit, i els seus efectius, que han estat recuperats un cop han travessat el Montseny, s'integren als cossos Vè i XVIIIè. Però el més destacable per la batalla que es viurà a Cassà de la Selva serà la dissolució de la 44a divisió. L'ordre especifica que dos dels seus batallons han passat a reforçar una nova i potent 35a divisió internacional. El que ens indiquen els documents és un fet destacable i una situació molt variant en pocs dies.

Com hem vist, en Luigi Gallo havia reorganitzat a la Garriga l'Agrupación de Tropas Internacionales amb la voluntat que es convertís en una renovada versió de la mítica 35a divisió. Finalment, l'agrupació va esdevenir en la 44a divisió, atès que la 35a espanyola d'en Mateo Merino, malgrat reforçada d'urgència amb internacionals, ja existia i estava en línia lluitant a Arenys. Posteriorment, la 44a és enviada a la reserva a Arbúcies - Santa Coloma, on esperen que convergeixin amb tots els internacionals de la 35a, aquesta també teòricament enviada a la reserva, i de les tropes recuperades que fugien per Seva, per tal de crear una única unitat. Tanmateix, aquest plantejament s'esguerrarà per la velocitat de les operacions. Així doncs, la gran unitat internacional que havia de fer-se a la zona Arbúcies - Santa Coloma es constituirà *de facto* a la zona de Cassà de la Selva en dissoldre's la 44a i cedir dos batallons a la 35a. Els altres dos batallons de la 44a divisió, un

dels quals ha combatut a Riudarenes, són enviats a rereguarda per tal de reforçar la 45a divisió, que ha restat molt malmesa. La 45a havia cedit la seva única brigada bona per defensar Sant Celoni i, malgrat haver-se refet lleugerament a Breda, era no res.

La 44a divisió internacional havia existit tan sols una setmana, tot donant pas a una 35a plenament internacional creada *de facto* a la zona Llagostera-Cassà, com a Reserva del Ejército del Ebro - Fuerzas Internacionales 35ª división 11-13-15 brigadas. Finalment, era allò que en Luigi Gallo ja havia demanat a en Modesto, el coronel en cap de l'Exèrcit de l'Ebre.

En resum: la llegendària 35a divisió internacional, a primera línia en tantes ofensives i campanyes, lliurarà la seva darrera batalla de la guerra a Cassà de la Selva. Tot plegat, un autèntic trencaclosques de nomenclatures d'unitats delmades i en retirada, tema francament difícil, per bé que l'única via per comprendre la batalla que s'esdevindrà els dies 2 i 3 de febrer de 1939.

Testimoni del delicat moment, el cap de la 35a divisió, que en dies previs havia estat ferit en un combat nocturn prop de Dosrius, ens indica com acatà les ordres de concentració de la unitat al triangle Llagostera - Caldes de Malavella - Cassà de la Selva, "donde nos reorganizaríamos incorporando a nuestras filas varios centenares de antiguos combatientes Internacionales de la división a los que el gobierno francés había negado el permiso de entrada en su territorio". Assenyala, tot seguint el seu relat, que els internacionals no havien volgut romandre inactius davant la gravetat de la situació del front i s'havien ofert voluntaris. Els responsables d'aquests segons voluntaris eren els majors Henry Tourunczyk (polonès), Heinrich Rau (alemany), Miklos Szolway (hongarès) i Gay D'a Cunha, veterà brasiler, a més del comissari polític Eugenius Szyr. A Llagostera, al vespre i per rebre'ls com cal, s'ordena preparar un àpat senzill per a uns cinc-cents comensals que serà importunat per l'enemic. Un comunicat d'urgència interromp les cures de la sarna que havia contret a l'Ebre el cap Pedro Mateo, qui ordena respondre a l'atac d'una columna de tancs que avançaven per la carretera de Vidreres. També ordena a la XV brigada que es "desplegui en carrera a la línia del riu Onyar" mentre s'envien instruccions urgents a la XI brigada a Caldes i a la XIII a Cassà.¹⁷

17. MATEO MERINO, 1986, p. 421. El riu Onyar es troba molt més a l'oest, prop de Riudellots de la Selva i Vilobí d'Onyar. Evidentment, el militar republicà es refereix a una de les rieres dels voltants de Llagostera que pels documents que disposem no hem pogut precisar.

General Gervasio Bitossi, cap de la divisió Littorio. Font: Blas Vicente.

En sortir al carrer amb només una tovallola a la cintura, Mateo observa com es desplega la 1a companyia del destacament d'internacionals a les ordres del capità búlgar Popov (Gánev) per cobrir la carretera de Caldes i entaular combat amb les forces que seguien als tancs enemics. Enmig de la confusió del tiroteig nocturn, l'àpat se serví com es va poder a primera línia dels combats. L'estira-i-arronsa durà tota la nit del 2 de febrer i s'estengué fins a Caldes de Malavella, reagrupant les tropes de Llagostera als turons al nord de la vila per fortificar-se, tot continuant amb el relat d'en Pedro Mateo¹⁸. És en aquest mateix fragment del relat del militar republicà que s'esmenta la mort dels txecoslovacs Pavel Antos i Kahan. L'endemà

i davant la situació de gravetat al sud i oest de Girona, es rebé l'ordre de replegament a la Bisbal¹⁹.

ELS EIXOS DE LA BATALLA PER CASSÀ

Pels republicans, la defensa de la línia de costa gironina es considera inviable. Temen els atacs marítims i un possible desembarcament franquista a la zona de l'Empordà. Tanmateix, el bloqueig a la ciutat de Girona es durà a terme a la zona de Vidreres, Santa Coloma i a l'encreuament de Llagostera i l'àrea de Cassà, totes zones de pas a la capital.

L'ordre de batalla republicà un cop ocupat Vidreres consisteix en un important contingent de soldats de la 35a, nova i única divisió internacional que s'oposaria a l'avançada italiana cap a Girona, mentre que les més febles divisions 42a i 43a marxarien sense massa resistència en direcció a Sant Feliu de Guíxols - Palamós. La consulta de les fonts italianes que varen participar en el bàndol nacional apunten a la presència d'un contingent internacional més petit situat a l'est de Caldes de Malavella, que podrien ser el batalló de la 44a divisió i alguns efectius espanyols de l'11a, els quals han resistit durant bona part del dia 2 a Riudarenes.

Per part italiana, la penetració a la presumible línia de defensa que s'espera a la comarca de la Selva s'estructuraria en tres eixos.

El primer, cap a Caldes de Malavella, l'encapçalaria la divisió italiana del CTV Frecce Nere (Fletxes Negres). Com a suport seu, a segon pla i actuant com a forces de maniobra, hi hauria els Frecce Verdi, divisió més colpida pels encontres dels dies anteriors.

El segon, la divisió Littorio, que des de l'ocupació de Barcelona havia progressat per la costa fins a Malgrat, un cop arribada a Vidreres, seria enviada a l'interior, terra endins com a força de xoc cap a Llagostera i Cassà. Aquesta decisió serà resultat de l'experiència obtinguda amb la resistència internacional a l'alt Maresme i al Vallès Oriental. Els durs combats que els Verdi havien lliurat envers les tropes internacionals al Vallès Oriental havien obligat a dislocar efectius de la Littorio per al re-

18. Agraïm les dades proporcionades pels investigadors Dolors Grau i Xavier Niell, que ens concreten que els turons als quals fa al·lusió el militar republicà correspondrien als emplaçats al nord de Llagostera, on hi ha el mas Gornés i també un altre situat més al nord encara, sobre can Metallí i per on passa la variant de Llagostera. En aquesta zona s'han trobat restes de metralla i una bomba a cal Gravat.

19. MATEO MERINO, 1986, p. 420-421. Aquest també esmenta alguns integrants de l'Estat Major dels internacionals: comandants Ivan Gosnjak, Kosta Nadj i Rukavina, iugoslaus; Suster, txecoslovac; Waclaw Komar, polonès; a més dels comissaris Pajetta, italià; Vlado Popovic, Slobodan Mitrov Danko, Dusan Kveder, iugoslaus i el capità també iugoslau Danilo Lekic.

FILIACION	
Estatura
Pelo
Ojos
Cara
Barris
Nariz
SEÑAS PARTICULARES	
(Firma del interesado)	
Fecha de nacimiento	18-2-1907
Lugar de nacimiento	Rohadec Morawa
Nacionalidad	Eslovaca
Profesión	Obrero
Estado civil	Marido
DOMICILIO: País Eslovaca	
Pueblo Rohadec Morawa	
Calle	núm.
Partido Político	Autodisciplinado
Fecha de entrada en las C. I.	18-2-1937
Fecha de entrega de la libreta	31-8-37

- 2 -

NOMBRAMIENTOS	
Grado	Sargento
Empleo	Jefe del Batallón de Asalto
Nombrado día	1937
visado el	
Comandante	
Grado	Teniente
Empleo	Jefe del Batallón de Asalto
Nombrado día	1937
visado el	
Comandante	
Grado	Teniente
Empleo	
Nombrado día	5.6.38 XIV
visado el	
Comandante	

- 3 -

Carnet de Pavel Antos. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Arxiu particular.

colzament. No és un fet estrany, ja que aquesta divisió era la més potent pel que fa a la seva mecanització i perquè entre els seus efectius comptava amb una gran majoria d'italians voluntaris i un batalló d'Arditi. Aquests, els *Arditi*, 'valents' o 'audaços' en italià, eren les tropes d'assalt creades a la Primera Guerra Mundial recuperades el 1938 pel capità d'infanteria Gian Paolo Ferrari a base de soldats provinents de les diferents unitats d'infanteria del CTV i anomenant-los Bataglione d'assalto Folgore. Homes motivats, especialitzats i solvents per afrontar els combats desafiants que s'esperaven. Les divisions italianes no s'havien destacat per un excés d'esperit combatiu. Fins aquells moments, i llevat dels comandaments professionals, la tropa estava constituïda per soldats de lleva i amb baixes que eren cobertes per soldats espanyols.

El tercer, les Frecce Azzurre, que des de terra endins continuaria l'avançada per la costa per una ruta que s'esperava un xic més tranquil·la, seguint la 42a i 43a divisions republicanes.

La Littorio era l'eina més potent i les seves millors unitats s'emprarien en el cos a cos. El seu comandament màxim era el general Gervasio Bitossi.²⁰

Pel que fa a l'artilleria, l'agrupació republicana afecta a la 35a divisió comptava amb tres grups artillers, un de 80 mm, un de 105 mm i un de 155 mm, però amb un total de set peces, set canons operatius: cinc de 105 i un de cada dels altres²¹. Tanmateix, actualment desconeixem la quantitat de munició disponible per aquestes peces, tot i que per fonts italianes sembla que va existir un cert duel artiller. De les existències artillers republicanes se sobreentén, per fonts italianes, la presència d'un discret nombre de mitjans blin-

20. La divisió Littorio disposava de més de 10.800 homes repartits en el primer regiment d'infanteria, el segon de Camises Negres, cada un d'ells amb escamots de tanquetes, un regiment d'artilleria, un batalló de morters, una companyia antitanc i d'altres unitats de recolzament com ràdio, enginyers i serveis generals.

21. Archivo General Militar de Ávila, AGMAV, C. 575, Cp. 4.

Capità d'infanteria Gian Paolo Ferrari, cap dels Arditi. Font: Blas Vicente.

datos republicans afectes a la 35a divisió. Enfront d'aquest desplegament bàsicament format per soldats i armes automàtiques, els italians disposaven dins de la Littorio d'una artilleria nodrida i eficaç formada per un regiment d'artilleria de tres grups, una bateria d'acompanyament a cada un dels seus dos regiments d'infanteria i una companyia de canons antitanc.

Les operacions prèvies a la batalla per Cassà —el dia 2 de febrer— han acabat amb els italians entrant a Vidreres malgrat que l'aproximació a Llagostera no ha estat tan senzilla. Han pagat un preu en baixes, d'entre altres el major Gaetano Amoroso, cap del batalló de morters de la Littorio.

L'aviació italiana també participarà en les accions sobre la zona, tant de forma programada, com directa, per al desenvolupament de les accions en el

camp de batalla. El bombardeig sobre Cassà del dia 29 de gener té per objecte —i com a blanc manifest en l'ordre d'operacions— aquesta població. Aquest bombardeig forma part de les operacions preparatòries que l'Aviazione Legionaria italiana peninsular realitza de forma regular envers els territoris que haurà d'ocupar en breu. Els motius poden atribuir-se a afeblir la rereguarda immediata o senzillament col·lapsar aquells llocs en els quals es preveu una possible resistència, però no en tenim una raó clara. Podríem especular sobre la presència d'algunes estacions de ràdio de les unitats aèries i terrestres republicanes detectades per la unitat de ràdio de la Legió Còndor, el grup Imker. Pel que fa a l'atac del dia 1 de febrer contra el camp d'aviació de Cassà, l'ordre d'operacions italiana és precisa: l'aeròdrom al qual se li atribueix activitat.

Enfront d'aquesta tipologia de bombardeigs tenim un seguit d'accions dels aparells italians que, estudiades en conjunt, ens donen una clara coincidència amb l'itinerari i la presència de les tropes internacionals. Serà el cas de la Garriga el dia 29 de gener i, tot seguint el recorregut, els bombardeigs de Sant Hilari el dia 30 i Vidreres i Santa Coloma el 31. En algunes de les ordres de bombardeig que es conserven als arxius d'Itàlia es fa esment a concentracions de tropes, sense més detalls. En altres ocasions, i malgrat que no s'indica directament la presència de tropes, no hi ha massa dubte del motiu, com en el cas del dur bombardeig sobre Llagostera del dia 2 de febrer. L'ordre d'operacions 164 del comando de l'Aviazione Legionaria italiana indica accions de bombardeig sobre els nusos de carreteres al nord de Llagostera i al sud de Caldes de Malavella. Atesa per deu Fiat Br.20 italians, l'artilleria antiaèria republicana colpirà tres d'aquestes aeronaus. El bombardeig del dia 3 sobre la Bisbal mantindrà la persecució a les restes del contingent internacional. Durant l'espai de la batalla per Cassà l'Aviació Legionària peninsular es concentrarà a la zona en una clara demostració de la importància atorgada a aquest episodi.

DIA 3 DE FEBRER: LA BATALLA PER CASSÀ SEGONS LES FONTS ITALIANES

El dia 2 de febrer ha finalitzat amb els Frecce Azzurre a Tossa de Mar, els Frecce Nere a Riudarenes, el centre de comandament del CTV a Malgrat i la divisió Littorio al sud de Llagostera. Els Frecce Nere, en la seva avançada cap a Riudarenes, han trobat una forta oposició. Malgrat tot, anoten la captura de més de dos mil soldats republicans i

molt de material. El 3 de febrer de 1939, ocupada Llagostera de matinada pels efectius de la divisió Littorio, la unitat començarà la seva ofensiva envers Girona amb la previsió d'assolir Caldes de Malavella i Cassà de la Selva²². A les cinc del matí hora "nacional" —una més a la zona republicana— es dona l'avís a les diferents unitats de la Littorio que estiguin preparades perquè a dos quarts de deu emprenguin la marxa cap a Llagostera per tal de concentrar-se, atès que tindran com a objectiu Cassà de la Selva. Deu minuts més tard, el batalló de tropes en camió se situa al nord de Llagostera. Al mateix temps, es produeixen els primers interrogatoris seriosos als presoners internacionals capturats als voltants de Llagostera, els quals confirmen als italians la presència d'uns dos mil brigadistes a Cassà de la Selva.

A un quart de vuit del matí, el general Valentino Babini, cap de la divisió italiana Fletxes Negres, comunica una nova ordre d'operacions que contradia la donada a les cinc del matí, i deixa totalment fora de les accions per Caldes de Malavella la divisió Littorio que, enfront d'aquesta nova situació de concentració de tropes enemigues, s'haurà de centrar a ocupar Cassà. Hi ha un xic de preocupació perquè a la nit els efectius d'avantguarda de la Littorio no han pogut establir contacte amb les altres unitats més al nord i, com que no han tancat la línia, es genera una certa temença a possibles infiltracions enemigues.

A dos quarts de vuit del matí el cap de la Littorio envia a Llagostera el tinent coronel Ninni, cap del seu segon grup artiller, per tal que es faci càrrec de la població i totes les forces que en aquell moment hi hagi estacionades. A tres quarts de vuit el general decideix enviar més unitats d'infanteria en camió cap a Llagostera, tot ordenant que es traslladi cap allà el coronel cap del primer regiment d'infanteria, Giovanni Manildo, que, com que serà el militar de més graduació, es farà càrrec dels preparatius i del conjunt de les tropes a Llagostera. Els moviments per les notícies de la concentració de tropes republicanes persistirà i es decideix enviar a la zona de Llagostera el coronel del regiment d'artilleria, Enrico Venditti, perquè personalment s'encarregui del segon grup artiller i del tercer que ja és en camí. Venditti ordenarà situar els seus efectius en posició per recolzar la divisió en l'acció envers el quilòmetre 11 a Cassà de la Selva, un

indret per on poden arribar reforços republicans si es produeixen forts combats, o bé on ja es detecta la presència de forces. Si fem cas als documents militars italians, la referència ha de correspondre al mateix municipi de Cassà. Així, un cop consultada la cartografia del municipi corresponent al 1927, el quilòmetre 11 esmentat correspon al coll de Llebriers, a la zona de can Xirgo i els seus contorns.

A tres quarts i cinc de vuit del matí s'envia la major part del Nucleó Celere, a càrrec del tinent coronel Pace, perquè es reuneixi amb els Arditi del capità Ferrari prop del quilòmetre 4 de la carretera de Llagostera a Caldes. Aquest indret se situa a l'altura de can Pla, a Caldes, una zona elevada per on després davalla suaument la carretera que condueix i travessa la riera de Benaula, en direcció a Caldes²³. El Nucleó Celere, o unitat ràpida, era l'agrupació de l'escamot de tanquetes L-35 —conegudes vulgarment com a "Llaunes de Sardines"— de què disposava cada regiment d'infanteria, a la qual es podien afegir tropes amb motocicleta, camions i ciclistes. Les L-35, si era menester, es retiraven dels regiments i s'agrupaven en aquesta unitat independent d'alta mobilitat per obrir camí valent-se de la potència de foc que oferien les seves dues metralladores. En aquest moment el comandament del CTV estima que aquesta potent força ha d'anar majoritàriament cap a Caldes de Malavella, l'indret que ha despertat més preocupació a conseqüència dels combats sostinguts el dia anterior a Riudarenes contra el batalló dislocat de la 44a divisió republicana.

A les vuit, el general Gervasio Bitossi, cap de la divisió Littorio, ordena la confluència de la resta de la divisió a Llagostera per tal d'avançar cap a Cassà. Això situa allí i momentàniament la resta d'artilleria i d'infanteria. El Celere (les tanquetes), que feia un moment havia rebut ordres del comandament del CTV, és reclamat de nou per Bitossi per tal que vingui de la zona d'atac a Caldes fins a Llagostera. Des d'allí planeja desenvolupar una acció d'encerclament envers Cassà formant dues columnes: una amb el batalló de primer regiment d'infanteria del tinent coronel Gino Fabris i la meitat del Nucleo Celere i, l'altra, amb la resta del Celere al qual s'afegiria alguna unitat que encara no es té decidit. Durant les primeres hores del matí —d'acord amb les informacions rebudes—, les ordres relatives a l'agrupament d'unitats i desagrupament seran constants, potser pel que fa a

22. Pel que fa a les fonts italianes, malauradament són fraccionàries en referència al dia 2 de febrer, que caldrà resoldre en breu amb una consulta als arxius italians.

23. La consulta del mapa de Caldes de l'any 1926 ha estat necessària per precisar aquesta localització.

la possible presència de tropes internacionals a la zona de Caldes de Malavella. També reben ordres relatives al fet que, si és necessari, la Littorio apunti cap a Caldes de Malavella en suport dels Fletxes Negres. Sembla que hi ha nerviosisme per la situació de les tropes internacionals. Però un fet ajudarà a clarificar aquest neguit.

Sigui com sigui, el fet és que el Celere de la Littorio no farà cas, no rebrà l'ordre de Bitossi o, potser rebrà ordre directa del general Gambarà, cap del CTV. La qüestió és que no va cap a Llagostera. A les onze el comandament del CTV comunica a Bitossi que el Nucleó Celere a càrrec del coronel Pace havia ocupat Caldes de Malavella. Bitossi respon que li sembla molt bé, però que el Celere depèn de la seva divisió i està sota el seu comandament; per tant, ell és qui dona les ordres.

Malgrat tot, la situació de seguretat al flanc que ofereix la conquesta de Caldes permet la concentració de forces per envoltar Cassà en dues columnes.

Finalment, l'orde que s'havia donat a les vuit del matí es comença a consolidar a tres quarts d'onze, essent la que es durà a terme. En Bitossi comunica que el batalló d'infanteria del tinent coronel Fabris torna a ser independent i amb aquest també els Arditis del capità Ferrari. Ambdós seran els encarregats de plantar cara als internacionals. Amb tot, i malgrat que tindran el suport de morters i artilleria de la divisió, no podran comptar amb l'ajut dels tancs. A dos quarts d'una el Nucleó Celere informa que no es pot moure perquè els seus mitjans s'han empantanegat. Ara mateix no poden sortir d'on estan, atès que reben foc enemic. No estaran a punt per a la primera escomesa.

Precisament a partir de les onze del matí —moment en què es comunica l'ocupació de Caldes de Malavella— i fins a les tres de tarda (hora nacional), comença l'atac artiller italià de preparació per tal d'impedir l'agrupament de les tropes republicanes que s'aproximen al sud de Cassà de la Selva i forçar-ne l'endarreriment. Segons els documents italians, el II grup artiller de 75/27 farà un total de

1.886 trets a les zones boscoses sobre l'espai delimitat entre els quilòmetres 17 i 18 de la carretera Girona - Sant Feliu de Guíxols que, segons la cartografia antiga del municipi, correspondria al terme de Llagostera. En aquest atac varen destruir la casa de can Pessetes, a tocar de la carretera, en què va morir el matrimoni de propietaris, la Maria Vendrell i el seu marit Josep Vicens Alsina²⁴.

Per la seva banda, el III grup d'obusos de 100/17 efectua 406 trets entre els quilòmetres 14 i 16, on els observadors italians detecten moviments continus de tropes i tancs. El I grup artiller de 65/17 contribuirà amb 315 trets. Aquests quilòmetres 14 i 16 es troben actualment en el terme de Cassà i també podem assenyalar que durant l'atac un obús va caure sobre el mas Adrià situat a tocar de la carretera, danys que constaran més endavant en els expedients locals confegits pel Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones²⁵.

Ressonen els trets de les explosions a Cassà de la Selva. La batalla està a punt de començar. El general de brigada Bitossi s'assabenta que el general cap del CTV, el general Gambarà, ha estat ascendit pel *Duce* per mèrits de guerra. Transmet la seva felicitació. Seguidament, li comuniquen un altre telegrama del *Duce*: per les operacions del dia anterior se'l promociona a grau superior: el general de brigada, màxim comandament de la Littorio, Gervasio Bitossi,²⁶ mentre camina per Llagostera ha estat ascendit a general de divisió.

Continua l'artilleria italiana intentant afeblir les tropes internacionals abans de trobar-se en el cos a cos. Soltadament, els observadors italians comproven que els republicans preparen una altra interrupció que els italians suposen a l'altura del quilòmetre 16 de la carretera de Sant Feliu, on hi ha un pont que defineixen com d'una llum molt gran i, per tant, que pot causar una forta interrupció: el pont de la Verneda²⁷. En realitat es tracta d'un error de situació, ja que, segons el mapa de Cassà de l'any 1927, el pont de Verneda està situat al quilòmetre 15. Comuniquen que per protegir les obres d'instal·lació de les càrregues per la voladura hi ha uns soldats

24. La Maria Vendrell Morell va morir a l'acte, a les 10 h del matí, i el seu marit unes hores més tard, a les 12 h del migdia. A l'Hospital Militar de Llagostera (clínica militar núm. 11), situat a l'actual casino de la plaça de Catalunya, lloc on van ser traslladats, hi ha les partides de defunció. Arxiu de Llagostera: <http://arxiu.llagostera.cat/2019/02/04/2/>. Fragment recollit a la publicació: BOHIGAS MAYNEGRE, 2017.

25. Novament hem d'agrair a la Dolors Grau i en Xavier Niell que ens hagin aportat aquestes dades.

26. El general Bitossi, que havia esdevingut general de divisió el 31 de juliol de 1938, destinat a Espanya el 4 de novembre, a la Segona Guerra Mundial serà el comandament responsable més destacat dels mitjans blindats italians.

27. Segons el plànol de Cassà de l'any 1927, el pont de Verneda es trobava just a l'altura del quilòmetre 15.

republicans endarrerits que, amb unes quantes metralladores, dificulten el moviment per la carretera. El pont de la riera Verneda finalment esclata²⁸.

El tinent coronel Fabris, que lidera la primera columna que pressiona en direcció Cassà, comunica a la una del migdia que la interrupció ocasionada per l'explosió és molt gran i que el segon grup artiller no podrà progressar i assolir el nou lloc d'assentament. Si avancen potser no tindran un suport potent de l'artilleria.

A les dues, Gervasio Bitossi, conegut com a "Papà Gervasio" pels seus subordinats, estima que, degut a la resistència republicana, l'operació s'està desenvolupant amb massa lentitud i cal esperar les tropes. Potser imbuït d'un excés de confiança a conseqüència del seu nomenament, sobrepassa Llagostera i es dirigeix cap a la posició més avançada on hi ha els Arditi d'en Ferrari. Observa sobre la zona dels quilòmetres 17-18, això és, a la boscúria de Llagostera propera a Cassà que hem fet esment anteriorment, una important i decidida resistència republicana que efectua càrregues a cavall per la carretera.

A les 14.30 hores decideix donar impuls a l'acció i avançar sobre la cavalleria internacional, però resulta ferit a les cuixes per dues bales de metralladora, que fan que sigui medicat *in situ* i després evacuat a Tordera, on es troba la unitat quirúrgica de la Littorio.

A les tres de la tarda les dues unitats principals de la Littorio, els seus dos regiments d'infanteria, reprenen l'avanç, però són tenaçment obstaculitzats al sud de Cassà per grups de republicans amb metralladores. La columna Fabris, que obre camí, manobra utilitzant amb agilitat el seu batalló de morteristes, que s'abraonen "transformats també en Arditi" —segons els comunicats— fent accions d'assalt i aconseguint capturar alguns presoners internacionals. La maniobra d'encerclament ja no serà tal, sinó una successió d'atacs i l'aprofitament de la força per ocupar el territori.

Mentre els Arditi del capità Ferrari fan camí en direcció a Cassà, a les 15.20 hores, el tinent coronel Fabris comunica que està rodejant el nucli de Cassà i que ha trobat un violent foc de metralladores que l'obliga a aturar-se demanant trets d'artilleria sobre el quilòmetre 11 de la carretera de Cassà a Quart, indret assenyalat per les fonts dels atacants justament a l'inici del dia. Segons el mapa de Cassà

Passarel·la construïda pels enginyers italians per creuar la voladura del pont de la riera Verneda. Font: Giancarlo Francone. Autor: Michelle Francone, sergent fotògraf del CTV.

de l'any 1927, aquest quilòmetre 11 es localitza a l'altura del mas Xirgo i en aquesta zona i pels verals es troba també el coll de Llebrers, un punt elevat passat el poble de Cassà en direcció a Girona i que domina part de la plana de Cassà. La petició de foc artiller, com a conseqüència de les interrupcions als ponts, no podrà ser atesa per les unitats artillers de Venditti tal com s'havia planificat, i ho serà per altres unitats italianes alienes a la divisió Littorio.

A les 15.30 intervenen el III grup artiller de 105/28 i el V i VI grup de 75/27 del grup de calibre mitjà tipus Santa Bàrbara del CTV, comandats tots ells pel coronel Michelangelo Nicolini. També realitzen

28. També es volarà el pont de Verneda del Carrilet, situat a 1,4 quilòmetres al sud-oest damunt la mateixa riera. Dada que ens proporciona en Xavier Niell.

trets d'interdicció —foc artiller per evitar l'avanç enemic i fer-lo retirar— a la zona del veïnat de les Serres i al sud-est de la població, a Serinyà i fins al quilòmetre 16, probablement a la banda est de la carretera. Els dos primers grups artillers dispararen respectivament 58 i 521 trets, i els dos últims, 100 cadascun. Els trets d'artilleria fan retrocedir els internacionals.

Aquestes intenses accions artilleres permeten que a les quatre de la tarda la columna del capità Ferrari comunicui haver arribat a les portes de Cassà, envoltant-lo cap a l'est per seguir endavant.

Però pocs minuts abans de les cinc, i en intentar assegurar l'est, els Arditi d'en Ferrari mantenen intensíssims combats al sud-est de Cassà. Segons els comunicats, els contraatacs dels soldats internacionals, qualificats de "rabiosos", s'efectuen amb granades de mà. Amb un gran esforç, els Arditi d'aquesta unitat controlaran el flanc sud-est, de manera que permetran que a les cinc de la tarda Fabris pugui comunicar que entra al poble de Cassà de la Selva.

Ho farà i, amb l'ajut del batalló de morteristes i la bateria de canons antitanc, l'ultrapassa no sense rebre una potent reacció republicana. Un cop clarificada la situació a Cassà, travessarà el primer regiment d'infanteria que avançarà fins a les set del vespre, estenent-se per la carretera de Santa Pellaia, entre els quilòmetres 12-13. No és gens d'estranyar que prenguessin posicions en aquest indret, atès que en els quilòmetres 12-13, segons el mapa cartogràfic de Cruilles de 1927, hi trobem localitzada l'ermita de santa Pellaia, emplaçada dalt de la carena, al coll o divisòria d'aigües. A partir d'aquest punt, la carretera descendeix cap a la Bisbal²⁹. El segon regiment d'infanteria cobrirà el flanc esquerre del primer, tot protegint alguna improbable reacció des del nord o l'oest.

El batalló d'infanteria de Fabris serà l'encarregat de donar protecció situant-se un quilòmetre al sud-est de Cassà, allí on han tingut lloc potser els combats més durs.

El grup d'Arditis del capità Ferrari, ara junt amb el batalló de morters i la companyia antitanc, assoliran el quilòmetre 9,5 de la carretera, a 2,5 quilòmetres al nord-oest de Cassà, on s'aturaran. És terme de Llambilles i seran allí a primera hora del matí per seguir envers Girona. La batalla es deté i les unitats s'assenten a les seves posicions.

El I grup d'artilleria 65/17, grup que sí que havia pogut passar les interrupcions, es va traslladar als afores, al nord-est darrere el primer regiment, mentre que el 75/27 grup II i el 100/17 grup III van haver d'aturar-se poc abans de la interrupció del pont de la Verneda juntament amb la tercera bateria antiaèria, a l'espera que els enginyers de la Littorio prepararessin un canvi de circumstàncies.

Amb aquest desplegament la Divisió Littorio estava ja preparada per l'avanç cap a Girona. Durant aquella dura jornada els italians pateixen 7 morts entre les tropes, dels quals 5 del segon regiment i 2 del primer, un ferit entre els oficials (Bitossi) i 21 ferits entre la tropa, entre els quals 15 del primer i 6 del segon. D'altra banda, la Littorio farà 388 presoners i un elevat nombre de morts als internacionals.

EL DIA 3: LES ESCASSES I VALUOSAS FONTS REPUBLICANES

D'aquesta batalla, que fins ara hem documentat seguint les fonts italianes, trobem escasses però valuoses fonts republicanes. Potser la més interessant és el testimoni de l'interbrigadista austríac Julius Schindler, qui relatarà amb detall el seu periple a la reculada i ens explicarà la magnitud dels fets dels dies 2 i 3. En els moviments per posicionar-se al camp de batalla, es desplaça amb la seva columna cap al nord, des de Caldes, emprant la carretera de Sant Andreu de Salou. Darrere d'ells només hi ha el batalló internacional d'alemanys. Arribaran a una zona pantanosa amb petites rieres, fet que els dificulta la marxa. Més endavant trobaran un petit rierol després d'ensopegar amb les vies del ferrocarril a Girona; després, enfilen un camí de carro que els mena a un petit barranc. Els integrants de la columna austríaca anaven xops, "ni un peu es va quedar sec", mentre la companyia de metralladores, amb les armes pesants i aquest entorn, actuaven de manera sobrehumana. La lluna creixent revelava camins de carro i bassals que els dirigien cap al nord-est: "Haviem d'estar molt a prop de la carretera de Cassà de la Selva. El lloc estava en flames, vam sentir les dones cridar, els vencedors es van abraonar sobre el botí. Ja estàvem parats en un revolt de la carretera Selva-Girona (sic) la lluna il·luminava el paisatge cada cop més i cada

29. També cal especificar que, el 1939 la carretera de Campllong a Cassà i la de Cassà a la Bisbal (Santa Pellaia) eren la mateixa. Per aquest motiu, la carretera de la Bisbal comença en el quilòmetre 7. Novament, agraïm les orientacions geogràfiques a l'investigador Xavier Niell.

Plànol del puig de la Castellana i serra d'en Carbó, lloc on es varen atrinxer les tropes republicanes durant la batalla de Cassà. Font: elaboració Xavier Niell (2022).

moviment sobre l'asfalt es veia a 300 metres de distància. Llavors va venir un missatger corrent i va cridar: 'Els feixistes marxen en direcció a Girona!'. Clement Eibisberger tenia les metralladores col·locades als terraplens coberts de vegetació a l'esquerra i a la dreta de la carretera. Hi havia nois valents a la seva companyia de metralladores [...]. Van deixar que els italians pugessin fins a 50 metres, després totes les metralladores van disparar contra les columnes tancades. El rugit dels ferits es va barrejar amb el soroll inútil d'un canó feixista. Després d'aquest xoc ens vam retirar més per la carretera de Girona"³⁰. Un cop finalitzada la topada els brigadistes es retiraran per la carretera de Girona i s'aturaran abans de girar pel camí que els menava cap a Montnegre.

CONCLUSIONS: CASSÀ PER LA DEFENSA DE GIRONA

Aquell vespre, el general Gambarà felicità les tropes italianes i ordenà que no es donés cap treva a la retirada internacional, que no se'ls deixés reorganitzar en una nova línia: "Generale Gambarà, elogiando la divisione per la vittoria di oggi sugli internazionali, ordina che no sia dato tempo ai fug-

gisschi di stassera e ad eventuali rinforzi imbastire una nuova linea".

Aquest comentari anotat al diari de la Littorio té, tanmateix, una altra lectura i és prou interessant: la mateixa opinió del general en cap del CTV referma que allò que s'havia establert a Cassà de la Selva havia estat clarament una línia de defensa, per tant, un pla de resistència organitzat i, per cert, internacional. Aquest xoc, malgrat haver passat desapercbut totalment a la literatura sobre les Brigades Internacionals, implica *de facto* el darrer esforç per mantenir Girona i la darrera batalla coordinada i massiva de les tropes internacionals. En aquesta batussa, resultaran morts i ferits un nombre indeterminat però elevat de soldats internacionals, mentre que, per part dels italians, la baixa per ferides de metralladora de tot un general de divisió. Un fet no massa comú.

Les operacions per la ciutat de Girona arrenquen amb força a les cinc del matí del dia 4 de febrer. A un quart de vuit, el tinent coronel Fabris comunica la presa de Quart en acabat d'una certa resistència, tot continuant cap a Girona. El capità Ferrari i els seus Arditi reben foc de metralladora i artilleria i, malgrat contactar amb blindats republicans, assoleixen les

30. D. A., 1986, p. 236.

altures del Capritx. Per la seva banda, a les nou del matí el Nucleó Celere, els carros de combat, comuniquen que encara són a Caldes de Malavel·la. Resulta evident que, des que el dia anterior van quedar aturats, aquest contingent no ha intervingut a la batalla de Cassà. A les primeres hores seran reclamats a Llagostera per, via Cassà, ser enviats a Girona, però els esdeveniments es precipitaran.

A les deu del matí el capità Ferrari comunica que està entrant a la ciutat de Girona, amb una resistència republicana esporàdica i algun tret d'artilleria dins de la ciutat. La conquesta de Girona és un fet exclusiu dels italians, segons els seus documents.

A les onze del matí, des de l'alt comandament de Franco, s'envia una comunicació oficial al comandament del CTV que els italians, davant la possibilitat d'ocupar Girona, han d'actuar lateralment i directament "eludir-la". Enfront d'aquesta ordre, el general Gambarà, cap de les forces italianes del CTV, ordena que els italians entrin, per bé que ja ho havien fet, i enarborin en el punt més alt de la capital gironina la bandera italiana.

A dos quarts de dotze el capità Ferrari comunica que amb la col·laboració del batalló Vampa ha eliminat la resistència al fort de Montjuïc, on encara combaten esporàdicament tropes internacionals. A la una capturen tres tancs republicans al nord de Girona. Assegurada la ciutat a un quart de dues, entra el primer batalló d'infanteria italiana amb un altre pertanyent al Cos d'Exèrcit de Navarra i comuniquen que han estat rebuts "entusiàsticament" per la població.

A les tres de la tarda "si richiede" —es requereix— al CTV que cedeixi la ciutat de Girona. I a un quart de quatre, arriba a la plaça de l'ajuntament de Girona el general Bitossi, cap de la Littorio, un cop establitzat a l'hospital de Tordera dels trets rebuts, per felicitar les seves tropes, que han aconseguit

conquerir la ciutat. Poc després, a dos quarts, arriba el general Gambarà. I a les quatre de la tarda, se cedeix la ciutat a la 3a agrupació de Navarra.

Per tot plegat, Cassà de la Selva ha estat la batalla per Girona, i Girona ja és per a Franco. La divisió Littorio, que ha sofert forts combats, serà retirada de línia i enviada a Mataró, mentre les altres divisions prosseguiran la campanya. El capità Ferrari, cap dels Arditi que entraran a Cassà i Girona, és reintegrat al seu regiment d'infanteria en dissoldre's la unitat Arditi de la Littorio. El final de la guerra dels internacionals és més variada. Bé, si és que hi ha final... Cada home una història, però la majoria d'ells sense cap mirament i sovint cap altra opció, després de patir l'internament als camps francesos, continuaran la lluita contra el feixisme fins al 1945. D'altres romandran captius dels franquistes a San Pedro de Cardeña durant anys. Molts cauran en aquests darrers combats a tocar de la frontera.

Els enfrontaments entre el CTV i les Brigades Internacionals en els darrers moments de l'ofensiva a Catalunya il·lustren com la República havia promogut la retirada de tots els seus efectius internacionals en el moment més crític de la batalla de l'Ebre, havent de tornar a mobilitzar-los. Altrament, la retirada de la totalitat de les forces italianes (així com les alemanyes i els voluntaris portuguesos) mai no es va fer efectiva. Amb tot i després de donar un primer cop d'ull a aquest episodi, caldrà aprofundir amb més deteniment i amb un major nombre de fonts per demostrar si la participació i reactivació dels internacionals el 24 de gener de 1939 va ser important per permetre que prop de 500.000 refugiats poguessin arribar a la frontera francesa.

Finalment, volem agrair a la Dolors Grau i a en Xavier Niell per la seva professionalitat i col·laboració, que ha estat indispensable a l'hora d'entendre tots els moviments de tropes, així com pels suggeriments i aportacions proporcionades.

8. LES DONES DEL FRANQUISME¹

Eva Pinyol Llésera

*La mujer debe convencerse de que el matrimonio legalizado o la unión libre, cualquier norma reguladora del amor y basada en la convivencia, es perjudicial para ella. Fatalmente, engendra el interés creado de la familia, y la familia sólo se basa en la sumisión de uno de los cónyuges.*²

Federica Montseny, 1950

Sempre hi ha hagut dones que han fet valer els drets de totes, fins i tot en moments de forta repressió. Drets que se'ns neguen únicament per la nostra condició de dones, en realitat per la definició que s'ha fet de nosaltres en certs períodes històrics i ha esdevingut dogma dins l'ordenament social.

En aquest text volem fer una pinzellada sobre la construcció patriarcal³ del model femení, que el franquisme va adoptar, i observar com va decidir la vida de les dones, segons el testimoni de dues veïnes de Cassà: Lola Basart Carbó i Lola Ors Tibau.⁴

LA CONSTRUCCIÓ PATRIARCAL DE DONA I HOME

El paradigma tradicional, i oficial en tots els àmbits fins fa pocs anys, reconeix i defineix dues categories biològiques binàries —*dona* i *home*— basades únicament en la reproducció sexual. Els trets físics i psicològics que no encaixen en aquestes categories les condemna i les sotmet perquè les considera aberracions, anomalies de la natura.⁵

A partir d'aquestes dues categories biològiques s'elaboren dos únics gèneres⁶ possibles i correctes, fets a mida de les necessitats del sistema patriarcal. Un cop convertit el *gènere* en categoria, social i culturalment elaborada, la comunitat la sotmet a diferències jeràrquiques —igual com fa amb les classes, les castes i tants d'altres grups estratificats— situant-la en un determinat lloc en relació amb el poder, justificat per la definició biològica.

Convertida la definició en axioma, estructura la percepció i l'organització, concreta i simbòlica, de tota la vida social; el que definirà els gèneres masculí i

1. Aquest text és fruit de la conferència que va tenir lloc al Casal de Jubilats el dissabte 14 de maig de 2022.

2. MONTSENY, Federica (1950). *El problema de los sexos. Matrimonio, unión libre y amor sin convivencia*. Ediciones Universo.

3. El patriarcat és un sistema de domini institucionalitzat que manté la subordinació i invisibilització de les dones i de tot allò considerat "femení", respecte dels homes i tot allò considerat "masculí", creant així una situació de desigualtat estructural basada en la pertinença a un determinat sexe biològic. Com a desigualtat estructural la interioritzem tant homes com dones perpetuant així la preeminència d'uns respecte les altres.

Faig notar que només som dues dones de deu participants, en aquest cicle de conferències.

4. Els seus testimonis, integrats en aquest text, sempre seran transcrits literalment i en cursiva.

5. (2006) FAUSTO-STERLING, Anne. *Cuerpos sexuados. La política de género y la construcción de la sexualidad*. Ed. Melusina.

6. El gènere és una construcció social. Cada societat defineix els seus gèneres, els seus atributs i el rols que ocupen.

femení seran trets ben diferents i així els situarà en l'entramat social.⁷

Rousseau ho va definir en el segle XVIII. Per a la Il·lustració, la naturalesa de les dones les orientava a la domesticitat —l'espai privat— i les allunyava de l'espai públic i polític, de domini masculí. Aquest estatus prepolític les convertia en súbdites, donat que l'ésser polític era la pedra angular d'aquella societat emergent.

Segons aquest raonament, totes i cadascuna de les dones havien de ser, de forma innata, discretes, poc temperamentals, emotives, empàtiques, amb vocació assistencial, instint maternal i desig familiar; aptituds aptes per l'espai domèstic. Mai amb responsabilitats rellevants, donat que no se'ls atribuïa la capacitat d'assumir-les.

Aquest model s'ha anat desvirtuant amb el temps, però encara és ben lluny de desaparèixer.

El model de dona-mare-camp

Un dels trets objectivable de la definició, potser el més poderós, és la relació que cada gènere estableix amb la procreació. Es tracta d'un model de procreació d'origen antic i rural, però que també el trobem a societats modernes i industrials. Delaney,⁸ autora d'aquest model, ens explica que en l'imaginari "El fill prové de la llavor. [...] L'home aporta la llavor que conté l'essència del fill. La dona aporta la nutrició i el context nutritiu pel fetus". En aquesta concepció, el cos de la dona "[...] és un mitjà de nutrició generalitzat, com la terra, que qualsevol dona pot aportar. Això afecta el creixement físic i el desenvolupament del fetus, però no afecta de cap manera la seva identitat, que prové de l'home". Així, les dones es construeixen simbòlicament com camps en el quals els homes implanten la sement definidora. Com que, segons el mateix model, la llavor es transmet de generació en generació, el que aporta l'home i la dona en la procreació és ben diferent: ell aporta l'essència —que a més a més és ancestral—, i ella, el material, la substància física que mai és definidora. D'aquesta manera es

justifica la filiació patrilineal i la pertinença dels fills al pare, contemplada per les lleis.

D'altra banda, en l'imaginari, una dona sense fills es considerava una dona incompleta, un camp erm.⁹ Antigament, es deia que "no valia com a dona" perquè quina funció té la terra, el camp, si no és la de donar fruits?

Aquesta va ser una idea central de la feminitat en el franquisme. La maternitat. Era l'única possibilitat de realització d'un model que les mateixes dones transmetien. I la que renunciava a tenir fills o no podia —difícilment es considerava l'esterilitat de l'home— era estigmatitzada socialment.

LA DONA EN EL FRANQUISME

Amb el franquisme, les dones espanyoles van patir una forta repressió dels drets i les llibertats que havien aconseguit amb la II República i que les igualava amb les europees, empoderades en el període d'entreguerres.

El govern republicà va considerar les dones, per primer cop, ciutadanes de ple dret. L'1 d'octubre de l'any 1931, després d'un enfrontat debat a les Corts Constituents protagonitzat per la diputada Clara Campoamor, s'aprovà el dret a vot. Posteriorment, tot un seguit de reformes van donar a la dona drets laborals i civils que les permetia ser responsables de la seva vida, tenir una feina, diners i independència personal.

Però l'estat franquista tenia un projecte diferent, ben clar i definit, per a les dones. Elles havien de ser les guardianes dels valors tradicionals d'una Espanya que el règim concebia com la "darrera reserva espiritual d'Occident". Recloses dins l'àmbit domèstic, la seva funció era reproduir els valors franquistes-catòlics, des de la llar i la família.

Per això va recuperar el codi civil de 1889 i, desenvolupant una legislació patriarcal, va discriminar totalment les dones que varen quedar, de nou, sota l'autoritat primer del pare i, un cop casades, del marit.

Artículo 57 El marido debe proteger a la mujer, y ésta obedecer al marido.

7. 1981 (1998) HARRIS, M. *Introducción a la antropología general*, Alianza editorial, col·lecció Ciències socials (sisena edició revisada).

8. 1991 (1998) DELANEY, C. "Sobre la naturalització d'un poder 'no terrenal': la teoria de la procreació en termes de la llavor i el camp", dins ROIGÉ, X. i d'altres (Eds.) *Antropología del parentiu*. Barcelona: Ed. Icaria.

9. Tema tractat a l'obra de teatre popular *Yerma* de Federico García Lorca, representada per primer cop l'any 1934 al Teatro Español de Madrid.

La Sección Femenina

La Sección Femenina de Falange Española va tenir molt a veure en la consolidació del model femení que situava la dona en la submissió absoluta. La família, com a rèplica d'un sistema feixista, havia de funcionar amb una clara jerarquia on el seu cap, el líder, era l'home. Aquest model va funcionar fins als anys seixanta, quan el Plan de Estabilización y Liberalización Económica de 1959 va requerir dones modernes adaptades als nous temps, amb una certa iniciativa i autonomia.¹⁰ En conseqüència, la legislació que afectava les dones va haver d'ampliar els seus drets.

La Sección Femenina va funcionar des de l'any 1934 fins a l'any 1977, quaranta-tres anys exercint el seu poder sobre gairebé tres generacions. Funcionava com una xarxa, amb delegats professionals provincials i locals, que administrava els seus programes i polítiques arreu del país. Acabada la guerra es va apoderar del control de totes les organitzacions femenines que hi havia i, aprofitant-se dels seus actius, va aconseguir arribar fàcilment a tothom. Ràpidament, va ser l'única de tot l'estat.¹¹

Per poder tenir més presència entre la població femenina, va instaurar el Servicio Social, una institució d'auxili social que les formava per ser bones patriotes, cristianes, esposes i mares. Era obligatori per totes les dones d'entre setze i trenta-cinc anys. S'allargava sis mesos, repartits en dues fases: una primera de formació moral, domèstica i social, que s'impartia a un Hogar de la Sección Femenina, i una segona fase de prestació de serveis a hospitals, geriàtrics i orfenats. Així l'estat garantia l'adoctrinament de la població femenina i alhora tenia mà d'obra gratuïta en un espai laboral tradicionalment femení.

Era imprescindible per les dones complir el "deber nacional" del Servicio Social per exercir funcions públiques, treballar a l'administració o tenir títols

Aquest carnet que acreditava haver fet el Servicio Social es va expedir un any després de la mort del dictador. Font: arxiu particular.

professionals. Fins i tot per obtenir el permís de conduir.¹²

Tot i això, en el món rural la Sección Femenina no va tenir gaire presència. Les distàncies i la dificultat d'accés, les formacions, els ambients tancats, la manera de veure el món i el ritme de vida en varen ser la causa. "Sé que hi havia alguna cosa, però em sembla que només eren noies que estaven bé, que les treballadores poc que hi estàvem, poc hi anàvem en aquests llocs, teníem altres mals de caps",¹³ "Eren situacions molt diferents. Les de la falange eren d'en Franco. Jo no. I mai em van obligar a anar".¹⁴

El model femení consistia a ser una bona esposa i mare. "Una bona dona havia de cuidar-se de la casa, dels fills i tirar-ho tot endavant [...]. Un bon home jo considero que havia de ser com el meu pare, que si havia d'ajudar la meva mare, l'ajudava".¹⁵ "La qüestió era aquesta: casar-te, tenir fills, portar-te bé amb tots".¹⁶

10. (2004) RODRÍGUEZ LÓPEZ, S. *La falange femenina y construcción de la identidad de género durante el franquismo*. Universidad de Almería.

11. OFER, I. *La legislación de género de la Sección Femenina de la FET. Acortando distancias entre la política de élite y la de masas*. Historia y política, núm. 15. Universidad Complutense de Madrid.

12. FRÍAS CORREDOR, C.; RUIZ CARNICER, M. A. (Coord.) *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: actas del II Congreso de Historia local de Aragón*, REBOLLO MESAS, Pilar, "El Servicio Social de la mujer de Sección Femenina de Falange. Su implantación en el medio rural" (2001) ISBN 84-8127-112-8, p. 297-316.

13. Testimoni de Lola Basart Carbó.

14. Testimoni de Lola Ors Tibau.

15. Testimoni de Lola Basart Carbó.

16. Testimoni de Lola Ors Tibau.

Família Basart-Carbó, després de la Guerra Civil. Font: arxiu particular.

Lola Basart Carbó amb la seva filla, Leonor Bertran Basart. Font: arxiu particular.

Casament de na Lola Basart Carbó i Leandre Bertran Pujol el 31 d'octubre de 1955. Font: arxiu particular.

A banda de definir les funcions de mare i esposa, el model també definia l'adjectiu: *bona*. La propaganda i publicitat de l'època s'encarregava de difondre'l. Una *bona* esposa havia de ser pacient, servicial, correcta en tot moment, no queixar-se mai, tenir cura de la llar, dels fills i del marit, a qui havia d'obeir. És a dir, la seva existència estava condicionada sempre als altres.

L'escola i el món laboral femení

L'escola és el primer espai de socialització dels infants, després de la família. L'escola anterior al franquisme, l'Escola Nova de la II República, va estar influenciada per humanistes com Maria Montessori, col·laboradora de la Institución Libre de Enseñanza. Era una pedagogia que no segregava nenes i nens, era laica, integradora, permanent, no avaluadora i fomentava el respecte a les diverses personalitats de l'alumnat. Un model que actualment es vol reproduir absolutament descontextualitzat. Però aquest és un altre tema.

Aquest model va ser condemnat i anul·lat pel règim franquista. Diverses ordres oficials van modificar radicalment el sistema pedagògic i el currículum. La introducció de la religió, la doctrina catòlica a les aules, dotar de fort contingut patriòtic l'assignatura d'Història varen ser alguns dels canvis. El règim, també orientava la formació dels mestres per "poder paliar la deformación espiritual" rebuda fins al moment.

Va segregat noies i nois per llei, calia una "formación peculiar" per cada sexe. Els motius feien referència a la moralitat cristiana i l'eficàcia pedagògica. A banda dels aprenentatges bàsics, les tasques de la llar formaven part del currículum de les nenes.

Por razones de índole moral y de eficacia pedagógica, la Ley consagra el principio cristiano de la separación de sexos en la enseñanza.¹⁷

Es van introduir tot un seguit d'elements simbòlics per familiaritzar l'alumnat amb el nou govern. La fotografia del dictador i el crucifix amb Jesucrist presidien les aules, i el cant diari de l'himne falangista era obligatori, "[...] *ens feien aixecar la mà*

i cantàvem el Cara al Sol. I parlàvem en castellà, sempre".¹⁸ Els símbols masculins imperaven de nou. No hi havia cap personalitat activa —cap llavor— simbòlica o curricular, que fes referència al gènere femení.

Les nenes generalment anaven a l'escola fins als dotze anys, edat que coincidia amb la comunió solenne, de manera que perdien qualsevol possibilitat de formació fora de l'àmbit domèstic. Deixar l'escola era un fet inqüestionable, no contemplaven l'opció de continuar estudiant, "*Sabia que no ho podia fer i no m'ho vaig pas plantejar mai*".¹⁹

Cal distingir entre les cases de famílies benestants de les treballadores, on els sous de les criatures eren essencials per mantenir la casa. La majoria de nois també deixaven els estudis, però ells s'iniciaven en l'aprenentatge d'algun ofici que esdevindria la seva professió. Les nenes quedaven a casa ajudant o s'ocupaven fora "servint", tenint cura de criatures més petites que elles o fent companyia a gent gran. Algunes podien treballar a fàbriques o a tallers de costura i acabar sent modistes professionals.

Matrimoni, l'obligat destí de la dona

En general, el prometatge i el festeig eren l'inici del fi per la vida professional de les dones, que finalitzava definitivament amb el matrimoni. El règim acceptava el treball femení, però només per les dones solteres. Els reglaments laborals orientaven obertament aquesta situació, amb excedències i dots.

"El personal femenino que contraiga matrimonio quedará en situación de excedencia forzosa en tanto no se constituya en cabeza de familia. [...] Este personal recibirá, en concepto de dote una cantidad equivalente a tantas mensualidades del último sueldo que perciba como años de servicios haya prestado, con el límite máximo de doce mensualidades".²⁰

A més a més, amb la Ley de Contrato de Trabajo de 1944 les dones casades es van equiparar als menors d'edat. No podien treballar sense el permís del marit i només podien rebre el seu sou si

17. Llei del 17 de juliol 1945 sobre educació primària.

18. Testimoni de Lola Ors Tibau.

19. Testimoni de Lola Basart Carbó.

20. Reglamentación de Trabajo de la Compañía Telefónica Nacional de 20 de junio de 1947.

un jutge ho deia explícitament, en cas contrari, el rebia el marit.

Artículo 58. Será válido el pago hecho a la mujer casada de la remuneración de su trabajo si no consta la oposición del marido, y al menor si no consta la oposición del padre, de la madre y, en su caso, de sus representantes legales. Para que la oposición del marido surta efecto habrá de formularse por éste ante el Juez municipal correspondiente, quien, después de oír a la mujer y en vista de las pruebas practicadas, la autorizará o no para recibir por sí el salario y para invertirlo en las necesidades del hogar.

En caso de separación legal o de hecho de los cónyuges, el marido no podrá oponerse a que la mujer perciba la remuneración de su propio trabajo.

Es van promoure tot un seguit d'ajuts econòmics per maternitat i subsidis familiars que feia més rendible que la dona no sortís a treballar. Encara que la normativa girava entorn d'elles, els incentius s'abonaven al marit.

Paral·lelament, les lleis franquistes limitaven les ocupacions femenines tradicionals. L'any 1938 — un any abans que finalitzés la guerra—, el Fuero del Trabajo ja va prohibir el treball nocturn a dones i nens en fàbriques i tallers per motius humanitaris. Aquesta normativa, a banda d'igualar un cop més dones amb criatures, les feia molt difícil l'accés a les principals sortides laborals tradicionalment femenines: tallers i fàbriques.

El Estado se compromete a ejercer una acción constante y eficaz en defensa del trabajador, su vida y su trabajo. Limitará convenientemente la duración de la jornada para que no sea excesiva, y otorgará al trabajo toda suerte de garantías de orden defensivo y humanitario. En especial prohibirá el trabajo nocturno de las mujeres y niños, regulará el trabajo a domicilio y liberará a la mujer casada del taller y de la fábrica.

Les dones que van quedar treballant a la fàbrica cobraven, per llei, menys que els homes i no podien accedir a càrrecs de responsabilitat. El mateix succeïa a les administracions públiques. Les funcionàries van ser apartades dels seus llocs de feina encara que s'adherissin a la causa, només podien formar part dels Cuerpos Auxiliares de la Administración, organismes creats justament per restringir les possibilitats de promoció de les funcionàries.

Una Orden del Ministerio del Trabajo les prohibia obtenir la categoria de Jefe de Administración.

Tot i que podem pensar que aquest tracte escandalós en l'àmbit laboral va ser exclusiu del règim, lamentablement trobem lleis similars amb altres tipus de govern. La regulació laboral elaborada l'any 1871 tracta exactament igual la dona que el Código de Trabajo de 1926, que la Ley de Contrato de Trabajo de 1931 i la Ley del Contrato de Trabajo de 1944, citada més amunt. Fins l'any 1961 no es va aprovar mai cap llei contra la discriminació laboral i salarial per sexe.

Com afirma Luis Pizarro, les lleis reguladores del treball femení sempre van respondre a necessitats del mercat laboral, afavorint l'ocupació o no de les dones segons l'oferta laboral masculina del moment. Per exemple, i en contradicció directa amb la Constitució republicana, en què es consagrava la igualtat entre els sexes en l'accés al treball, la meitat de les 35 bases de treball d'indústries agrícoles i forestals, que es varen promulgar durant la República, prohibien la contractació d'obreres si existia desocupació masculina.

Si ja era difícil per les dones aconseguir ingressos, amb el matrimoni, a banda de ser apartades de l'àmbit laboral, perdien els drets sobre els béns que poguessin tenir o heretar. El marit es convertia en l'únic administrador, fins i tot en cas de separació.

Artículo 59. El marido es el administrador de los bienes de la sociedad conyugal [...].

Sota el règim franquista només va ser vàlid el matrimoni canònic "*Els matrimonis que estaven casats per lo civil es van haver de casar per l'Església*"²¹. Així, va deixar de ser la unió civil entre dues persones per ser un vincle sagrat i, per tant, indissoluble.

Les dones no tenien gaire més alternativa que dedicar-se a la casa, els marits i els fills. Oficialment eren "ama de casa" o es dedicaven a "sus labores". Eren les principals i úniques responsables de la felicitat i perpetuació de la família, la qual havien de mantenir unida costés el que costés.

Artículo único. Queda derogada la Ley de Divorcio de 2 marzo de 1932 y las disposiciones complementarias de la misma, quedando vigentes en la materia las disposiciones del Código civil.

Anul·lada la llei del divorci, les parelles només es podien separar. A banda de les dificultats legals

21. Testimoni de Lola Basart.

Enriqueta Carbó Danés, amb les seves filles Pilar, Lola, Montserrat i Remei, el seu gendre Leandre Bertran Pujol i la seva neta Leonor Bertran Basart, filla de na Lola i en Leandre. Font: arxiu particular.

i pràctiques, separar-se era un estigma que ha acompanyat moltes dones tota la vida en percebre-ho com un fracàs per no haver complert el seu principal objectiu a la vida. D'altra banda, implicava forçosament perdre la potestat dels fills i de cap manera la podien reclamar davant d'un jutge perquè el seu representant legal era el marit.

Artículo 60. El marido es el representante de su mujer. Esta no puede, sin su licencia, comparecer en juicio por sí ó por medio de Procurador.

Només en defecte del pare, tenia la potestat la mare. Fins i tot si enviudava i es tornava a casar perdia l'autoritat sobre els seus propis fills, calia

que el difunt ho deixés dit en el testament per poder-la conservar. Finalment, els fills nascuts fora del matrimoni es consideraven il·legítims i la mare havia d'assumir-ne tota la responsabilitat, perquè només el matrimoni canònic tenia protecció legal.

Artículo 154. El padre, y en su defecto la madre, tienen potestad sobre sus hijos legítimos no emancipados; y los hijos tienen la obligación de obedecerles mientras permanezcan en su potestad, y de tributarles respeto y reverencia siempre.²²

Fins a l'any 1978, no va haver-hi canvis substancials que afavorissin la situació jurídica de les dones.

22. Codi civil 1889.

Lola Basart Carbó²³ (Cassà, 13 de febrer de l'any 1930) de cal Fesol

“*Bueno, oficialmente és Dolores encara que sempre m’han dit Lola*”. La Lola va néixer a Cassà on també van néixer la mare i el pare. Ell de tota la vida havia treballat al Reliable²⁴ i la mare “*A part de tenir criatures, també havia treballat al Reliable i a la casa*”.

Van ser sis germans. Abans de la guerra van néixer quatre noies: la Carmen, la Lola, la Montserrat i la Remei. Elles van viure la guerra amb la mare tota sola al capdavant de tot. El pare va haver de marxar al front. “*Aquesta foto que hi ha aquí va fer la guerra amb el meu pare*”. Es refereix a la fotografia de la mare i les quatre filles petites que sempre presideix el menjador de casa de la Lola. D’això fa vuitanta-cinc anys, “*És clar, el meu pare va marxar i la meva mare es va estar amb quatre criatures [...] No sé com s’ho va fer, però es va espavilar. Mira, anava a treballar [...]. N’hi havia uns que tenien una horta i que li anava a netejar i aixís, després ajudava en els avis, que tenien terra. [...] Alguna cosa sempre vàrem menjar*”.

Afortunadament, el pare va tornar. Després de la guerra van néixer dos germans més, en Martí i la Pilar, la més petita. En Martí se’n cuidava d’ella perquè les germanes grans havien d’anar a treballar, “*Amb la Pilar ens portem nou anys de diferència [...] ella va poder estudiar. Va fer de mestra*”. Un dels pocs oficis que el règim permetia a les dones.

“*Quan va esclatar la guerra jo tenia sis anys [...]. A casa, vivíem a sobre de lo que ara és les Cases Barates? El grup Sant Josep, amb una casa petita en allà i des de casa es veia quan tiraven les coses en a La Rambla [...] sentia el meu pare i un oncle que s’estranyaven [del que estava passant], tiraven lo de l’església i comentaven com tiraven tots els sants de l’església*”.

I en el col·legi “*Recordo el primer dia que van tirar les bombes en el camp d’aviació,²⁵ que érem en el pati, allà on ara és el geriàtric, amb la senyoreta i miràvem els avions i vàrem sentir que d’allòs, és*

l’única cosa que recordo que vaig fer al col·lègit antes de la Guerra. I de després ja no recordo haver anat a col·lègit fins a les monges quan ja van entrar els nacionals [...]. I només tinc aquest record de l’escola”.

“*Les que vàrem anar a l’escola en el 39 vam ser, jo, la gran i la Montserrat*”. El pare va demanar a les monges escolaritzar les tres filles, però no tenia diners “*I nosatrus pagàvem fent la feina d’allà [...]. Ens ensenyaven, però havíem de treure la pols, netejar... I la iglèsia de les monges, jo dels nou anys fins als dotze em vaig fer un tip de fregar-la de genolls que per això em penso que els tinc fets malbé! No érem pas nosaltres soles, totes les que no estàvem en condició de pagar ho pagàvem d’aquesta manera*”. A banda de netejar “*Hi havia un llibre i ens ensenyaven una mica de tot, d’història [...]. A mi sempre m’ha agradat molt cosir i sí que també cosia*”. Fins i tot li varen ensenyar a tallar un bistec “*Una vegada me varen donar una fulla, que vaig haver d’anar a buscar en el pati, per ensenyar-me com se feia per tallar un bistec. I jo vaig tardar molts anys a saber què era un bistec! [...] Deien que era d’urbanitat, quan es menjava, s’havia de deixar el plat un xic brut i nosatrus no els deixàvem bruts, sinó que no ens menjàvem el plat, però el deixàvem ben net*”.

Un cop feta la comunió solemne va deixar l’escola per “*anar a servir*”. La mare la va treure de la primera casa on va anar “*Perquè deia que feia coses de criatures*”. Tenia dotze anys.

El que més li ha agradat fer a la vida és cosir “*Quan era a casa [materna], els vespres anava a cosir. Inclús quan vaig tenir divuit anys, vaig aprendre el corte*”. És una feina que ha fet sempre, però mai s’hi ha pogut dedicar plenament, “*No em vaig dedicar professionalment a cosir perquè no me’n sortia, de moment tenia el sou de la fàbrica, perquè a casa havíem d’ajudar tots i resultava més el sou segur de la fàbrica [...] durant molts anys anava a treballar i feia la roba de la família, els vestits, tots [...]. I quan me vaig casar, si que jo me vaig quedar a casa i a part de fer lo de casa i lo que d’allò, co-*

23. Per un perfil biogràfic de la Lola i de tota la seva família podeu consultar Carbó Cañigueral, F. X., Carbó Cañigueral, V. i Mundet Creus, J. *Can Carbó de les Serres, l’origen d’una extensa nissaga*, Edició família Carbó Cañigueral (Girona, 2013).

24. La Reliable era una important fàbrica de suro negre oberta des de l’any 1926 fins el 1996. Situada a l’actual passeig del Ferrocarril cantonada Germà Agustí de Cassà, va tenir sucursals a Algesires, Portugal.

25. Probablement la Lola es refereix al primer bombardeig del camp d’aviació que va tenir lloc el dia 26 de maig de 1938, documentat per Xavier Niell Ciurana a Cassà, un oasi de pau en temps de guerra? (octubre-novembre 2017)

sia. Si hi havia alguna amistat o algú que volia que li fes alguna cosa ho feia, que era els cèntims que rebia, perquè es guanyava molt poc”.

Tot i la petita jubilació que li ha quedat, la Lola ha treballat tota la vida. Després “de servir”, es va ocupar a la fàbrica de suro de Can Baulida i més tard a can Paró, on va conèixer en Leandre Bertran Pujol, amb qui es va casar. Era el 31 d’octubre de 1955. Ella tenia vint-i-cinc anys. Llavors va deixar la feina per treballar a casa; una feina que no té fi i mai és paga.

En aquells anys, si la dona casada quedava a casa fent-se càrrec de la llar i les criatures, el marit —i no la dona— rebia de l’estat una quantitat de diners equivalent o major de la que la Lola hauria guanyat treballant fora “*Ell va considerar que... Bueno [en aquests anys] l’home que tenia la dona, li donaven uns punts per la dona i per les criatures. I es veu que casi li donaven tant en ell per tenir-me a casa, com jo per treballar*”. A ella li hauria agradat continuar treballant, però “*Poc que m’ho vaig plantejar perquè en a mi em varen dir que anava bé fer-ho així i ho vaig fer-ho així. I la meva sogra també des del primer moment volia que em quedés a casa perquè els havia de cuidar el dia de demà*”. I així va ser.

El marit de la Lola va tenir sempre una intensa activitat professional. A banda de treballar a la fàbrica, era enllaç sindical, una dedicació que li ocupava molta estona, “*poc que tenia temps de fer res més*”. Per tant, ella s’encarregava de tot el relacionat amb la casa i, si tenia temps, de la seva vocació: la costura.

L’economia familiar sempre va ser responsabilitat del marit, tot i que tenien un compte conjunt, “*D’aquestes coses se’n cuidava ell perquè jo, de treure’n poc havia de treure’n. Vaig començar a treure diners quan ell es va morir*”. Ella només gestionava els cèntims que guanyava cosint i que guardava en una capseta “*Jo tenia lo que guanyava a mà [cosint], d’aquest sí que en feia jo lo que volia*”.

La Lola va tenir una filla, per què ho va voler? “*Bueno, sí, potser perquè ho havia vist a casa*”. Només en van tenir una, la Leonor, “*Ell [el marit] era més gran que jo i la cosa no estava per gaire gasto*”. La Leonor sí que va poder fer realitat la seva vocació. No tenien diners per pagar-li la carrera, però la noia va aconseguir una beca d’estudis i es va dedicar amb passió al dret fins a la seva mort.

Amb cinquanta-quatre anys, la Lola va enviuadar.

L’any 1935 a Cassà. Amb l’àvia Carme Isern, na Carmeta, qui la va criar fins a fer-la gran. Camí a l’escola. Na Lola tenia tres anys. Font: arxiu particular.

Tenia molta vida per endavant. Però llavors es va haver de cuidar de la sogra. Amb les qüestions legals, burocràtiques i d’economia diària l’ajudava la seva filla, perquè sempre se n’havia encarregat el seu marit i la Lola no havia après a fer-ho. Ara d’aquests assumptes, i de la Lola, se’n cuida el seu net, en Pau, “*Jo li dic, jo et vaig cuidar de petit i tu ara m’has de cuidar en a mi*”. Per sort els rols de gènere van canviant i ser home també inclou la cura i l’assistència a les persones. Una responsabilitat tradicionalment reservada, exclusivament, a les dones.

Lola Ors Tibau (Cassà de la Selva, 19 de setembre de 1932) de ca l’Ors

El primer record que té la Lola, de ben petita, és amb l’àvia, “*Un dia anava per aquest carrer a col·lègit, m’acompanyava la meva àvia i va passar*

Anys 1947. Na Lola, amb quinze anys, acompanya l'àvia el Dia de les Padrines.

un avió, jo el veia ben bé de lluny que anava direcció a l'aeròdrom i ens va voler metrallar [...]. I l'àvia em va tirar a terra i es va posar sobre meu. [...] Van tirar moltes bombes al poble. Llavors, és clar, quan varen entrar els nacionals ens vàrem haver d'amagar. El pare ja era fora [...] i l'avi, o sigui el padastre de la meva mare, ens va portar a pagès a amaga'ns-e dels nacionals. I llavors quan va passar [van marxar] ens vàrem tornar cap a casa".²⁶

Per la Lola, els anys de guerra van coincidir amb els seus primers anys d'escola. Mentre va durar el conflicte l'escola funcionava com podia, de manera intermitent. Un cop normalitzada l'activitat es va imposar, com ja hem dit, un sistema educatiu que no tenia res a veure amb l'anterior. Ella era massa petita per apreciar el canvi, però a aquella generació li varen inculcar valors, com ara la por, la vergonya o la submissió, que les han acompanyat per sempre més, "Ens conformàvem amb tot perquè [...] la majoria érem molt pacífiques. És clar, ja ens havien criat així, a creure".

Va anar a l'Escuela Nacional, on segregaven nenes i nens, igual com es feia a les monges.²⁷ Cantaven el Cara el Sol cada matí i aprenien matemàtiques, història i a més a més "una mica de tot". I com la majoria de nenes de dotze anys, després de la comunió solemne va deixar l'escola. Llavors va anar a aprendre a cosir a les tardes a ca la Margarita Ric. No va treballar mai per un sou ni va estar assegurada, tot i que anés a triar taps a la fàbrica de suro del pare.

La Lola es va casar a l'església de Cassà amb vint-i-tres anys, "anava cap als vint-i-quatre". Catorze mesos més tard naixia el seu primer fill, en Carles, i nou anys més tard el segon, en Ricard.

Era habitual que les parelles tinguessin el primer fill poc després de casar-se. Era la principal finalitat del matrimoni catòlic. A més a més les i els joves no tenien cap mena d'educació sexual més enllà de la reproductiva que aprenien espontàniament perquè "tot era pecat". Tampoc tenien accés a cap mètode anticonceptiu que no fos tradicional, "No n'hi havia pas res. Més tard sí que va haver-hi condons i aquestes coses però quan jo em vaig casar, no". El matrimoni catòlic predicava la virginitat, principalment de les noies, fins a la nit de noces, "La majoria de les noies, si t'estimaves una mica a tu, es casaven verges. [...] Perquè era pecat, tenies com un... No es podia fer".

Per la parella, però sobretot per la dona que difícilment es realitzava professionalment, aquest era el moment de màxima felicitat perquè, a banda de la joventut amb què es vivia, complia amb totes aquelles fites que la societat i l'estat li havien dit: casar-se i tenir fills. "Oh és clar! [...] Jo estava molt feliç. [...] Vàrem comprar un cotxe, vàrem anar pertot [...]. Sempre he estat bé jo". Em pregunto si, en el fons —que no en la forma— ha canviat gaire la definició actual de felicitat. Però aquest també és un altre tema.

Allò que s'esperava d'una dona era "portar bé la casa, portar bé els fills, portar bé a l'home. I bueno, si feies alguna cosa [referint-se a treball remunerat] també hi entrava". Per aquesta finalitat la van educar, igual com a totes les nenes de la seva generació, "La qüestió era aquesta: casar-te, te-

26. En cursiva transcrivim literalment les paraules de na Lola Ors Tibau.

27. L'any 2021 hi ha al menys 63 centres del territori espanyol —11 d'ells a Catalunya— continuadors d'aquesta segregació, tot i que són centres concertats i no públics. La llei educativa LOMLOE (2020) va obrir un intens debat sobre si aquestes escoles haurien de rebre diners públics. L'any 2022, finalitza la subvenció d'escoles amb segregació de l'alumnat.

"Modistetes" el dia de Santa Llúcia. Font: arxiu particular.

nir fills, portar-te bé amb tots". No complir amb alguna d'aquestes fites ho consideraven un profund fracàs personal al qual s'afegia el sentiment de culpa donat que, en teoria, era responsabilitat de la dona que tots els membres de la família fossin feliços i la parella visqués en una mena d'harmonia eterna.

L'home era el principal responsable de l'economia familiar, això vol dir que ell guanyava i gestionava els diners de la família. Una part era per a les necessitats diàries i el que sobrava s'estalviava, "Els diners es posaven en una tauleta de nit i d'allà nàvem traient sempre que ens convenia". I un compte corrent, a la Caixa de Pensions, a nom de tots dos, "Jo no vaig pensar-hi mai [tenir un compte només al seu nom], tenia un a nom del meu home i meu". De fet, fins a l'aprovació de la llei 14/1975 del 2 de maig les dones no van poder tenir legalment un compte bancari al seu nom.

Com la majoria de dones, guanyava alguns diners treballant a casa o fent tasques no regulades

sovint relacionades amb la roba com ara cosir, planxar, etc. "Ja n'hi havia que anaven a treballar casades. Jo no. Feia alguna cosa a casa a temporades [...] podia viure amb el sou del meu home. No tenia necessitat". Els diners que guanyava es consideraven un petit extra per l'economia familiar, poques vegades eren fixos ni gaire elevats, atès que ho feia en el seu temps lliure, un cop enllestida la feina de casa seva. "Feia una mica de confecció a casa o triava taps, a baix, pel meu pare. Però era esporàdic això. Normalment no feia res".

La Lola ha treballat sempre, fora o dins de casa, però mai va tenir un sou ni va estar assegurada. Mai va tenir un compte d'estalvis propi al banc. Els diners que guanyava eren sempre un ingrés extraoficial i complementari al sou del seu marit. L'any 1986 la seva jove, na Rosa, entenent la situació, la va animar i ajudar en l'obertura d'una botiga de roba de senyora gràcies a la qual la Lola, avui, pot gaudir d'una merescuda jubilació, tot i que aques-

Fotografia amb què el pare de la Lola va fer la guerra. Carmen, Lola, Montserrat i Remei Basart Carbó i la mare, Enriqueta Carbó Danés. Font: arxiu particular.

Octubre de 1966. Lola amb els seus fills, Carlos i Ricard. Font: arxiu particular.

ta no contempli les hores que va dedicar netejant, rentant, tenint cura del marit i les criatures.

Concloent, ja a principis del segle xx, néixer dona era un desavantatge que la República va intentar superar. Amb la guerra tot es va estroncar. Moltes dones van quedar com a úniques responsables. Sense formació ni feina, van haver de comptar amb la família o amb la caritat per poder sobreviure elles i els seus fills. Instaurat el nou règim, la situació jurídica les va situar en la submissió, en la infe-

rioritat. I així van ser educades les filles d'aquesta generació.

Malgrat aquesta situació, les dones del franquisme van saber gaudir de la vida i van empoderar les seves filles —jo en soc una—. Ens van demanar que ens forméssim, ocupéssim l'espai públic i existís-sim per nosaltres mateixes. Les lleis ens han ajudat una mica, però encara ens queda un llarg camí. Valgui aquest article per rendir homenatge a les dones del franquisme.

9. L'EXILI DE 1939 DE CASSÀ DE LA SELVA: SETANTA HISTÒRIES CONTRA LA DESMEMÒRIA¹

Jordi Gaitx i Moltó

Durant molts anys, els que havien marxat a França al final de la Guerra Civil van ser vistos com aquells “homes que van pagar amb l'exili les seves malifetes”². Aquestes paraules de mossèn Xutglà, rector de Cassà, il·lustren en bona mesura el pensament conservador tardofranquista, força estès fins no pas tant de temps.

No obstant això, determinades persones de la vila mantenien viva la flama del republicanisme i, també, d'una visió més positiva cap als exiliats de 1939³.

També, darrerament, cal destacar el llibre de Josep Maymí, *Josep Dalmàs. Un model de gestió política* (2015), que recuperà per a la memòria col·lectiva l'exili cassanenc —representat en aquest cas per un dels seus caps més visibles, el qui fou alcalde en temps de guerra—⁴. Un lustre després, el treball de Xavier Niell, “Corrandes d'exili”, esbossava les trajectòries a l'exili dels consellers de l'Ajuntament⁵. Ambdós treballs han fet avançar el coneixement de l'emigració política de 1939 en una direcció ben diferent del de la dreta reaccionària.

No hem de caure en la ingenuïtat, però. Entre l'exili hi hagué qui havia protagonitzat “malifetes” i, fins i tot, accions violentes. Tanmateix, la majoria eren persones de caire pacífic i constructiu, això sí, compromeses amb la gestió municipal republicana o bé amb el nou model revolucionari de societat que s'havia assajat a la rereguarda catalana el primer any de la Guerra Civil.

Els que s'exiliaven ho feien, naturalment, per la por a la més que previsible repressió franquista que s'estendria amb l'ocupació militar, tot i que Cassà hagués estat —segons una idea molt estesa i debatuda— un “oasi de pau” en temps de guerra⁶, perquè no es va haver de lamentar cap víctima de la repressió a la rereguarda⁷.

El final de la Guerra Civil a Catalunya i a Cassà propicià aquest nombrós exili cap a França. De fet, un testimoni recorda haver vist, al veïnat de Llebrers, el mateix dia 26 de gener de 1939, “tot de gent del poble que marxava”. I un altre, el dia 29, assegura que: “la carretera anava plena de gent que marxava”. Qui era tota aquesta gent?

El primer que s'ha de dir és que es podrien distingir cinc grups d'exiliats relatius a Cassà:

No pròpiament exiliats, sinó refugiats a França durant la Guerra Civil (4).

Els exiliats estrictes, els residents a Cassà els anys 1936-1939 (70).

Els exiliats que no sabem segur que residissin a la vila el 1936 (21).

Els que presenten dubtes, bé sobre el seu exili o bé sobre la seva residència a Cassà (6).

Persones que havien nascut a Cassà però que quan es van exiliar ja no hi residien (14).

1. Aquest text és fruit de la conferència que va tenir lloc al Casal de Jubilats el dissabte 11 de juny de 2022.

2. Citat per Ramon Rabasseda a la seva carta “Recuperem la memòria”. *Llumiguia*. Núm. 750, 8/2015.

3. TOLOSÀ, 1999: p. 9-10.

4. MAYMÍ, 2015.

5. NIELL, 2020.

6. Vegeu el capítol de Carme Vinyoles dedicat a Cassà de la Selva, dins la sèrie Història Viva, sobre la Guerra Civil, a *Presència* (1986).

7. DOLL, 2002, p. 606.

La Modesta Cristià Gibert —a la imatge— es refugià a França, a casa d'uns parents, a les acaballes de la Guerra Civil espanyola, junt amb la seva cosina Maria Gibert Dalmau. Font: revista *Llumiguia*, número 770, 2017.

Lluís Adroher Sitjas. Marxà a l'exili pocs dies abans que entressin les tropes franquistes a Cassà, junt amb Josep Dalmàs, Cassià Creus i en Rich. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Col·lecció Maria Bagudanch.

En total: 115 noms. Aquí, però, tindrem una major consideració pels 70 del primer grup, atès que són els que van marxar per haver protagonitzat, a Cassà, la defensa de la República o l'assaig revolucionari de 1936-1937.

1. UN EXILI PREVI A LA RETIRADA (1938)

Comencem comentant breument, però, les persones que, ja l'any 1938, van travessar la frontera en direcció a França buscant un refugi temporal. No són, doncs, exiliades en un sentit estricte, perquè no fugien de la repressió franquista.

A Cassà coneixem el cas de les cosines germanes Modesta Cristià Gibert i Maria Gibert Dalmau,

unes joves que voltaven els divuit anys i que van tenir la sort de ser acollides per uns parents francesos justament en el moment en què a la reguarda es vivien els moments més durs. La Modesta era filla d'en Josep Cristià, el primer alcalde de la Segona República. Van marxar el 17 de setembre de 1938, havent de passar la frontera com si anessin a treballar a la verema. Ho van fer en tren, per Portbou. Per a aquestes noies l'experiència s'allargà un any i mig i es convertiren en testimonis excepcionals de la gran retirada de febrer de 1939 i dels camps de concentració, com veurem⁸.

Un altre cas que presenta algunes similituds és el de l'Enriqueta Gurnés Bagudanch. Passà un xic abans de la gran retirada de 1939, junt amb el seu

8. Entrevista a Modesta Cristià Bou, feta per Josep Maymí. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/209> (consulta: 24-5-2022); CARRERA, 2017: p. 30-31; informació de Marc Salgas.

fill de cinc anys, Josep Maymí Gurnés (n. 1934). El marit, l'Antolín Maymí Barnés, en canvi, era al front de l'Ebre. El seu tampoc és un exili estricte, però coincideix en el temps amb els inicis de la retirada. L'Enriqueta acompanyava una amiga de la família, la mestra Elisa Arribas Gordo (Àvila, 1915), que estava embarassada. El marit de l'Elisa, en Jesús Saiz Barberá també d'Àvila, era un oficial important de l'exèrcit republicà i els va facilitar la fugida: va posar un xofer que les acompanyés en cotxe fins a la frontera. Aquest oficial tenia com a assistent un germà de l'Enriqueta —en Joaquim—, i per això van convenir que les dues dones anirien juntes cap a França, amb l'objectiu de buscar un refugi i una seguretat momentànies. Tenien pensat anar a Clermont-Ferrand, on la família Maymí-Gurnés ja havia viscut un temps abans de la guerra i on encara hi havia un cunyat de l'Enriqueta, en Ricard Maymí, que hi tenia una barberia.

Arribant a Figueres es van trobar amb un bombardeig i es van ficar en un refugi subterrani, en el qual van coincidir amb la líder del PCE Dolores Ibárruri. Aquells encara no eren els dies de la gran retirada, però ens hem de situar a finals de gener de 1939, ja que el primer bombardeig sobre la ciutat va ser el 23 de gener i, els següents, els dies 26, 27 i 30. Quan van arribar a la frontera en cotxe, al Portús, dos senegalesos el van dirigir fins a un camp de concentració que hi havia als afores de Perpinyà —per la descripció que en fa en Josep Maymí, molt probablement era el camp de trànsit de Les Haràs—⁹.

2. LA RETIRADA (GENER-FEBRER 1939)

Pocs dies després els nacionals ocupaven Cassà. El dia 3 de febrer entraven les tropes legionàries de la divisió Frecce Verde, procedents de Llagostera¹⁰. Es formà un nou Ajuntament, encara pro-

visional, però força actiu, almenys pel que fa a la repressió. Les noves autoritats començaren a escorcollar les cases de les persones que havien marxat. A casa de l'alcalde, Josep Dalmàs, per exemple, hi entraren l'11 de febrer¹¹.

Josep Dalmàs Martí (1898-1975) és, segurament, la figura més icònica de l'exili cassanenc. Taper, membre del Centre Republicà, regidor de l'Ajuntament i, després, alcalde (1934, 1936-1939) i membre del Comitè Antifeixista, els franquistes el definien com a “revolucionario y peligroso” i “el que más se distinguió en estas coacciones y atropellos” pel seu “furor antifascista”. Malgrat això, és coneguda la seva acció en contra de tota violència a la vila, la qual cosa comportà que una ciutat de gairebé 5.000 habitants com Cassà no hagués de lamentar cap víctima de la violència revolucionària durant tota la guerra. Poc abans de l'entrada dels nacionals va marxar cap a França, amb un cotxe de l'Ajuntament conduït pel regidor Lluís Adroher i acompanyat per en Cassià Creus i en Rich —probablement en Robert Rich Bosch—¹².

Pel que fa a la resta de membres de la “comitiva Dalmàs”, en Lluís Adroher Sitjas, “l'Ayet” (n. 1901), era solter, xofer i un dels quatre socis de l'empresa de transports La Cassanense. Havia estat conseller de l'Ajuntament per ERC i president del partit a la vila. Fou empresonat durant els fets d'octubre de 1934. Després fou un dels membres destacats del Comitè, el president de la Col·lectivitat dels Transports i conseller de l'Ajuntament (1936-1938)¹³.

En Cassià Creus Vilallonga (n. 1901) també era solter i d'ERC; era assidu del Centre Republicà de la Coma i treballava a l'Ajuntament. Fou considerat pels franquistes com a persona “de ideas revolucionarias”¹⁴. Pel que fa a en Robert Rich, aquest havia estat conseller de l'Ajuntament¹⁵.

9. Entrevista a Josep Maymí Gurnés, feta per Josep Maymí, parts 1 i 2. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/187> (consulta: 1-6-2022); CARRERA, 2017 (b): p. 30-31.

10. *La Vanguardia Española*, 4-2-1939: p. 1; GÁRATE, 1977; BAGUÉ; CARRERAS; GUTIÉRREZ, 1990.

11. MAYMÍ, 2015: p. 97-124; NIELL, 2020: p. 63-78.

12. MAYMÍ, 2015: p. 11-71, 97-124; Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27-34; AHG. Govern Civil de Girona, 1032/114. AHG170-478-T2-87428. Informació d'ideologia i antecedents polítics de Josep Dalmàs Martí, 11-12-1948; BAGUÉ; CARRERAS; GUTIÉRREZ, 1990: p. 63; NIELL, 2020: p. 63-78; informació de Josep Maymí Rich.

13. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27-29; MAYMÍ, 2015: p. 56, 71, 91; NIELL, 2017; NIELL, 2020: p. 63-78; informació de Dolores Grau.

14. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27-29; NIELL, 2020: p. 63-78; AHG. Govern Civil de Girona, 1032/100. AHG170-478-T2-87268. Informació d'ideologia i antecedents polítics Cassià Creus Vilallonga, 11-12-1948.

15. NIELL, 2020: p. 73.

A la Causa General contra el poble de Cassà els franquistes també indicaven que altres persones havien “huido al extranjero a la par que las derrotadas huestes rojas en dirección a la frontera franco-española”, però hi afegien algunes acusacions de caràcter greu.

- Sobre en Jaume Boada Cristià, en “Met paleta” (n. 1893, aprox.), deien que havia estat un destacat dirigent, membre del Comitè, del Sindicat d’Oficis Varis (CNT) i, a més, autor d’un assassinat en terme de Cruïlles¹⁶.
- Pel que fa a en Josep M. Suñer Creus, “el Grill” (n. 1907), taper, milicià voluntari al front per la CNT i membre del Comitè, segons les autoritats de 1939, fou autor dels saquejos a les ermites de Nostra Senyora del Remei i Sant Vicenç. També sabem que mentre fou conseller de l’Ajuntament robà 125.000 pessetes de la caixa forta de la Conselleria de Proveïments, per la qual cosa anà a la presó ja durant la guerra¹⁷.

La Causa General també feia constar que havien passat a França¹⁸:

- En Francesc Codolà Quintana (n. 1896, aprox.), que era cuiner de professió i solter, tot i que vivia en concubinat amb Carme Llinàs, deu anys més gran que ell, amb la qual havia regentat un cafè-bar¹⁹.
- L’Ataülf Maymí Roca (n. 1901), solter, d’ofici agrícola o bé taper, membre del Sindicat d’Oficis Varis (CNT) i conseller de l’Ajuntament (1936-1939)²⁰.
- En Joan Vilà Agustí, fuster, membre del Sindicat d’Oficis Varis (CNT), milicià voluntari al front pel mateix sindicat, membre del Comitè i conseller de l’Ajuntament (1936-1939)²¹.
- En Joaquim Corominas March (n. 1910, aprox.), xofer de professió²².

- En Josep Crous Cabarrocas, germà d’en Ramon, el qual acusaven de l’assassinat en terme de Cruïlles.
- L’Octavi Barris Serra (n. 1908).
- En Pere Comptalle Vila.

Per altres fonts sabem que s’exiliaren altres persones, com la noia Sargatal Busquets, germana de la Neus i d’un noi, el gran, mort al front, possiblement en Salvador (n. 1912), la família de la qual tenia una esclopeteria²³. No en coneixem, però, les vicissituds a l’exili.

El pas de tota aquesta gent cap a França —el que se n’ha dit la “Retirada”— es concentrà, sobretot, al Pirineu gironí, des de Portbou a Puigcerdà, arribant fins a una petita part del Pallars Sobirà. S’establiren quatre punts oficials d’entrada a França: el coll dels Belitres (Portbou), el coll del Portús (la Jonquera), el coll d’Ares (Molló) i el pas de la Guingueta d’Ix (Puigcerdà), però la frontera va ser creuada per altres punts menors i de forma clandestina. El dia 30 de gener es deixà entrar els soldats ferits i, el dia 5, la frontera s’obrí a tots els civils i combatents²⁴.

3. A LA FRONTERA

El dia 10 de febrer les tropes franquistes van arribar a la ratlla divisòria amb França. Un dia abans havia entrat en vigor la Llei de responsabilitats polítiques, que assenyalava com a culpables els republicans i els seus actes, des de l’octubre de 1934. Aquesta llei és un factor sense el qual no es pot entendre que bona part dels exiliats no tornés a Espanya fins molts anys després —seria derogada el 1966—.

Les primeres històries cassanenques de la retirada les sabem per testimonis, escrits o orals. Per exemple, un tal Pere —nom que podria ésser fictici—, d’ocupació carboner i de Cassà, és un dels

16. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27-29; AHG. Govern Civil de Girona, 1032/104. AHG170-478-T2-87586. Informació d’ideologia i antecedents polítics de Esteve Boada Barceló, 11-12-1948.

17. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 9-10, 27-29; MAYMÍ, 2015: p. 71, 78; NIELL, 2020: p. 63-78.

18. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27-29.

19. AMCS. Fons de l’Ajuntament. Padró municipal d’habitants de 1940; AHG. Audiència Provincial de Girona. Expedients de responsabilitats polítiques, ui 882, exp. 1111 (1940).

20. MAYMÍ, 2015: p. 71.

21. MAYMÍ, 2015: p. 71; NIELL, 2020: p. 63-78.

22. AMCS. Fons de l’Ajuntament. Padró municipal d’habitants de 1940.

23. *Llumiguia*. Núm. 793, 3/2019.

24. GAITX, 2020: p. 13-32.

personatges que apareixen a l'autobiografia en tercera persona d'en Frimari Burguès, un exiliat de Sabadell. En Frimari es trobà el tal Pere prop del Portús, durant la retirada i, junts, s'acostaren al castell de Bellaguarda —llavors un hospital provisional—²⁵, on es van fer passar per malalts perquè els acollissin. La seva intenció era que els conduïssin a Perpinyà, però l'endemà els gendarmes, sense previ avís, els portaren en direcció a la frontera espanyola, amb la intenció de retornar-los. A partir d'aquí, al carboner de Cassà se li perd el rastre²⁶.

Aquells intensos dies del gran èxode, la Modesta Cristià, que es trobava refugiada a Cotlliure, com hem vist, recorda haver sentit els “pims i pams” de les operacions militars a mesura que s'acostaven a la frontera. També té el record d'obrir un dia les portes de la casa on s'estaven i veure les muntanyes plenes de gent, baixant. Als refugiats que se'ls feia de nit a Cotlliure, els feien dormir allà; els altres els anaven fent passar cap al camp d'Argelers. Barrejats en aquesta primera onada de la retirada de 1939, la Modesta i la seva cosina es trobaren alguns cassanencs, primer el “jove d'en Pere Robau” i un mecànic “de can Mateu Mateu” —dues persones a les quals no hem pogut posar nom—²⁷. La família francesa de la Modesta li havia dit que, els que conegués, els podia portar a casa a sopar i dormir. Un altre vespre es trobà l'Emili Ribas, germà —però de diferent pare— d'en March fuster, i en Castelló, el gran de can “Xurri”, secretari a l'Ajuntament de Caldes. En Castelló escrivia un diari personal i aquell dia va anotar: “avui ha estat com trobar un oasi en el desert”. La Modesta també explica que hi havia refugiats tancats al castell de Cotlliure, alguns d'ells de Girona, com els germans Albert²⁸.

El vehicle ocupat per en Dalmàs, l'Adroher, en Creus i en Rich no sabem ni per on ni com va travessar la frontera, però el cas és que els membres de la co-

mitiva es devien separar i en Dalmàs es devia trobar amb un altre vell amic, l'Hermenegild Roura, ja que, segons els testimonis, ambdós van ser tancats en un camp de concentració i, junts, se'n van escapar al cap de vint-i-quatre hores. Com que tenien amistat amb l'alcalde radical-socialista de Perpinyà, en Maurice, aquest els va arreglar la documentació²⁹.

L'Hermenegild Roura Toneu, “el Manano” (n. 1910), havia estat un dels homes forts del republicanisme cassanenc. Era periodista, poeta, fotògraf amateur, activista cultural, membre de l'Ateneu Cultural —fundat el 1931— i director de la revista *L'Horitzó* (1933-1934). També havia estat fundador d'ERC a Cassà, membre de la Unió de Rabassaires i secretari del Sindicat Agrari. Fou empresonat arran dels fets d'octubre. Després fou conseller de l'Ajuntament (1936-1939) i comissari a la Bisbal³⁰.

Una altra família de l'entorn del republicanisme catalanista que marxà de Cassà va ser la que formaven en Ceferí Pla Camps i la seva esposa Vicenta Vidal Roca. Ell marxà primer i poc després van anar cap a França la seva esposa i les filles Francesca i Josefa, aquesta última acompanyada del marit —en Josep Mustarós Vegué, de Portbou— i del seus fills Jordi (n. 1934, aprox.) i Ferran (n. 1938). En Ceferí (n. 1888) era taper i jutge de pau de Cassà. Pel que fa a la Vicenta, era filla de l'excalcalde Francesc Vidal Saló. Havia escrit a les revistes *Ecos Juveniles* i *Horitzó*. Fou la primera dona que es presentà a unes eleccions —el gener de 1934—, tot i que anava a l'últim lloc de la llista de la Coalició Republicana d'Esquerres. S'establiren primer a Portvendres. La filla petita, la Francesca, s'estava a casa dels Parramon, en aquesta mateixa població —família que havia acollit un exiliat cassanenc de 1936, en Modest Sabaté—. El fill d'aquesta casa, en Jaume Parramon, durant la retirada de 1939, es dedicava a anar a l'estació de tren a veure si veia gent de Cassà que necessités ajuda³¹.

25. GAITX, 2020: p. 76, 88.

26. CIVIL, 2012: p. 130-131.

27. Aquest últim podria haver estat en Lluís Cassà Tibau o en Josep Camps Feliu, els quals sabem que es van exiliar i que eren mecànics.

28. Entrevista a Modesta Cristià Bou, feta per Josep Maymí. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/209> (consulta: 24-5-2022).

29. MAYMÍ, 2015: p. 90-98.

30. AMCS. Fons Hermengild Roura Toneu. Cèdula personal d'H. Roura; Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27-29; BAGUÉ; CARRERAS; GUTIÉRREZ, 1990; MAYMÍ, 2015: p. 26-91; NIELL, 2017: p. 30, 77; NIELL, 2020: p. 63-78. 31. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27; MAYMÍ, 2015: p. 52, 72; informació de Neus Heras i de Dolors Grau; entrevista a Modesta Cristià Bou, feta per Josep Maymí. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/209> (consulta: 24-5-2022).

31. GAITX, 2020: 13-32.

En Ceferí Pla Camps, jutge de pau, i la seva esposa Vicenta Vidal Roca —a l'esquerra—, exiliats a Portvendres. A la imatge, a casa dels Parramon, originaris també de Cassà. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Col·lecció Neus Heras.

4. L'INTERNAMENT ALS CAMPS (FEBRER-MARÇ DE 1939)

A la banda francesa de la frontera, generalment, la població civil era separada en dones i criatures d'una banda, i homes, de l'altra. El primer grup es distribuïa per centres habilitats a l'interior i nord del país, mentre que els homes eren portats a camps de concentració. Els primers grans camps foren els d'Argelers (1 de febrer) i Sant Cebrià (6 de febrer). L'alimentació i la salut eren molt precàries, en aquests recintes. A poc a poc s'habilitaren nous camps de concentració: Bram (25 de febrer), Barcarès (finals de febrer), Vernet (març),

Maseras (març), Setfonts (5 de març), Agde (inici de març), Gurs (4 d'abril) i Ribesaltes (estiu de 1939). També hi hagué llocs de càstig, com el fort de Montlluís, el castell reial de Cotlliure o el camp de Rieucros —aquest per a dones—³².

Reprenem ara la història de l'Enriqueta Gurnés per il·lustrar el cas del camp de trànsit de Les Haràs, diferent dels massificats camps d'internament de les platges. En aquest camp, situat en unes antigues cavallerisses als afores de Perpinyà, hi van estar unes dues o tres setmanes —fins a mitjans de febrer—. El camp era un recinte tancat, amb un magatzem ple de palla, on dormien, i una sola comuna per fer-hi les necessitats. Era només per a dones i criatures. Gràcies a un familiar llunyà —que tenia un bar a Perpinyà i que la va anar a veure—, a l'Enriqueta la van deixar sortir per trucar als familiars de Clermont-Ferrand i aquests es van fer responsables d'ella, el seu fill i l'Elisa. Així va ser com van poder sortir del camp i traslladar-se a la capital del departament de Puy-de-Dôme, acollits per una família "francesa"³³.

Una altra història del pas de frontera i de l'internament és la del jove cassanenc Jaume Bagué Nin (n. 1920). Allistat l'abril de 1938 —era de les lleves del Biberó—, passà a França amb la retirada de la seva unitat militar, el Regiment Pirinenc Número 1 de Catalunya, ubicat a Llavorsí (Pallars Sobirà). El 8 de febrer de 1939 creuà pel port de Tavascan. Junt amb ell hi anava també el seu cosí, Joan Serra Sureda. A Saint-Girons els van fer triar quedar-se a França o tornar a Espanya —per Hendaià/Irun—. Ells triaren anar cap a Argelers, sense saber que els esperava un camp de concentració. Hi va arribar el dia 9, quan ja entrava poca gent al camp. El camp estava encara en construcció; hi havia alguns pocs barracons, però els filats ja eren tots posats. Hi havia una mescla de gent diversa: ferits, dones, criatures, etc. Va veure, per exemple, com un camió carregat de xuscos de pa era assaltat pels interns. Coincidint amb el moment en què els gendarmes i senegalesos que guardaven l'entrada van ser rellevats per un batalló de cavalleria d'espahís, aprofitaren el desori per sortir del camp. Amagant-se, van anar fins a Cotlliure i després a Portvendres, on van trucar a les portes

32. GAITX, 2020: 13-32.

33. Entrevista a Josep Maymí Gurnés, feta per Josep Maymí, parts 1 i 2. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/187> (consulta: 1-6-2022).

d'una antiga fàbrica que havia tingut el pare d'en Jaume i on un soci d'aquest els va ajudar. Els portà amb l'alcalde del poble, també amic del pare, que els va tenir allotjats quinze dies. Com que no tenien motivacions polítiques per quedar-se a l'exili, van voler tornar. L'alcalde els va acompanyar al coll de Banyuls, en cotxe —devia ser cap al 24 de febrer, aproximadament—. Al coll, un contrabandista els va guiar fins a Espolla, on es van haver de presentar en un local ple d'oficials militars que preguntaven a tothom qui entrava sobre els fets ocorreguts a les seves poblacions durant la Guerra Civil —feien, doncs, un treball d'investigació per a la posterior repressió—. Un cop a Cassà, a en Jaume encara li va tocar reincorporar-se a l'exèrcit, ara al Nacional, i va passar cinc mesos en presons diverses, fins que el van deixar en llibertat³⁴.

Coincidint més o menys amb el dia que en Jaume Bagué marxava pel coll de Banyuls, a Cotlliure enterraven el gran poeta castellà Antonio Machado, que també s'havia exiliat. Era el 23 de febrer. Entre tota la gentada allà congregada hi havia els cassanencs Josep Dalmàs i també en Bernà. En Joan Bernà Martínez (1889-1961), taper i conseller de l'Ajuntament (1937-1939), no sabem com va passar a França, però aquell dia assistí a aquell gran acte multitudinari per acomiadar Machado. Els testimonis el descriuen com un home profundament abatut³⁵.

Un altre exemple de l'internament en els camps convencionals és el d'en Joan Codolà Surís (1920-2004), un estudiant que l'any 1938 va haver d'anar al front —un altre de la Lleua del Biberó—. Seguint la seva unitat militar, passà a França i fou internat en els camps de les platges del Rosselló. En sortí per ser ingressat a l'Hospital de Perpinyà. No recuperat del tot en sortirà l'abril de 1939 a petició de la seva família. Un cop a Cassà va haver de fer de

nou un llarg servei militar, durant el qual començà a editar, junt amb altres cassanencs, *El correo del ausente* (1943), un informatiu que seria l'origen de *Luz y Guía* (1944)³⁶.

Tornaven altres soldats, com per exemple en Ramon Cortada Gibert, en aquest cas amb l'ajuda dels seus familiars. En Ramon, taper de La Unió, sabater i músic de la Principal de Cassà, passà a França amb l'exèrcit i va anar a parar a un camp de concentració dels de les platges, possiblement Argelers. El seu sogre el va anar a treure del camp, fent valer els contactes que tenia de gent de Cassà establerta a França. Pogué tornar i es posà a treballar³⁷.

Un altre músic que tornava era en Pere Arpa Torramilans, el trombó de la cobla La Selvatana. Ho va fer pels volts de Corpus de 1939 —el 8 de juny— i es reincorporà ràpidament a la cobla-orquestra³⁸.

El retorn dels que havien tingut càrrecs públics o que simplement s'havien dedicat a l'ensenyament fou molt més dur, com veurem.

El mestre Heribert Rutllant Claret, que era natural d'Agullana, després d'haver estat un temps al camp de concentració de Sant Cebrià, passà a viure a Cassà, on hi tenia família. Va perdre la feina, va patir un consell de guerra i fou empresonat. Es va haver de dedicar a l'ensenyament privat³⁹.

En Víctor Sabrià Cassà (1897-1947) tornà a mitjans de març de 1939, després d'unes sis setmanes a França. Taper i conseller de l'Ajuntament, per ERC (1936-1939), al tornar fou detingut i empresonat. Entrà a la presó de Girona el 13 d'abril de 1939 i s'hi va estar fins el 19 de setembre. La presó i les posteriors persecucions econòmiques li passaren una terrible factura: s'acabà suïcidant el 27 de juliol de 1947, a l'edat de cinquanta anys⁴⁰.

34. Entrevista a Jaume Bagué Nin, feta per Josep Maymí. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/206> (consulta: 6/7/2022); informació de Jaume Abellí Oller.

35. Entrevista a Modesta Cristià Bou, feta per Josep Maymí. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/209> (consulta: 24-5-2022); CARRERA, 2017: p. 30-31.

36. *Llumiguia*. Núm. 616, 4/2004, p. 7.

37. AMSFG. Padró d'habitants de 1936; entrevista a Francesc Cortada Sureda, fill de l'exiliat, 22-2-2022; informació del Museu Memorial de l'Exili.

38. ROQUÉ, 2013.

39. MARQUÈS, 2022; ANC. "La llista de reparació jurídica de víctimes del franquisme en dades obertes". <https://anc.gencat.cat/ca/detall/noticia/La-llista-de-reparacio-juridica-de-victimes-del-franquisme-en-dades-obertes> (consulta: 26-4-2022); Universitat de Girona. Biblioteca. Fons Magisteri Exiliat de Catalunya.

40. MAYMÍ, 2015: p. 52, 65; NIELL, 2020: p. 63-78.

Josep Dalmàs, la seva esposa Cèlia Picotti Vila, i el seu fill Lluís durant l'exili a França, aproximadament l'any 1940. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Fons família Dalmàs.

Una història semblant és la d'en Pere Auradell Planas (1890 o 1892-1974, aprox.), casat, pagès, membre del Comitè i conseller de l'Ajuntament per la Unió de Rabassaires (1936-1939). S'exilià per espai d'unes set setmanes i després entrà a Espanya per Hendaia/Irun —el dia 22 de març—. El

van detenir i empresonar. El mes de maig era a la presó de Girona, on hi passà uns mesos⁴¹. Hi devia trobar en Víctor Sabrià.

En Carles Mir Bover, membre del Sindicat d'Oficis Varis (CNT) i conseller de l'Ajuntament per la CNT (1936-1939), també va estar refugiat a França un breu període de temps. Devia travessar la frontera per la Jonquera, ja que fou enviat a la presó de Figueres i, després, un mes més, al camp de concentració de Cervera. En sortí en llibertat l'1 de setembre de 1939⁴². També en Robert Rich Bosch tornà i va passar uns mesos a la presó⁴³.

En Josep Nonell Gaspart (n. 1904), secretari del Sindicat d'Oficis Varis (CNT) i, alhora, conseller de l'Ajuntament durant la Guerra Civil, per ACR, s'exilià durant sis mesos. Al tornar, fou detingut i enviat a un batalló de treballadors. A més, el 1939 se li obrí un consell de guerra, del qual sortí absolt⁴⁴.

L'1 d'abril de 1939 es donava per acabat el conflicte bèl·lic i liquidada, al seu torn, l'experiència de la Segona República. Començava una llarga dictadura de trenta-sis anys.

Potser esperonats per això, hi havia qui encara anava marxant cap a França. El maig de 1939, la dona i el fill d'en Josep Dalmàs es van reunir amb ell a l'exili. La Cecília Picotti Vila, la "Cèlia" (1899, aprox.-1946), va obtenir un salconduit per anar a Agullana —zona fronterera— a comprar oli. Es va endur el fill, Lluís Dalmàs Picotti; la filla, la Quimeta, en canvi, es va quedar. L'oli era el pretext; la realitat és que creuaren clandestinament la frontera de nit i arribaren al Voló, on sabien que el cassanenc Josep Bausis, en "Garanger", hi tenia casa i fàbrica de taps⁴⁵. El seu xofer els acompanyà a Perpinyà, on els serveis socials els donaren roba usada i el ranxo. Allà es trobaren amb en Josep Dalmàs. Aquest passava llargues estones al cafè Palmarium, de la ciutat, junt amb els amics Lluís Adroher, Joan Bernà, Ceferí Pla o Josep Coll, i altres exiliats de Girona, com l'ocu-

41. Causa General. Ramo separado 112 de Cassá de la Selva, p. 27; AHG. Govern Civil de Girona, 1032/111. AHG170-478-T2-87526. Informació d'ideologia i antecedents polítics de Pere Auradell Planas, 11-12-1948; MAYMÍ, 2015: p. 71; NIELL, 2020: p. 63-78.

42. Causa General. Ramo separado 112 de Cassá de la Selva, p. 27; MAYMÍ, 2015: p. 71; NIELL, 2020: p. 63-78.

43. NIELL, 2020: p. 73.

44. Causa General. Ramo separado 112 de Cassá de la Selva, p. 27; MAYMÍ, 2015: p. 71; NIELL, 2020: p. 63-78.

45. Se sap que Bausis també ajudà el president Josep Irla a arrencar el negoci de taps a Cogolin, per exemple. Vegeu: MAYMÍ, 2003: p. 102-116.

lista Burch. Aquest grup de cassanencs gaudia d'una certa llibertat, mentre la gran majoria era als camps de concentració⁴⁶.

Dels ara esmentats encara no havíem parlat d'en Josep Coll Roset (1899-1954), flequer de professió, conseller de l'Ajuntament per ERC, alcalde segon i membre del Comitè. Després d'un temps a França, tornà i fou detingut i empresonat. Alhora, se li obrí un consell de guerra, amb el resultat de reclusió perpètua —tot i que finalment estaria tres anys a la presó de Girona, fins a 1942—⁴⁷.

En Joan Bernà també va acabar tornant. Com en Coll i altres exconsellers de l'Ajuntament, un cop a Cassà, patí les conseqüències de la repressió franquista⁴⁸.

Un altre d'aquesta mateixa colla, l'Hermenegild Roura, no sembla pas que freqüentés el cafè Palmariu, potser perquè encara era tancat al camp d'Agde. En efecte, consta als llistats del camp, a la barraca T-4, en una data inconcreta de 1939. L'abril de 1939 el trobem signant una carta col·lectiva en què es demanava la formació d'un Consell Nacional Català a París, que exercís de govern dels catalans a l'exili. Poc després, el mes de juny, en signava una altra, des del Voló —ja devia ser fora del camp—, en què sol·licitava un ajut a l'assistència social de la Generalitat a l'exili⁴⁹.

5. LA DIÀSPORA (ABRIL-SETEMBRE DE 1939)

De l'exili inicial de 464.000 persones, entre febrer i setembre de 1939 es calcula que en tornaren 225.000, sobretot la major part dels soldats de lleva de l'exèrcit republicà que s'havien replegat amb les seves unitats fins a França. Com hem vist, s'havia de passar per Hendaia/Irun, on tothom era classificat. Entrar per la Jonquera no estava permès, i els que ho van intentar foren detinguts.

El que havia estat mestre de Cassà, Antoni Bargés Barba, a la dreta, amb el seu germà Josep, l'any 1943, quan ja havien creat el Colegio Cervantes a la ciutat de Córdoba, a Mèxic. Font: AHG. Fons personal Antoni Bargés Barba, sig. 18/1787.

Els que romangueren a França ara encetaven una nova etapa molt més diversa. La situació més freqüent entre els exiliats era, encara, la dels camps, però el mateix estat francès buscava alleugerir aquesta càrrega fent sortir els homes útils, en grups de treballadors, fora del camp. També hi havia una possibilitat, més remota, de poder embarcar cap a tercers països, especialment d'Amèrica.

El mestre Antoni Bargés Barba (1901-1997) ho va poder fer. S'havia format a l'Escola Normal de Girona i seguia els corrents pedagògics de l'escola activa. A Cassà hi exercí fins a 1937; després es va haver d'incorporar a l'exèrcit. S'exilià i anà a parar al camp d'Argelers. El mes de maig aconseguí embarcar amb el vaixell Sinaia, a Seta, amb destinació a Mèxic⁵⁰.

46. MAYMÍ, 2015: p. 97-124; entrevista a Modesta Cristià Bou, feta per Josep Maymí. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/209> (consulta: 24-5-2022); ROURA, 1977: p. 17; CALVET, 1977: p. 16; MAYMÍ, 1977: p. 11-19.

47. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27; ANC. "La llista de reparació jurídica de víctimes del franquisme en dades obertes". <https://anc.gencat.cat/ca/detall/noticia/La-llista-de-reparacio-juridica-de-victimes-del-franquisme-en-dades-obertes> (consulta: 26-4-2022); BAGUÉ; CARRERAS; GUTIÉRREZ, 1990; NIELL, 2020: p. 63-78.

48. NIELL, 2020: p. 63-78.

49. ANC. Fons ANC2-2 Refugiats republicans al camp d'Agde; ANC. Fons Generalitat de Catalunya (exili). ANC1-511-T-66. Correspondència entre Josep Tarradellas i diverses persones; AMCS. Fons Hermenegild Roura i Tuneu; MAYMÍ, 2015: p. 99; NIELL, 2020: p. 63-78.

50. AHG, 2013: p. 3-4; MARQUÈS, 2022.

Francesc Abella Sala i la seva esposa Elisa Grau Mundet. S'exiliaren a França junt amb el germà del primer, en Lluís. S'establiren a Argelers, Montpeller i Rimont, successivament. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Col·lecció particular.

Tanmateix, encara trobem cassanencs als camps francesos. Per exemple, en Joan Garriga Oliveras, el juliol de 1939, es trobava internat al camp de concentració d'Agde. Al llarg de 1939, en una data indeterminada, també hi hagué l'Antoni Torrent Lloveras, germà d'en Lluís —exiliat com ell— i en Joan Molins Jonc⁵¹.

En Manuel Vergés Punset i en Josep Horta Rabert, el maig i el juliol de 1939, respectivament, també estaven en camps de concentració francesos, però no sabem quins. També hi va estar l'Arseni Jordà Puig, tot i que no sabem ni a quin ni quan⁵².

Cap al mes de juny o juliol de 1939 informaren en Josep Dalmàs —que s'estava a Perpinyà— que podia anar amb la seva família a la Residència d'Intel·lectuals de Montpeller, sufragada per la Generalitat de Catalunya. S'allotjaren a l'Hotel Majestic, després van trobar una casa als afores, a la via Herbette, on ja hi havia els germans del president Companys, la família de Samuel Morera —l'alcalde de Terrassa—, etc⁵³. La residència de Montpeller era una de les que es va habilitar per a escriptors, artistes, estudiants i intel·lectuals. Altres eren les de Tolosa, Roissy-en-Brie i Boissy-la-Rivière.

Alguns cassanencs continuaven empenent el camí de retorn cap a l'Espanya franquista, com fou el cas de l'Enriqueta Gurnés i el seu fill Josep. L'Elisa Arribas, en canvi, es quedaria un temps més a Clermont-Ferrand fins a reunir-se amb el seu marit. Junts van acabar emigrant a la Unió Soviètica i ella feu de locutora a Ràdio Moscou entre 1941 i 1971, però això ja és una altra història. L'Enriqueta i en Josep van poder agafar un tren que va habilitar un comitè d'ajuda als refugiats de Clermont-Ferrand, amb el qual van arribar a Portbou, però com que aquell pas fronterer no estava habilitat, van haver d'entrar per Irun. Era ja la primavera o l'estiu de 1939 quan pogueren arribar a Cassà i refer, com van poder, les seves vides. Clandestinament, sintonitzaven Ràdio Moscou, amb les persianes abaixades, per poder sentir les locucions de la seva amiga Elisa des de l'emissora soviètica⁵⁴.

51. AMCS. Fons de l'Ajuntament. Fitxes classificatòries de presoners; AMCS. Fons de l'Ajuntament. Certificats de privació de llibertat; ANC. Fons ANC2-2 Refugiats republicans al camp d'Agde.

52. AMCS. Fons de l'Ajuntament. Fitxes classificatòries de presoners; AMCS. Fons de l'Ajuntament. Certificats de privació de llibertat.

53. MAYMÍ, 2015: p. 97-124; GALÍ, 2018; NIELL, 2020, p. 63-78.

54. Entrevista a Josep Maymí Gurnés, feta per Josep Maymí, parts 1 i 2. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/187> (consulta: 1-6-2022); CARRERA, 2017 (b): p. 30-31.

Hermenegild Roura Tuneu —segon per l'esquerra de la primera fila— participant en un acte a Montpeller en contra de la dictadura franquista, a la segona meitat dels anys quaranta. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Fons Hermenegild Roura Tuneu.

També arribà l'hora de tornar per a la Modesta Cristià i la Maria Gibert —refugiades de 1938—. Començaven a bufar vents d'una nova guerra, ara a França, i calia fugir-ne. Possiblement era cap al mes d'agost quan les van reclamar els pares, des de Cassà, i gràcies a la Creu Roja agafaren un autobús, a Perpinyà, fins a Figueres. A Girona agafaren el tren fins a Cassà, on tothom les esperava. La primera impressió, però, va ser que Cassà s'havia tornat una ciutat molt grisa⁵⁵.

6. L'INICI DE LA GUERRA I LES COMPANYIES DE TREBALLADORS ESTRANGERS (SETEMBRE 1939 - JUNY 1940)

El 3 de setembre esclatà el que seria la Segona Guerra Mundial. D'aquesta època són les cartes

que Francesc Abella —des del poble d'Argelers— i Josep Dalmàs dirigeixen a Lluís Companys, el 8 i 10 de febrer de 1940, demanant un ajut a l'assistència social de la Generalitat a l'exili⁵⁶.

En Francesc Abella Sala (1894-1962) era un altre dels republicans catalanistes de pes a Cassà. S'exilià amb la seva muller, l'Elisa Grau Mundet, i el seu germà, Lluís Abella Sala. Havia estat president de la secció local d'ERC, membre del Comitè, conseller de l'Ajuntament i membre de la Junta de Proveïments de Girona. Pel que fa a en Lluís, era músic de professió⁵⁷. Només sabem que s'havien establert a Argelers, fins que després els trobem instal·lats, cap al 1940, a la mateixa casa que ocupava la família de Josep Dalmàs a Montpeller, però no la de via Herbette, sinó la nova casa que havien trobat a l'avinguda de Lepic, on s'instal·laren cap a

55. Entrevista a Modesta Cristià Bou, feta per Josep Maymí. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/209> (consulta: 24-5-2022); CARRERA, 2017: p. 30-31; Testimoni de Marc Salgas.

56. ANC. Fons ANC1-511 Generalitat de Catalunya (Exili). Correspondència. President Companys i Joan Tauler.

57. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27-29; MAYMÍ, 2015: p. 68-71; NIELL, 2020: p. 63-78.

l'abril o maig de 1940. A dalt vivien els propietaris i, a baix, la família Dalmàs, la família Abella i, més tard, l'Hermenegild Roura —procedent del Voló—. Les reunions amb altres exiliats es feien al Cafè de l'Esplanade, però a l'Hermenegild se'l recorda entrant amb la seva melena al cafè Montpeller, que era el lloc on es trobaven els escriptors⁵⁸.

Del cercle de Dalmàs hi va haver qui reemigrà cap a Amèrica, tot i que cada cop era més difícil fer-ho, pels perills que comportava la guerra. En Lluís Adroher Sitjas, "l'Ayet", s'embarcà en el vapor Lasalle en direcció a República Dominicana, on arribà el 19 de desembre de 1939. Es traslladà a Mèxic, i acabà morint a Panamà, a mitjans dels anys seixanta⁵⁹.

Uns altres cassanencs que van embarcar amb el Lasalle cap a República Dominicana foren els de la família Xena, tot i que en un viatge posterior al que va fer Adroher. Lluís Xena Matas (1884-1972), taper, havia estat un obrerista de llarga trajectòria. Fou president del Sindicat d'Oficis Varis (CNT), membre del Comitè, conseller de l'Ajuntament (1936-1939) i alcalde segon del consistori. Al cap d'un temps de ser a França, la seva dona, Brígida Torrent Comas, s'hi afegí, no sense abans haver de passar per un camp de concentració. En Lluís sobreviuria fent de taper a Arles de Tec. Finalment també es va reunir amb ells la seva mare, la Josefa Rosa Matas Deulonder. Al fill d'en Lluís, en Josep (1907-1988), que havia estat un destacat sindicalista de la CNT i, breument, alcalde de l'Hospitalet de Llobregat durant la guerra, el detingueren només de creuar la frontera. Va estar nou mesos en presons de Perpinyà i Montpeller. La seva dona, l'Armonia Puig, i el seu fill es van instal·lar prop de Toulon, però després es reunirien amb els Xena a Arles de Tec. Un dia, cap a l'octubre de 1939, la gendarmeria els donà vint-i-quatre hores per abandonar el poble fronterer, però el SERE ja els havia proporcionat bitllets —també el d'en Lluís,

que sortiria aviat de la presó— per embarcar des de Bordeus, amb el Lasalle, cap a Ciudad Trujillo —República Dominicana—, on arribaren el 23 de febrer de 1940⁶⁰.

D'altra banda, alguns cassanencs, tot i començada la guerra, continuaven tornant a l'Estat espanyol. És el cas d'en Joan Roquet Vilà (n. 1912), mestre a Cassà entre 1934 i 1937 i, després, soldat al front. Exiliat i tancat al camp d'Argelers, feu classe als infants en els barracons de cultura. Al cap de nou mesos —cap al novembre de 1939— va poder sortir del camp i tornar. Altres informacions, però, el situen a la regió francesa de la Gironde (Bordeus). Fou depurat pel règim franquista i es va haver de dedicar a l'ensenyament privat, a Figueres⁶¹.

Molts interns dels camps van sortir-ne integrats en Companyies de Treballadors Estrangers (CTE). A aquestes hi van ingressar de 50.000 a 60.000 refugiats. Alhora, van continuar funcionant els camps com a llocs de trànsit entre una destinació i una altra o com a llocs de càstig.

Un dels cassanencs que devia sortir dels camps va ser en Raimon Maymí Vivas (1894-1941), vidu des de 1928. Fent treballs en alguna CTE o trobant-se prop del front de guerra, a finals de 1939 fou detingut per les forces alemanyes i portat a la presó XI-B de Bad Fallingbostel (Alemanya). També seran fets presoners, en aquesta època, dos altres deportats relacionats amb Cassà —no residents a la vila el 1936, però—: en Josep Garriga Planas i en Vicenç Nogué Lloveras⁶².

Tornem altre cop als camps francesos perquè encara molts cassanencs hi continuaven atrapats; o hi entraven i en sortien. En Siderico Valls Poch (n. 1904, aprox.), solter i taper, d'ERC i "de idees revolucionàries" també s'havia exiliat i, ben bé un any després de la retirada, el 5 de febrer de 1940, estava internat al camp d'Argelers, en un illot especial, procedent de Sant Cebrià. Dos dies després

58. CABRUJA, 1946; MAYMÍ, 2015: p. 97-124.

59. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27-29; MAYMÍ, 2015: p. 56, 71, 91; NIELL, 2017; NIELL, 2020: p. 63-78.

60. GARCIA; NIELL, 2020: p. 63-78.

61. MARQUÈS, 2022; PARES. Víctimas de la Guerra Civil y Represaliados del Franquismo; Llum i Guia. Núm. 318, 5-1977: p. 11-19.

62. Banc de la Memòria, Memorial Democràtic (consulta: 1-5-2022); Anuncio de notificación de 6 de agosto de 2019 en procedimiento Listado de españoles fallecidos en los campos de concentración de Mauthausen y Gusen. BOE núm. 190, 9-8-2019; BERMEJO; CHECA, 2006: p. 303; ROIG, 1977: p. 777-781; Informació de Dolors Grau.

La família Xena, exiliada a Caracas (Veneçuela): en Lluís; el seu net Ícar; el seu fill Josep; l'esposa d'aquest, Armonia i, al davant, els nets Nereida i Helios (segona meitat dels anys quaranta, aprox.). Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Col·lecció Rosa Calzada.

sortí del camp per integrar-se a la 214 Companyia de Treballadors⁶³.

L'Àngel Gurnés Bagudanch (n. 1917), perruquer —segurament un altre dels germans de l'Enriqueta Gurnés, a qui hem vist al camp de Les Haràs—, el juliol de 1940 estava al camp d'Argelers, procedent de la 178 CTE. El mes de setembre sortí del camp per incorporar-se a la 404 Companyia⁶⁴.

El germà gran d'en Siderico, en Josep Valls Poch (n. 1880), xofer, també era a Argelers, però en unes dates posteriors. Amb quasi seixanta anys havia pres el camí de l'exili i, el dia 18 de novembre de 1940, sabem que entrà al camp, procedent de Portvendres. Al cap d'uns dies tornà al mateix poble⁶⁵.

A l'Esteve Boada Barceló (n. 1920), taper, i al seu pare Jaume Boada Cristià —el qual estava acusat d'assassinat— els trobem al camp d'Agde —a la barraca AZ-3—, en algun moment de 1939. El setembre de 1940, l'Esteve era al camp d'Argelers —al camp 9, en un illot especial on els reclusos eren fortament vigilats—. Tot i això, el desembre de 1940 s'aconseguí escapar. Sembla que hauria entrat clandestinament a Espanya. Aquí fou detingut i tancat al camp de concentració de Figueres. Un consell de guerra el condemnà a dotze anys de presó⁶⁶.

Uns altres cassanencs sembla que haurien escapat definitivament del sistema concentracionari francès i començaren a fer feines agrícoles o forestals, a França, on faltaven mans per la incorporació dels homes francesos a l'exèrcit: en Vicenç Puig, antic mestre de Cassà, estava en un mas agrícola, dit la Boriette, a prop de Puicheric —poblet de l'Aude proper a Carcassona—⁶⁷. Al seu torn, en Lluís Ma-

ymí Marquès (n. 1902, aprox.) feia d'obrer forestal en algun lloc de França⁶⁸.

7. LA FRANÇA OCUPADA I LA DE VICHY (JUNY 1940 - NOVEMBRE 1942)

El juny de 1940 els alemanys ocuparen París, caigué la Tercera República Francesa i va néixer el règim de Vichy, al sud, i la França ocupada, al nord i a la franja Atlàntica. Fou una època de molta manca de llibertats polítiques i personals, vigilàncies, persecucions i detencions. Com a resposta, va néixer un moviment d'oposició antifeixista o resistència.

A Montpeller hi havia, encara, en Josep Dalmàs, amb la seva dona i el seu fill Lluís. Pare i fill s'havien posat a treballar fent taps. A la ciutat, la notícia que el 15 d'octubre havien afusellat Lluís Companys va impactar com una bomba. A partir d'aquí, l'ambient es va anar enrarint⁶⁹.

Els exiliats de la ciutat recorden la visita de Franco, el 22 de febrer de 1941 o també com, a poc a poc, el menjar va començar a ser escàs. És per aquest motiu que la Cèlia i en Lluís decidiren tornar a Cassà, a finals de l'any 1941. La tornada fou accidentada i la Cèlia hagué de passar uns dies a la presó de Figueres. Quan ja feia un any que eren a Cassà, s'assabentaren que un grup de 46 persones "de derechas y de tradición cristiana", "con noble espíritu de justicia y generosidad y acendrado amor a la verdad", estaven preparant un document a favor del retorn de Josep Dalmàs a la vila⁷⁰.

Pel que fa a en Raimon Maymí Vivas, després d'uns mesos detingut en *stalags* o presons alemanyes, en sortí en un tren en direcció al camp nazi de Mauthausen, on entrà el 27 de gener de

63. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 29; ADPO. Base de dades dels camps de concentració a partir de setembre de 1939; AMCS. Fons de l'Ajuntament. Padró municipal d'habitants de 1940; AHG. Govern Civil de Girona, 1032/112. AHG170-478-T2-87562. Informació d'ideologia i antecedents polítics de Siderico Valls Poch, 11-12-1948.

64. ADPO. Base de dades "Internats dels camps dels Pirineus Orientals (1939-1942)".

65. ADPO. Base de dades "Internats dels camps dels Pirineus Orientals (1939-1942)".

66. ANC. Fons ANC2-2 Refugiats republicans al camp d'Agde; ADPO. Base de dades "Internats dels camps dels Pirineus Orientals (1939-1942)"; ANC. "La llista de reparació jurídica de víctimes del franquisme en dades obertes". <https://anc.gencat.cat/ca/detall/noticia/La-llista-de-reparacio-juridica-de-victimes-del-franquisme-en-dades-obertes> (consulta: 26-4-2022); CLARA, 2016; AHG. Govern Civil de Girona, 1032/104. AHG170-478-T2-87586. Informació d'ideologia i antecedents polítics d'Esteve Boada Barceló, 11-12-1948.

67. AMCS. Fons Hermenegild Roura Toneu. Correspondència.

68. AMCS. Fons de l'Ajuntament. Recompte d'habitants sense datar (Reg. 1496, ud 2040).

69. MAYMÍ, 2015: p. 97-124.

70. MAYMÍ, 2015: p. 97-124; ACAE. Fons del Centre Penitenciari de Figueres; CALVET, 1977: p. 16; NIELL, 2020, p. 63-78.

1941. D'aquí fou traslladat al *kommando* de Gusen, el 29 de març. El 15 de novembre de 1941 moria a Gusen. Un cas semblant el tenim en els dos deportats esmentats abans: Josep Garriga i Vicenç Nogué. També foren internats al camp de Mauthausen —entre el mes de gener i abril de 1941— i aniquilats a Gusen —els mesos d'octubre i desembre del mateix any, respectivament—⁷¹.

Mentre es vivien els anys més durs de l'exili, a França, des d'Espanya es continuava perseguint els exiliats, malgrat la distància. El Tribunal de Responsabilitats Polítiques obrí diversos expedients a gent de Cassà, tant exiliats com no, a la cerca dels seus béns. En un llistat publicat al BOE de 22 de febrer de 1940 hi apareixen 59 cassanencs, per exemple⁷². Tanmateix, en el fons de l'Audiència Provincial de Girona només s'han conservat 14 d'aquests expedients, 13 dels quals relatius a exiliats, a saber: Josep Dalmàs, Lluís Adroher, Jaume Boada, Francesc Codolà, Ataülf Maymí, Joan Vilà, Hermenegild Roura, Ceferí Pla, Francesc Abella, Lluís Xena, Primitiu Cassà, Lluís Cassà i Lluís Torrent⁷³. Pels altres fonts sabem que foren investigats altres exiliats, tots ells ja retornats, com Joan Bernà, Pere Arpa, Víctor Sabrià i Josep Nonell⁷⁴.

Generalment, a tots ells, a finals de 1940 se'ls obrí un expedient. Se'ls retingueren alguns béns i a alguns se'ls condemnà a la pèrdua de béns, inhabilitació per a desenvolupar càrrecs públics i a desterrament a pobles llunyans. El Decret d'indult general arribà el 1966 amb la derogació de la Llei de responsabilitats polítiques.

De tots ells, encara no havíem esmentat les trajectòries dels exiliats Primitiu Cassà, Lluís Cassà i Lluís Torrent.

– Primitiu Cassà Mestres, de professió taper, havia estat milicià voluntari al front per la CNT, mem-

De la mort de Raimon Maymí Vivas al camp de Gusen, que depenia del de Mauthausen, el novembre de 1941, n'hi ha un recordatori a la tomba familiar al cementiri de Cassà. Autor: Jordi Gaitx Moltó.

bre del Comitè i conseller de l'Ajuntament (1936-1939). Havia perdut la casa i una germana en els bombardejos sobre Cassà, al final de la Guerra Civil⁷⁵.

– Lluís Cassà Tibau, casat, era ajustador mecànic i serraller. Descrit per la Guàrdia Civil com una persona de "caràcter taciturno [y] hermèico" però també com un "hombre de acción", alhora que persona ben relacionada amb persones d'idees revolucionàries, un dels cervells comarcals i membre d'alguna "cèl·lula comunista". Se li atribuïa una detonació d'una bomba durant una vaga a

71. Banc de la Memòria, Memorial Democràtic (consulta: 1-5-2022); BOE núm. 190, 9-8-2019. Anuncio de notificación de 6 de agosto de 2019 en procedimiento Listado de españoles fallecidos en los campos de concentración de Mauthausen y Gusen; BERMEJO; CHECA, 2006: p. 303; ROIG, 1977: p. 777-781.

72. Boletín Oficial del Estado: núm. 53, de 22/02/1940, páginas 918 a 926; Boletín Oficial del Estado: núm. 71, de 11/03/1940, páginas 1286 a 1304.

73. AHG. Fons de l'Audiència Provincial de Girona. Expedients de responsabilitats polítiques, ui 883, exp. 985, 989, 990, 991, 993, 997, 998, 1004, 1007, 1009, 1020, 1111, 1163.

74. AMCS. Fons de l'Ajuntament. Correspondència d'entrada i sortida; BOP de Girona. Núm. 31, 13/3/1941 i Núm. 67, 5/6/1941; PARES. Víctimas de la Guerra Civil y Represaliados del Franquismo.

75. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27-34; BOP, Núm. 69, 10/6/1941 i 30/12/1941; PARES. Víctimas de la Guerra Civil y Represaliados del Franquismo; MAYMÍ, 2015: p. 71, 91; NIELL, 2017 (b); NIELL, 2020, p. 63-78.

l'empresa gironina Sarasa, abans de la Guerra Civil. Fou membre del Comitè de Cassà i conseller de l'Ajuntament pel POUM (1936-1939)⁷⁶.

- Lluís Torrent Lloveras, membre de la Col·lectivitat del Transport, era definit com a subjecte d'idees d'extrema esquerra i comunista. Se'l feia responsable d'haver pres part en la destrucció d'imatges del temple parroquial⁷⁷.

A banda de les responsabilitats polítiques, als exiliats també se'ls perseguí depurant-los de les seves feines. L'Antoni Bargés Barba, que ja era a Mèxic, a finals de 1940 fou separat del cos espanyol de mestres, junt amb 68 noms més de la província de Girona. Efectivament, l'Antoni havia muntat el Colegio Cervantes a la ciutat mexicana de Córdoba, inspirat en els corrents de la pedagogia renovadora. Morí l'any 1997, sense haver tornat mai⁷⁸.

Qui també va anar a Mèxic, aproximadament l'any 1941, va ser la filla gran d'en Ceferí Pla, la Josefa Pla, junt amb el marit i els dos fills⁷⁹. Poc després, els seus pares, en Ceferí Pla i la Vicenta Vidal, junt amb la seva filla Francesca, van tornar a Cassà —ho van fer pels volts de 1942—⁸⁰.

La família Xena, per la seva banda, només va poder arribar fins a República Dominicana el febrer de 1940. El grup el formaven Lluís Xena Matas i Brígida Torrent Comas, així com la família del seu fill: Josep Xena, Armonia Puig i els seus fills —Ícar, Nereida i Helios—. Ja no hi va anar la mare d'en Lluís, la Josefa Rosa Matas Deulonder, que s'havia exiliat amb ells a França. A Ciudad Trujillo els va tocar fer d'agricultors⁸¹.

D'altra banda, en Josep Dalmàs havia de romanre a l'exili francès fins que no tingués els desitjats avals que, de moment, no arribaven. Seguiria vivint

a Montpeller (av. Lepic) carrant taps, complementant-ho amb la verema⁸².

En canvi, els que ja havien deixat de viure a Montpeller eren en Francesc Abella i l'Elisa Grau. El març de 1942 estaven empleats en tasques agrícoles en un mas de Rimont (Arieja). Després s'establiren a Argelers, on treballaren en una fàbrica de suro. En Francesc hi morí el 1962⁸³.

8. LA FI DE LA SEGONA GUERRA MUNDIAL (NOVEMBRE 1942 - MAIG 1945) I LA SUPERVIVÈNCIA DEL FRANQUISME (1945-1949)

El novembre de 1942, la tendència de la Segona Guerra Mundial es va capgirar radicalment. Els britànics havien iniciat una contraofensiva victoriosa al nord d'Àfrica i es produïren desembarcaments aliats al Marroc i Algèria. Com a resposta desesperada, els nazis ocuparen la França de Vichy, per la qual cosa, per als exiliats que quedaven en llibertat a França, els anys 1943-1944 van ser els més perillosos de l'exili. Alhora, van augmentar les activitats de l'oposició, el fenomen del maquis —la resistència antifeixista— i la lluita armada.

En aquells complicats moments, un dia la policia trucà a la porta de la casa d'en Josep Dalmàs, i es van endur detingut l'Hermenegild Roura, que acabà a la presó. Dalmàs, retingut a l'exili, els anys següents no va poder assistir ni a l'enterrament del seu pare (19-3-1944) ni tampoc al de la seva pròpia esposa (26-11-1946)⁸⁴.

Un cas que presenta similituds és el d'en Baldiri Soler Artau, un cassanenc de naixement que fou alcalde de Sils els anys 1938-1939. A l'exili, havia estat internat al camp d'Agde. Membre de la resistència, fou detingut a Rennes, el març de

76. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27-29, 37-42; PARES. Víctimas de la Guerra Civil y Represaliados del Franquismo; MAYMÍ, 2015: p. 68-71; NIELL, 2020, p. 63-78.

77. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 27, 29, 47-51.

78. BOP de Girona. Núm. 139, 19/11/1940; ARXIU HISTÒRIC DE GIRONA, 2013: p. 3-4; MARQUÈS, 2022.

79. DOMÈNECH i altres, 2021; Informació de Neus Heras.

80. Informació de Neus Heras.

81. GARCIA.

82. MAYMÍ, 2015: p. 11-36, 97-124; ROURA, 1977: p. 17; CALVET, 1977: p. 16.

83. AHN. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva: p. 27, 29; AHG. Audiència Provincial de Girona. Expedients de responsabilitats polítiques, ui 880, exp. 989 (1940); entrevista a Anna Pascual Laromaine (Cassà, 1936); MAYMÍ, 2015: p. 68, 71; NIELL, 2019: p. 18-23; NIELL, 2020: p. 63-78.

84. MAYMÍ, 2015: p. 11-36, 97-124; ROURA, 1977: p. 17; CALVET, 1977: p. 16; NIELL, 2020: p. 63-78.

1944. Fou empresonat, després portat a un camp de trànsit i, finalment, el maig de 1944, entrava al camp nazi de Neuengamme. Va sobreviure al sistema concentracionari gairebé un any, fins que fou alliberat el 2 de maig de 1945⁸⁵.

Just després de la guerra mundial, es produí una revifalla en l'ambient polític institucional de l'exili i es crearen els governs català i espanyol. França tornava a ser el centre polític de l'emigració.

Tanmateix, el franquisme es va saber adaptar a la nova situació de creació de blocs durant la Guerra Freda. El fet que Franco es mantingués al poder amb suport internacional truncà les esperances d'un canvi democràtic i el desencís es va fer present entre sectors de l'oposició i dels exiliats.

Davant d'aquest panorama, alguns dels exiliats en territori francès s'establiren definitivament a països de l'Amèrica Llatina. De cassanencs en aquestes terres ens n'arriben notícies esparses a través de la revista *L'Emigrant*, de Santiago de Xile. Hi apareix en Josep Morató Mir l'any 1946, quan mor la seva mare a Cassà. Pel mateix motiu hi surt, el 1948, en Narcís Artigas Mir, considerat un "amic" de la revista⁸⁶.

La família Xena volia abandonar República Dominicana i traslladar-se a Mèxic, però només van ser admesos a Veneçuela, el 1945. Visqueren a la capital. En Lluís va treballar de dependent d'un quiosc de caramels d'un cinema de Caracas. L'esposa d'aquest, la Brígida, va emmalaltir i morí el 1951; ell, el 1972⁸⁷.

Altres que es van quedar a França van arribar a tenir feines importants, com en Castelló, "el gran de can Xurri", que tenia un càrrec al port de Seta, on s'havia casat⁸⁸.

Ben aviat, unes gestions d'en Domingo Serra Smandia, a favor de Josep Dalmàs, davant el lla-

vors recentment nomenat governador civil de Girona, Luís Mazo Mendo —que justament el 1939 havia estat el fiscal de la Causa General de Barcelona, la qual havia condemnat a tots els republicans a no poder tornar— van donar els seus fruits. Mazo donava garanties per al retorn de l'excalde republicà. Així va ser com el 10 de juliol de 1947, en Josep tornava a posar els peus a Cassà. Fins a la seva jubilació, treballà de taper. Va haver de viure en silenci la resta de la seva vida, només trencat cap al final, quan en unes cartes a *Luz y Guía* es lamenta de la versió que sobre la Guerra Civil donava el prevere Xutglà⁸⁹.

L'obertura oficial de la frontera entre França i Espanya —acordada el 5 de febrer de 1948 entre ambdós governs— devia motivar que des del Govern Civil s'elaborés una llista de sospitosos polítics, residents a Cassà, que calia tenir identificats a efectes de control fronterer. Els subjectes assenyalats eren quinze —cinc dels quals sabem que s'havien exiliat el 1939—, a saber: Josep Dalmàs, Cassià Creus, Pere Auradell, Siderico Valls i Esteve Boada⁹⁰.

Al contrari que en Dalmàs, l'Hermenegild Roura no va tornar mai. Es guanyà la vida fent de flequer i paleta. El 1948, es traslladà de Montpeller al Voló —on ja havia estat un temps el 1939—, i començà a fer de taper a la fàbrica que hi havia posat en Modest Sabaté. Llogà els baixos de la casa d'una vídua. Un cop establert, la seva esposa, la Carmeta Vidal —que a Cassà tenia fruiteria—, el seu fill Josep i la seva sogra van anar a viure amb ell. Casa seva esdevingué un punt de reunió de molts exiliats. L'abril de 1949 sabem que l'Hermenegild encapçalà els actes en memòria de la Segona República que van tenir lloc al Voló, junt amb l'alcalde d'aquesta població⁹¹.

Una altra parella que s'exilià en fases diferents fou la formada per Primitiu Cassà Mestres (n. 1897-

85. ANC. Fons ANC2-2 Refugiats republicans al camp d'Agde; <https://www.combatientes.es/victimasespanolasdelnazismo.htm>; Banc de la Memòria, Memorial Democràtic (consulta: 1-5-2022); BERMEJO; CHECA, 2006: p. 303.

86. *L'Emigrant*, Santiago de Xile, 22/9/1946 i 6/1948.

87. GARCIA; NIELL, 2020: p. 63-78.

88. Entrevista a Modesta Cristià Bou, feta per Josep Maymí. Banc de la Memòria Democràtica, Memorial Democràtic. <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/209> (consulta: 24-5-2022).

89. MAYMÍ, 2015: p. 11-36, 97-124; ROURA, 1977: p. 17; CALVET, 1977: p. 16.

90. AHG. Govern Civil de Girona, AHG170-478-T2-87526. Informació d'ideologia i antecedents polítics. Exp. 1032/100, 104, 111, 112, 114.

91. AMCS. Fons Hermenegild Roura i Toneu; La Humanitat, [França], 5/5/1949; MAYMÍ, 2015: p. 26-27; NIELL, 2020: p. 63-78.

1900, aprox.) i Anna Cassà Anglada, la “Nita” (n. 1903, aprox.), sense fills. Un cop la Nita va ser a França, hi van estar uns quants anys, però, a mitjans dels anys cinquanta, van decidir tornar a Cassà, on ell faria de taper⁹².

9. LA LENTA DISSOLUCIÓ DE L'EXILI (1950-1977)

Els exiliats, els que no van tornar, van anar morint a l'exili o be s'hi van assentar. L'emigració política es va anar dissolent en el conjunt de migracions no estrictament polítiques.

A finals dels anys cinquanta i la dècada dels seixanta encara hi havia cassanencs que volien tornar. En aquells moments ho van haver de sol·licitar a la Comisión Dictaminadora de Repatriación de Exiliados Políticos⁹³. En aquesta tessitura es van trobar:

- En Lluís Cassà Tibau (n. 1904). Va voler tornar vers el setembre de 1959.
- En Joaquim Mercadal Sala (n. 1911). Va sol·licitar el retorn el gener de 1960. Havia estat vocal de la Col·lectivitat del Transport.
- En Lluís Torrent Lloveras (n. 1908), xofer, ho va demanar cap al juny de 1964.
- L'Antonio Pozo López (n. 1909) ho va fer l'octubre de 1965. D'ofici ajustador i natural de Guadix, havia passat la Guerra Civil a Cassà, des d'on anà voluntari al front enquadrat per la FAI. Tenia dona i dos fills a Cassà.

Encara quedaven més de deu anys per la fi del franquisme, que era la fita que tot exiliat podia esperar. Alguns no la van poder veure complerta, per haver mort abans, com, per exemple, en Josep Dalmàs.

CONCLUSIONS

Cassà tenia 4.945 habitants el 1936. Aplicant el percentatge habitual d'exili de llarga durada —el que va anar més enllà del desembre de 1940—, que és del 2,7%⁹⁴, s'haurien exiliat, teòricament, 133 habitants de la vila. Ara bé, se sap que l'exili era una fugida, sobretot, dels sectors més compromesos amb el període revolucionari —més que

dels compromesos amb la República—, és a dir, dels sectors que més havien de témer la repressió franquista. Atès que a Cassà la revolució no es manifestà de forma particularment violenta i, concretament, no hi va haver cap assassinat, aquesta xifra de 133 persones exiliades podria haver estat inferior.

Aquí s'han recuperat 70 noms de residents el 1936 a Cassà de la Selva que es van exiliar el 1939. També un llistat de 19 noms més que no sabem si el 1936 eren residents a la vila o no, i 6 altres que presenten altres dubtes. Estaríem parlant d'un exili de 95 noms —67 dels quals podrien haver estat de llarga durada i 28 més retornats abans del final de 1940, extrapolant els casos coneguts al total—. Dels 67 de llarga durada o permanents fins al total de 100-133 possibles exiliats, encara ens quedarien uns quants noms per recuperar, però, alhora, ja tindriem força feina feta. Sobretot, tindriem un col·lectiu força representatiu del que hauria estat l'exili cassanenc.

Amb alguns advertiments, però: les fonts ens mostren uns grups en particular, no pas tot l'univers de l'emigració política. No hi ha llistats d'exiliats, per tant, s'ha d'espigolar en moltes fonts diverses, l'objectiu de les quals no és deixar constància de l'exili, sinó que l'exili s'esmenta com una informació més, dita de passada —o no es diu però es pot deduir—. També hi pot haver confusions entre els diferents desapareguts després de la Guerra Civil. És complicat, de vegades, verificar què se'n va fer de determinades persones que figuren als documents com a desapareguts, “huidos”, “de ignorado paradero”, pròfugs —a les lleves—, procedents de camps —no se sap si espanyols o francesos—, que creuen clandestinament la frontera, detinguts a la presó de Figueres, inculpats per responsabilitats polítiques, considerats “sospitosos polítics”, depurats de la feina, etc.

Ara bé, sense els testimonis orals, que ja no hi són, això és complicat. Òbviament, i com a compensació, cada cop hi ha més documentació digitalitzada i indexada. Els arxius francesos han fet i estan fent una gran tasca des de 2015, moment en què es desclassificà la documentació més sensible

92. NIELL, 2017 (b); NIELL, 2020, p. 63-78.

93. Causa General. Ramo separado 112 de Cassà de la Selva, p. 37-56.

94. GAITX, 2006 (b): p. 21-39.

L'escultura dedicada a Josep Dalmàs Martí va ser inaugurada a Cassà, el 1994, a iniciativa de la secció local d'ERC i és un dels llocs on perviu la memòria de l'exili.

de la Segona Guerra Mundial. Hi ha molts llistats digitalitzats i indexats i n'hi haurà molts més en el futur. Malauradament, però, no es conserven alguns dels llistats fonamentals, com els llistats dels camps de concentració del període gener-setembre de 1939.

I amb això, torno a l'argument d'abans: les fonts ens condicionen el perfil de l'exili cassanenc. No hem pogut recuperar gaires històries de persones als infames camps d'Argelers i Sant Cebrià, però

segur que n'hi havia molts, de Cassà, allà tancats. Alhora, un altre condicionant és el de la Causa General: ens ofereix un perfil d'exiliat molt implicat en desordres i violència a la rereguarda, perquè és el que la Causa buscava. Són dos exemples d'esbiaixament del perfil. La solució es troba en l'ús de múltiples fonts i en la ponderació entre totes les històries personals que es puguin recuperar. Com més fonts, major obertura de mires a l'hora de valorar el conjunt de l'exili, el cassanenc i tots els altres.

ANNEX: LLISTATS NOMINALS D'EXILIATS DE CASSÀ
Exiliats estrictes: residents a Cassà els anys 1936-1939

1	. - , - (El jove d'en Pere Robau)	
2	. - , - (mare de la Carmeta Vidal)	
3	. - , - (Un mecànic de can Mateu Mateu)	
4	. - , Pere (carboner)	
5	Abella Sala, Francesc	Exili llarga durada o permanent
6	Abella Sala, Lluís	
7	Adroher Sitjas, Lluís, "l'Ayet"	Exili llarga durada o permanent
8	Arpa Torramilans, Pere	Retorn 1939
9	Auradell Planas, Pere	Retorn 1939
10	Bagué Nin, Jaume	Retorn 1939
11	Bargés Barba, Antoni	Exili llarga durada o permanent
12	Barris Serra, Octavi	
13	Bernà Martínez, Joan	Retorn 1939
14	Boada Barceló, Esteve	Exili llarga durada o permanent
15	Boada Cristià, Jaume, "Met paleta"	Exili llarga durada o permanent
16	Casadevall Tatxé, Juli, "Mamadits" o "Mamarro"	
17	Cassà Anglada, Anna, "Nita"	Exili llarga durada o permanent
18	Cassà Mestres, Primitiu	Exili llarga durada o permanent
19	Cassà Tibau, Lluís	Exili llarga durada o permanent
20	Codolà Quintana, Francesc	Exili llarga durada o permanent
21	Codolà Surís, Joan	Retorn 1939
22	Coll Roset, Josep	Retorn 1939
23	Comptalle Vila, Pere	
24	Corominas March, Joaquim	
25	Cortada Gibert, Ramon	Retorn 1939
26	Creus Vilallonga, Cassià	
27	Crous Cabarrocas, Josep	
28	Dalmàs Martí, Josep	Exili llarga durada o permanent
29	Dalmàs Picotti, Lluís	Exili llarga durada o permanent
30	Garriga Oliveras, Joan	
31	Grau Mundet, Elisa	Exili llarga durada o permanent
32	Gurnés Bagudanch, Àngel	Exili llarga durada o permanent
33	Horta Rabert, Josep	
34	Jordà Puig, Arseni	
35	Matas Deulonder, Josefa Rosa	Retorn 1940?
36	Maymí Marquès, Lluís	
37	Maymí Roca, Ataülf	Exili llarga durada o permanent
38	Maymí Vivas, Raimon	Exili llarga durada o permanent
39	Mercadal Sala, Joaquim	Exili llarga durada o permanent
40	Mir Bover, Carles	Retorn 1939
41	Molins Jonc, Joan	

42	Morató Mir, Josep	Exili llarga durada o permanent
43	Mustarós Pla, Ferran	Exili llarga durada o permanent
44	Mustarós Pla, Jordi	Exili llarga durada o permanent
45	Nonell Gaspart, Josep	Retorn 1939
46	Picotti Vila, Cèlia	Exili llarga durada o permanent
47	Pla Camps, Ceferí	Exili llarga durada o permanent
48	Pla Vidal, Francesca, "Francisqueta"	Exili llarga durada o permanent
49	Pla Vidal, Josefa	Exili llarga durada o permanent
50	Pozo López, Antonio	Exili llarga durada o permanent
51	Puig, Vicenç	
52	Ribas -, Emili	
53	Rich Bosch, Robert (?)	Retorn 1939
54	Roquet Vilà, Joan	Retorn 1939
55	Roura Toneu, Hermenegild, "el Manano"	Exili llarga durada o permanent
56	Roura Vidal, Josep	Exili llarga durada o permanent
57	Sabrià Cassà, Víctor	Retorn 1939
58	Sargatal Busquets, - (dona)	
59	Serra Sureda, Joan (?)	Retorn 1939
60	Suñer Creus, Josep M., "el Grill"	
61	Torrent Comas, Brígida	Exili llarga durada o permanent
62	Torrent Lloveras, Antoni	
63	Torrent Lloveras, Lluís	Exili llarga durada o permanent
64	Valls Poch, Josep	Exili llarga durada o permanent
65	Valls Poch, Siderico	
66	Vergés Punset, Manuel	
67	Vidal -, Carme, "Carmeta"	Exili llarga durada o permanent
68	Vidal Roca, Vicenta	Exili llarga durada o permanent
69	Vilà Agustí, Joan	Exili llarga durada o permanent
70	Xena Matas, Lluís	Exili llarga durada o permanent

Naturals o residents a Cassà en algun moment (desconeixem si hi residien el 1936)

1	Albertí Solé, Joan	Mestre/comptable, França.
2	Artigas Mir, Narcís	Santiago de Xile (1948).
3	Benet Romo, Josep	N. 1905. Camp d'Agde (1939).
4	Bardia Bagot, Josep	N. Mataró. Impressor. Exili posterior a Veneçuela.
5	Castelló? ?, ? "Xurri"	Secretari Aj. Caldes M. Retirada Cotlliure. Camp Argelers. Treball port de Seta.
6	Déu Bagot, Carme	Exili posterior a Veneçuela.
7	Esteve ?, Serafí	N. 1938. Camp Rivesaltes (1940).
8	Garriga Planas, Josep	N. 1902. Deportat Mauthausen/Gusen (mort 1941).
9	Gelabertó Bahí, Enric	N. 1916. Estudiant. Camp d'Argelers i CTE 156 (1940).
10	Mir Juan, Joan	N. 1901. Regidor i cap estació Llagostera.
11	Nogué Lloveras, Vicenç	N. 1907. Deportat Mauthausen/Gusen (mort 1941).
12	Pastells ?, Joaquim	N. 1890. L'Argentina (Buenos Aires).
13	Serra Dolores, Josep	N. 1900. Carboner. Camp Argelers i CTE (1940).
14	Torres Pascual, Enric	N. 1896. Camp d'Agde (1939).
15	Vidal Cañete, Miquel	N. 1898. Agricultor. Camp d'Argelers (1940).
16	Vidal Rabassedas, Narcís	N. 1898. Agricultor. P. Comunista. Camp d'Argelers (1940).
17	Vidal Valentí, Godofred	N. 1912. A Guadalajara, Mèxic (1948). Agent viatges.
18	Vidal Nicolau, Godofred	N. 1937. A Guadalajara, Mèxic (1948). Arquitecte. Centre Català.
19	Vila Gafarot, Maria	N. 1918. Camp d'Argelers (1941).

Presenten dubtes, o bé sobre el seu exili o bé sobre la seva naturalesa cassanenca

1	Farrerós (germans)	S'escriuen amb Hermenegild Roura.
2	Teixidor Colomer, Joaquim	Marit i muller. Exiliats a Xile (Santiago de Xile). Exili de 1936?
3	Gràcia, Maria	Emigració no política?
4	Morell de Bou, Matilde	Amistat del matrimoni anterior. Exiliada a Xile (Santiago de Xile). Exili de 1936? Emigració no política
5	Rosendo Muñoz, Fruitós	Neix a Juià. Residirà a Cassà? Deportat que, en alguns llistats, consta –sembla ser que erròniament– entre els cassanencs.
6	Vilà Bosacomás, Maria	Dona de Lluís Torrent Lloveras. No era a Cassà.

Persones que havien nascut a Cassà però que quan es van exiliar ja no hi residien

1	Abras Campderà, Josep	Regidor a Llagostera
2	Duran Arpa, Maria	N. 1897. Res. SFG. Mestra. Dona Xicu Irla. Ceret. Retorns puntuals.
3	Camps Feliu, Ricard	Res. Girona. Electricista. Camp del Barcarès i CTE 156 (1939).
4	Camps Feliu, Josep	N. 1909. Mecànic. Camp Barcarès i CTE 156 (1939).
5	Cañigueral Adrové, Martí	Res. Barcelona. Milicià. Detingut, de camí a la presó s'escapa i s'exilia. França, Alemanya, Veneçuela i Uruguai. No retorn.
6	Escapa Mestres, Joan	Res. Llagostera. Obrerista CNT.
7	Isern Roca, Joan, "el Toro"	N. 1914. Res. SFG. Paleta a Girona. Camp Argelers i CTE (1939).
8	Pascual Carbó, Pompeu "Pompeio"	N. 1897. Pediatre, delegat Sanitat Girona. Activista cultural. Regidor ERC Aj. Girona. Exili França (el Voló, 1939) i Xile (1940-1948). Retorn.
9	Pascual Busquets, Pompeu	Fill de l'anterior. Exili amb pares.
10	Ragolta Roig, Cassimir	N. 1932. Res Sant Feliu G.
11	Soler Artau, Baldiri	N. 1901. Treballador tren. Alcalde Sils. Camp d'Agde (1939). Resistència a França, grup Isole. Deportat Neuengamme (1944) i alliberat.
12	Valls Sabaté, Aminda	N. 1905. Res. Barcelona. Comitè Olímpic 1936. Comissariat Propaganda Generalitat. França. M. 1960.
13	Viñolas Garriga, Enric	N. 1900. Res. Girona. Paleta i tramoista. Camp Argelers (1940). Presó Figueres (1941).
14	Xena Torrent, Josep	Fill del cassanenc Lluís Xena Matas. N. 1908. Mestre i lampista. Sindicalista CNT-FAI. Alcalde Hospitalet L. França i Veneçuela (Caracas). M. 1988.

10. APÈNDIX DOCUMENTAL

1

2017, setembre

Fragment de l'estudi antropològic que es va fer després de l'exhumació de la Tomba del Soldat Desconegut del veïnat de les Serres en el qual ens parla de la seva constitució i de la salut dental del soldat mort.

Andrea Fernández-Vilela, Diego López-Onaindia, Núria Montes i M. Eulàlia Subirà, "Estudi antropològic de les restes recuperades a la 'Tomba del soldat desconegut' (Cassà de la Selva, Gironès)", setembre de 2017, pàgines: 54-57.

h. Patologia i marcadors d'activitat

L'individu presenta un orifici d'entrada a l'occipital de 9,8 mm de diàmetre conseqüència d'un tret i un de sortida al parietal dret que només es conserva parcialment —no és possible mesurar-lo. Tot i que el crani està deformat i fracturat a causa dels processos tafonòmics, s'observen les fissures radials conseqüència d'aquesta lesió.

L'individu presentava també artrosi a la columna i diversos nòduls de Schmörl. Un nòdul de Schmörl és una herniació del nucli polpós del disc intervertebral que no ha arribat a creuar l'anulus fibrous. Els nòduls de Schmörl, tot i que són d'etiologia complexa, en individus joves s'han vist associats a un esforç físic continuat, com pot ser l'activitat ramadera (Capasso, 1998). Quan l'herniació creua l'anulus fibrous parlem pròpiament d'hèrnies. L'individu presenta un nòdul de Schmörl a la cara inferior de la vèrtebra dorsal 4 i dos més a la cara inferior de la vèrtebra dorsal 12.

Per altra banda, s'observa artrosi moderada al cos de la vèrtebra cervical 5, amb aparició de porositat

al marge anterior de la cara inferior —de grau II seguint el criteri de Brothwell (1987). Relacionat amb l'afectació d'aquesta vèrtebra, la vèrtebra cervical 6 presenta una llaviació lleu del marge anterior del cos per la seva cara superior. S'observa també una vora artròsica lleu a les facetes articulars inferiors de l'atles i superiors de l'axis. L'aparició d'artrosi és habitual en individus majors de 40 anys; una aparició anterior pot indicar la presència d'un estrès mecànic relacionat amb l'activitat de l'individu (Roberts i Manchester, 1983). Activitats repetitives i/o en posicions forçades suposen un sobre-esforç que pot facilitar l'aparició d'artrosi en individus joves.

A més, la vèrtebra dorsal 1 de l'individu mostra un eixamplament de les facetes d'articulació superiors. El conjunt de lesions que l'individu presenta a la columna pot relacionar-se per tant amb un sobre-esforç, probablement relacionat amb l'aixecament de pes de manera regular.

i. Patologia oral

Respecte a la patologia oral, l'individu presenta diverses pèrdues ante mortem de peces dentals, així com retrocés alveolar, càlcul i càries.

L'individu presenta càries en tres peces dentals, afectant dues d'elles l'esmalt de la dent (una localitzada a la corona del segon premolar superior esquerre i l'altra a la línia amelocementària del segon premolar inferior esquerre) i una arribant a afectar la polpa (segon premolar inferior dret). La càries consisteix en una progressiva desmineralització de la dent com a conseqüència dels àcids de la flora bacteriana. Una alta freqüència de càries en una població sol associar-se amb una dependència d'aliments rics en carbohidrats de cadena curta, com són els carbohidrats, o una mala higiene bucal; no obstant, l'etiologia és complexa i l'aparició

de càries depèn també de factors genètics de l'individu.

L'individu ha perdut ante mortem totes les molars superiors dretes i la primera molar superior esquerra, així com les primeres molars inferiors. Ha perdut també ante mortem els dos primers premolars superiors i les dues canines superiors. Com a conseqüència, s'observa una modificació en la posició de les segones molars inferiors, que compensaria la manca de les primeres a la mossegada, i un desgast anòmal que és més sever en les peces anteriors que en les molars i premolars, relacionada amb la manca de dents a l'arcada contrària (maxil·lar o mandíbula) amb les quals fer l'oclusió. Alhora, l'individu presenta retrocés alveolar a la canina inferior dreta i als dos premolars inferiors esquerres —a la maxil·la no és possible valorar el retrocés alveolar.

Presenta també càlcul en un 62% de les dents conservades; tot i així, la quantitat de càlcul als depòsits no és elevada. Els depòsits de càlcul no constitueixen una patologia per se, però són indicatius tant del tipus de dieta com de la higiene bucal i poden arribar a ser la causa d'algunes patologies dentals, com són el retrocés alveolar o el desenvolupament d'infeccions periodontals.

S'observa també una hipoplàsia de l'esmalt en forma de bandes a la canina inferior dreta. Les hipoplàsies de l'esmalt s'han vist relacionades amb l'estrès ambiental continuat durant el desenvolupament. L'etiologia és complexa, però s'associen a deficiències nutricionals o metabòliques durant la formació de la peça dental (Goodman i Rose, 1993).

Per tant, la salut dental de l'individu no era bona, amb moltes pèrdues dentals en vida potser relacionades amb una freqüència de càries alta. La resta de detalls de l'estudi dental de l'individu es troben recollits a l'annex II.

2

1940, setembre, 21

Ofici de la secció esportiva de la FET de las JONS a l'Ajuntament de Cassà de la Selva comunicant-li la celebració d'un partit de futbol en el qual participa un equip de batalló de treballadors.

AMCS. Fons Falange

J. C. Cassà

F.E.T DE LAS J.O.N.S

Sección Deportiva

CASSÀ DE LA SELVA

Tengo el honor de comunicarle que mañana domingo a las 3'30 de la tarde y el lunes día 23, a las 16 horas se celebrarán partidos de futbol en el Campo de Deportes local, entre el F. C. Cassá y el equipo del Bon. [batalló] de Trabajadores nº67 (destacado en esta villa) y el F. C. Gerona respectivamente.

Lo que le comunico para los efectos oportunos.

Cassá de la Selva, 21 Septiembre de 1940.

El Delegado

Firma

3

Còrdoba, segona meitat de la dècada dels cinquanta del segle xx.

Records del mestre de Cassà de la Selva Antoni Bargés, exiliat a Mèxic, a la ciutat de Còrdoba, on va dirigir el Colegio Cervantes. Escriu l'alumna Graciela Zamundio els anys cinquanta del segle xx. Bargés aplicava el mateix estil pedagògic que feia servir a l'escola a Catalunya.

Font: Colegio Cervantes.

A él lo que le gustaba era dar clases. Tenia una facilidad enorme para expresarse. Era descriptivo, para describir era maravilloso, recuerdo que para enseñarnos por qué al girar la tierra se achatava por los polos y se ensanchaba por el ecuador hizo un aparatito con flejes que los giraba y entonces se veía claramente cómo. Luego, para que supiéramos cual era la Sierra Madre Oriental, la Sierra Madre Occidental, la del Norte, la del Sur, la de Chiapas y su relieve él mismo hacía los mapas". (...) "Muchas veces te decían 'tienes que hacer un trabajo sobre botánica' y añadían: 'no copies lo que hay en el libro, vete al jardín, agarra una planta y pégala en el papel, cuando tengas pegada la hoja escribe lo que ves en la hoja'. Después, por ejemplo, te decían: 'dime que es un plátano' ibas al diccionario: un plátano es un árbol... no, 'un plátano es un árbol que lo he visto verde, que tiene un tronco grueso...' o sea te obligaban a tener contacto con la naturaleza, te obligaba a ir a buscar la información".

4

1945, maig, 16, Mauthausen

El jurament de Mauthausen es va llegir en forma d'apel·lació durant la cerimònia celebrada a l'interior del camp central, a càrrec del Comitè Interna-

cional del camp, el 16 de maig de 1945.

Traducció de Jordi Pons de la versió francesa publicada al Supplément du Bulletin de l'Amicale de Mauthausen, número 26, del maig del 1952. "Vet aquí obertes les portes d'un dels camps més durs i sagnants, el de Mauthausen. En totes les direccions de l'horitzó tornem a països lliures del feixisme. Els presos alliberats, fins ahir amenaçats de mort pels botxins del monstruós nazisme, agraïm de tot cor als victoriosos exèrcits aliats el seu alliberament, i saludem tots els pobles en la seva llibertat recuperada. Llargs anys de vida als camps ens han convençut del valor de la fraternitat humana. Fidels a aquest ideal, jurem solidàriament i de comú acord de continuar la lluita contra l'imperialisme i el fanatisme nacional. El món s'ha alliberat de l'amenaça de la supremacia hitleriana gràcies a l'esforç comú de tots els pobles, i per tant hem de considerar aquesta llibertat recuperada com un bé comú de tots pobles. La pau i la llibertat són la garantia de la felicitat dels pobles, i la construcció del món sobre noves bases de justícia social i nacional és l'únic camí per a la col·laboració pacífica dels estats i dels pobles. Volem, després d'aconseguir la nostra llibertat i la de la nostra nació, guardar la memòria de la solidaritat internacional dins del camp i treure'n la lliçó següent: nosaltres seguim un camí comú, el camí de la comprensió recíproca, el camí de la col·laboració en la gran obra de construir un món nou, lliure i just per a tothom. Recordarem sempre els enormes sacrificis i vessaments de sang de totes les nacions que han fet possible guanyar aquest nou món. En memòria de tota la sang vessada per tots els pobles, en memòria dels milions dels nostres germans assassinats pel feixisme nazi, jurem no deixar mai aquest camí. Sobre els fonaments segurs de la fraternitat internacional, volem construir el més bonic monument que ens serà possible erigir als soldats caiguts per la llibertat: el Món de l'Home lliure! Ens adrecem a tot el món amb aquesta crida: ajudeu-nos en aquesta tasca. Visca la solidaritat internacional! Visca la llibertat!" I acaba el text "En nom de tots els que van estar presos a Mauthausen". El document signat per les diferents delegacions i comitès.

Document original. Font: Arxiu del Memorial de Mauthausen; k2 - Gedenkstätte Mauthausen, Àustria.

Es öffnen sich die Tore eines der schwersten und blutigsten Lager: des Lagers Mauthausen.

Nach allen Himmelrichtungen werden wie in freie und vom Faschismus befreite Länder zurückkehren. Die befreiten Häftlinge – denen noch gestern der Tod aus den Händen der Henker der nazistischen Bestie drohte – danken aus tiefem Herzen den siegreichen alliierten Nationen für die Befreiung und grüßen alle Völker mit dem Rufe der wiedererlangten Freiheit.

Der vieljährige Aufenthalt im Lager hat in uns das Verständnis für die Worte einer Verbrüderung der Völker vertieft.

Treu diesen Idealen schwören wir, solidarisch und im gemeinsamen Bonverständnis den weiteren Kampf gegen Imperialismus und nationale Verhetzung zu führen.

so – wie die Welt durch gemeinsame Anstrengung aller Völker von der Bedrohung durch die hitlerische Übermacht befreit werden müssen wie diese erkämpfte Freiheit als das gemeinsame Gut aller Völker betrachten.

Der Friede und die Freiheit sind die Garanten des Glückes der Völker und der Aufbau der Welt auf neuen Grundlagen sozialer und nationaler Gerechtigkeit ist der einzige Weg zur friedlichen Zusammenarbeit der Staaten und Völker.

Wie wollen nach erlangter eigener Freiheit und nach Erkaufung der Freiheit unserer Nationen:

Die internationale Solidarität des Lagers in unserem Gedächtnis bewahren und daraus die Lehre ziehen:

Wie werden einen gemeinsamen Weg beschreiten, den Weg der unteilbaren Freiheit aller Völker,

den Weg der gegenseitigen Achtung,

den Weg Zusammenarbeit am großen Werk des Aufbaus einer neuen, für alle gerechten, freien Welt.

Wir werden immer gedenken, mit welchen großen blutigen Opfern aller Nationen diese neue Welt erkämpft wurde.

Im Gedanken an das vergossene Blut aller Völker, im Gedenken an die Millionen, durch den Nazifaschismus gemordeten Brüder, geloben wir, daß wir diesen Weg nie verlassen werden.

Auf den sicheren Grundlagen internationaler Gemeinschaft wollen wir das schönste Denkmal, das wir den gefallenen Soldaten der Freiheit setzen können, errichten:

DIE WALT DES FREIEN MENSCHEN.

Wir wenden uns an die ganze Welt mit dem Ruf: Helft uns bei dieser Arbeit!

Es lebe die internationale Solidarität!
 Es lebe die Freiheit!
 Im Namen aller ehemaligen politischen Häftlinge
 von Mauthausen:
 Geskoslovenský Národní Revoluční Výbor
 österreichischer
 Deutsches Komites
 Nationalausschuß
 Comité Español
 Komitet Polski
 Comité Franco-Belge
 Russkij Komitet
 Comité Grec
 Délégue pour les Albanese
 Comitato Nazionale Italiano
 Délégue pour les Hollandais et Suisse
 Jogoslovenski Odbor
 Der Delegierte für Luxemburg
 Magyar Bizottság
 Délégue pour les Roumains

5

1996

Article a la revista *L'Avenç* sobre el maniqueisme en la història.

ALBA, V. (1996). "El maniqueisme de l'antimani-queisme", *L'Avenç*, núm. 205 (p. 9 i 10).

Si uns vells que participaren activament en la guerra civil en parlem, saben de quin peu calcen i, encara que hagi canviat la seva manera d'interpretar-la, coneixem com pensaven i sentien quan s'esdevingueren els fets que els uniren o els separaren (o les dues coses a la vegada). Però quan en parlem amb algú que no la visqué, heu de demanar-li que posi les cartes damunt de la taula. (...)

Quan els qui no la visqueren en parlen, donen la impressió que la guerra civil –sobretot la banda republicana– ho inventà tot: passeigs, col·lectivitacions, milícies, revolució, crema d'esglésies i assassinats de capellans. Diries que no els han ensenyat mai, per exemple, que Isabel la Catòlica pujà al tron sobre un munt de cadàvers d'una guerra civil; que a Catalunya tinguérem unes quantes guerres civils (recordeu la dels remences i les lluites entre patricis i artesans a Barcelona) i el seu rastre de bandidatges i nyerros i cadells; que a tot Espanya, des de Ferran VII, cada cop que la gent

ha sortit al carrer, s'han cremat esglésies (potser no saben que Poblet i Santes Creus ja estaven cremats molt abans del 36?), i que els sometents i els pistolers, no feren altra cosa, en to menor, que el que feren els "incontrolats" el 36. La guerra civil del 36-39 fou un capítol més d'una tradició de segles i no hi havia cap motiu per suposar que seria diferent de la carlinada o de la guerra del francès. Potser –només potser– la guerra del 36-39 ha tingut la virtut de tancar aquesta tradició. (...)

Hi havia molt de romanticisme en la guerra civil i molt de maniqueisme. (...) M'agradaria saber què té de dolent una visió maniqueista de la guerra civil. És que són els trets i els morts el que fan que una lluita sigui maniquea? És que no es comporta amb maniqueisme l'elector quan va a votar i pensa, en decidir el seu vot, que uns són els bons i els altres els dolents (i tant li fa quina ideologia tingui o que no en tingui cap de clara)? Em sembla que els que es queixen de maniqueisme en la història es comporten també [com a] maniqueus. Als Estats Units al cap de més d'un segle encara no han digerit una guerra civil (d'idealistes, utòpics i romàntics, per a molts que hi prengueren part), i si veieu, per exemple, pel·lícules de l'Oest, hi trobareu ressons de la guerra civil mal païda. A França encara no han digerit Napoleó ni l'afer Dreyfus. Què té d'estrany doncs que encara no puguem deixar de ser maniqueus i romàntics quan es tracta de quelcom tan proper i per a molts tan personal com la guerra del 36-39? (...)

Demandar, ara per ara, una "memòria sana, equànime i desapassionada" de la guerra civil és, de fet, voler reduir-la a aquells aspectes que serviren a Franco per "justificar-se": passeigs, crema d'esglésies, incontrolats, requisos, i privar-la de tot allò que tingué de positiu, nou i radiant: el romanticisme, l'idealisme i la ingenuïtat i, sí, el maniqueisme dels qui sortiren a lluitar, a morir i a matar. Que a fi de comptes, això és una guerra civil, oi?

6

1939, febrer, 3, Cassà de la Selva

Fragment del diari de la divisió Littorio del dia 3 de febrer de 1939 escrit per Gervasio Bitossi, el general de la divisió. Pel tema que ens interessa les ressenyes comencen a les 14.00 hores. "Em dirigeixo a Llagostera, passant-la de llarg. Em sembla que l'acció s'està aturant, la qual cosa i malgrat la viva

reacció enemiga no està justificat." Mitja hora més tard escriu: "Arribo amb el cap de l'Estat Major i altres comandants a les posicions avançades que ocupen els Arditi als quilòmetres 17-18. Vull donar impuls a l'acció per vèncer la tossuda resistència enemiga que carrega a cavall per la carretera.

En aquest intent i mentre avanço per la carretera, resulto ferit per dues bales de metralladora a ambdues cuixes, soc transportat a una casa petita propera on em mediquen, i posteriorment traslladat a Tordera, on es troba l'escamot quirúrgic. Malgrat això, no cedeixo el comandament de la divisió." A les tres de la tarda es reprèn l'avanç: "els regiments es tanquen envers un enemic que està especialment aclaparat pels nostres morteristes que s'han transformat en Arditi. Aconseguen fer alguns presoners internacionals." I a les 15.20 continua dient: «El coronel Fabris anuncia que està rodejant Cassà de la Selva (*aggirando*. sic)¹. Es troba sota foc violent de metralladores. Demana foc d'artilleria al nord de la Cassa de la Selva, en direcció al quilòmetre 11 de la calçada Cassa de la Selva - Quart (annex núm. 237)." A les 16.00 el capità primer Ferrari anuncia que ha arribat a Cassà de la Selva. "El passa flanquejant l'enemic (*avvolgimento*. sic)² i continua amb els objectius. (annex núm. 238)". Entre les 17 i les 21 hores - La columna Fabris, malgrat la intensa reacció enemiga, sobrepassa Cassà de la Selva. I el diari ens assenyala el posicionament dels regiments: "el 1r regiment d'infanteria se situa més enllà del poble instal·lant-se a la carretera de Santa Pelaya (sic) entre els quilòmetres 13 i 12.

El 2n regiment Camise Nere es troba a l'esquerra de la carretera i prevé qualsevol atac des de l'oest."

I continua explicant els fets més importants:

"L'enemic format majoritàriament per internacionals intenta diversos i furiosos contraatacs amb granades de mà contra els Arditi del primer capità Ferrari.

Qualsevol atac és repel·lit de manera brillant amb grans pèrdues per als internacionals.

Els Arditi arriben al quilòmetre 9,5 on s'aturen, disposats a marxar demà al matí a la matinada per Girona, el nostre objectiu final.

Envio una ordre en aquest sentit al tinent coronel Fabris."

Finalment, sense que hi hagi cap hora especificada en el diari, s'escriu que el general Gambarà va elogiar la divisió per la victòria d'aquell dia sobre els internacionals, va ordenar que aquella nit no es donés temps als fugitius de fer cap reforç i va crear una nova línia de defensa.

Document Diari de la divisió "Littorio" dia 3 de febrer de 1939- pg 80.

27 - ore 14.30 - Raggiungo on el capo di S.M ed altri ufficiali del comando la posizioni tenuta degli arditi (km.17-18). Voglio ridare impulso all'azione per trevolgere le estinate resistenze avversarie a cavallo della rotabile.

In questo intento. Mentre avanzo sulla rotabile, resto ferito da due pallettole di mitragliatrici, amtrambe la coscie, vengo trasportato e medicato in una casetta li proscima e pio agomberato a Tordera dove trovasi il nucleo chirurgico. Non lascio però il comando della divisione.

28 - ore 15 - L'avanzata riprende: i regimento serrano sotto. (sic). Il nemico é travolto specialmente daí mortariati trasformati in arditi. Fatti alcuni prigionieri internazionali.

29 - ore 15.20 - Ten. Col. Fabris comunica che stà aggirando Cassa della Selva (sic) . E' preso sotto violento tiro di mitragliatrici. Chiede tiro di artiglieria a nord di Cassa de la Selva, in direzione del Km. 11 delle rotabile Cassa de la Selva - Quart (allegato n° 237).

Provvedo a far seguire il tiro richiesto.

30 - ore 16 - Il 1° capitano Ferrari comunica di aver raggiunto Cassa de la Selva. Procedo l'avvolgimento e prosegue sugli obietivvi. (allegato n° 238)

31 - ore 17 - 21- la colonna Fabris nonostante l'intensa reazione nemica oltrapassa Cassa de la Selva.

Il 1° Rgt. Ftr. Si spinge otre il pases sistemandosi sulla strada di Santa Pelaya (sic) tra il Km. 13 e 12.

Il 2° Rgt. CCNN si atesta tutto sulla sinistra della strada e Guarda le prvoenienze da ovest.

1. *Aggirare*, en llenguatge militar, rodejar una posició.

2. *Avvolgimento* en terminologia militar italiana: a la batalla terrestre, una maniobra realitzada per una part de les forces d'una unitat en contacte amb l'enemic per tal de superar una ala del contrari i colpejar la rereguarda, mentre la resta de forces s'enfronten frontalment a l'enemic.

Il nemico composto in gran parte di internazionali tenta vari rabbioso contrattacchi a bombe a mano contro gli arditi del 1° capitano Ferrari

Ogni attacco é brillantemente respinto con gravi perdite degli internazionali

Gli arditi raggiungono il km 9.500 dove si fermano, pronti a marciare domattina all'alba su Gerona, nostro obietto finale.

Ordine in tal senso faccio pervenire al Ten. Col. Fabris.

32- Generale Gambarà, elogiando la divisione per la vittoria di oggi sugli internazionali, ordina no si dato tempo ai fuggisschi di stassera e ad eventuali rinfor: di imbestire una nova linea.

7

1954, Cassà de la Selva

Visió franquista de la dona i de les tasques que se li havien d'assignar.

Fiesta Mayor, *Llumiguia*, 1954, pàgina 12.

Las 'heraldas' de la Fiesta

Por hacendosa que sea la más aseada de nuestras amas de casa, no hubiera resultado muy difícil, quince días atrás, hacerla sonrojar hallando en su hogar algún descuido con qué comprometer esa fama de mujer limpia que tiene en tanta estima. Encima o debajo de algún viejo armario, en alguna pieza de aquella vajilla que sirve una vez al año, en un rincón del último piso o en aquel cristal que resulta tan conveniente poder lavar hubiérase descubierto sin duda el polvo delator.

Hoy ya sería más atrevido soltar esta afirmación. Porque si realmente existe un Heraldo de la Fiesta, éste no es por más que digan los románticos, ni la frágil golondrina con su estridente grito, ni el aroma de las poéticas flores silvestres, ni el fantástico cabalgador de brioso corcel, ni mucho menos eso que dicen que flota en el aire y que nunca hemos visto. Los verdaderos heraldos son, ni más ni menos, esas mujeres que, ora subidas en una silla ora agachadas al suelo, no paran durante estos días de desempolvar y fregar cuanto tienen en su casa, pasando por su revista anual desde la persiana que estuvo tantos meses arrinconada hasta la nunca utilizada pala de plata para los pasteles. Ese ajetreo doméstico que llega a la calle por las ventanas abiertas, el incesante vaivén de los plumeros y bayetas, trapos y pinceles, es decir toda

la asombrosa actividad desplegada intensivamente en el transcurso de esta semana en cada casa, al mando de la mujer, esto es lo que claramente nos dice que nuestra Fiesta está al llegar.

Y llegará precisamente cuando el olor a netol y aguarrás acabe de desaparecer por las puertas abiertas de par en par.

8

1942, desembre, 15, Rimont

Carta d'Elisa Grau i Francesc Abella a Josep Grau, datada el 15 de desembre de 1942, en la qual expliquen les condicions en què es troben en el seu exili.

AMCS. Col·lecció Elisa Grau.

"Rimont, 15 Dbre 1942

Sr. D. José Grau

Llagostera

Apreciado hermano y cuñado: Es en nuestro poder tu carta en la cual comunicas la fatal nueva del fallecimiento de la madre, desde luego que la primera carta recibida hacía ya presentir el fatal desenlace, pero nosotros aún alojábamos la esperanza de que no se convirtiera en realidad, si terrible es la pérdida de un ser querido para todos, mucho más lo es para nosotros que no ha sido posible ni ayudarla en sus últimos momentos ni acompañarla al lugar de su reposo. D. en P. la muy querida que por nuestra parte tendremos para ella siempre piadoso recuerdo.

Dices te gustaría saber qué hacemos por aquí, en primer lugar creemos que siempre habréis tenido noticias por conducto de Remedios con la cual de tarde en tarde tenemos correspondencia, muchas cosas habría que explicar personalmente que resultan difícil hacerlo con una carta, pero de todos modos y hasta el presente hemos salido bastante bien de cuantas dificultades se han presentado, ya quisiéramos poder decirlo igual por lo que creo por lo que creo falta todavía. No debe extrañar a nadie que a medida que va prolongándose la ausencia y mucho más en las condiciones en que debe desarrollarse nuestra manera de vivir, con los conflictos que atraviesa todo el mundo, llegará un momento, si esto se prolonga mucho más, que nos será del todo imposible sostenernos, pero yo tengo con-

fianza, desde luego sin motivo fundamentado alguno, que llegaremos a la final sin grandes variaciones como hasta la fecha.

Por lo que hace referencia al presente, estamos bien dentro la actual situación, desde hace nueve meses vivimos en plena montaña, haciendo vida de payeses en compañía de unos agricultores que cultivan una finca en lo cual hay en abundancia a todo cuanto acostumbra haber en esta clase de oficios, dedicados más o menos al cuidado del ganado y de la casa, tenemos empleadas la mayoría de las horas del día, lo cual evita muchas cavilaciones y hace más llevadera la añoranza de todo lo dejado en la patria.

Esto ha representado en muchos momentos un gran sacrificio por la diferencia enorme que repre-

senta en la forma de vivir, pero te podemos asegurar que dadas las circunstancias actuales estamos contentos de ello, porque evita preocupaciones de mucha envergadura.

Mucho nos gustaría saber vuestra situación actual, de qué modo se desarrolla vuestra vida, trabajo, a qué estás dedicado con la familia y todo lo posible noticias de esas comarcas de las cuales carecemos en absoluto y más que todo tu impresión acerca de si será posible hacer un pronto viaje.

Con el deseo de que la presente encuentre a todos en perfecto estado de salud, con recuerdos para toda la familia, recibe todo el afecto de

Elisa y Francisco [en forma de signatura]

11. BIBLIOGRAFIA

- ALBA, Víctor (1996). "El maniqueisme de l'antimani-queisme", *L'Avenç*, núm. 205.
- ALBERICH, Xavier i BURCH, Josep (Coords.) (2002). *Història del Gironès*, Girona: Diputació de Girona.
- ÁLVAREZ, José (1986). "La subcultura anarquista en España: racionalismo y populismo", *Culturas Populares*, Madrid: Ed. Universidad Complutense.
- ARXIU HISTÒRIC DE GIRONA (2013). "Un fons... a fons: Antoni Bargés Barba", *Els Apunts de l'Arxiu Històric de Girona*.
- ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA (2017). *Llista de reparació jurídica de víctimes del franquisme en dades obertes*.
- AUTORS DIVERSOS (1977). "Homenatge de la Colla Excursionista Cassanenca a Josep Dalmàs", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 318, p. 11-19.
- BAGUÉ, Enric; CARRERAS, Joaquim i GUTIÉRREZ, Obdulía (1990). *Cassà de la Selva*. Quaderns de la Revista de Girona, núm. 30, Girona, Diputació de Girona, Caixa de Girona.
- BASART, Pitu (2005). "Avions al cel i un mort a la cuneta", *Gavarres* [Cassà de la Selva], núm. 8, p. 74-76.
- BASART, Pitu (2005). "La guerra a can Geronès", *Gavarres*, [Cassà de la Selva], núm. 8, p. 52-53.
- BASART, Pitu (2005). "L'avanç dels nacionals per Santa Pellaia", *Gavarres* [Cassà de la Selva], núm. 8, p. 74-76.
- BERMEJO, Benito i CHECA, Sandra (2006). *Libro memorial: españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, Madrid: Ministerio de Cultura.
- BERTRAN DE QUINTANA, J. i CAÑADAS, Francesc (1933). "El Comitè Català contra la Guerra, contra el feixisme", *Horitzó* [Cassà de la Selva], núm. 1, p. 3-4.
- BOHIGAS, Jordi (2017). *Entre dictadures. Llagostera, 1923-1943*, Llagostera: Ajuntament de Llagostera.
- BOSCH, Josep (1989). "Ara fa cinquanta anys", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 449, p. 6.
- BOSCH, Josep (1989). "Creus", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 457, p. 42-43.
- BROTHWELL, D.R. (1987). *Desenterrando huesos*, Mèxic: Ed. Fondo de Cultura Económica.
- CABRUJA, Agustí (1946). *Terra nostra (Imatges i anècdotes)*, Mèxic: Garvi.
- CALVET, Felip (1977). "Homenatge de la Colla Excursionista Cassanenca a Josep Dalmàs", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 318, p. 16.
- CANALES, Antonio Francisco i GÓMEZ, Amparo (2015). *La larga noche de la educación española. El sistema educativo español en la postguerra*, Madrid: Biblioteca Nueva.
- CAPASSO, Luigi; KENNEDY, Kenneth i WILCZAK, Cynthia (1991). *Atlas of Occupational Markers on Human Remains*, Teramo: Edigrafital SPA.
- CARRERA, Xavier (2017). "Entrevista. Josep Maymí: la meva gran afecció ha estat el cant coral", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 769, p. 30-31.
- CARRERA, Xavier (2017). "Modesta Cristià: 'exiliada a Cotlliure vaig assistir al sepeli d'Antonio Machado'", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 770, p. 30-31.
- CASTELLS, Andreu (1973). *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*, Barcelona: Editorial Ariel.
- CHIMENOS, E; SAFONT, S; ALESAN, A; ALFONSO, J i MALGOSA, A. (1999). "Propuesta de protocolo de valoración de parámetros en paleodontología", *Gaceta dental*, núm. 102, p. 44-53.
- CIVIL, Oriol (2012) (introducció i transcripció). "Frimari Burguès i Cañomeras. Per això vàrem perdre...", *Arraona*, núm. 33, p. 130-131.
- CLARA, Josep (1999). *El partit únic. La Falange i el Movimiento a Girona (1935-1977)*, Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials.
- CLARA, Josep (2007). *Esclaus i peons de la Nueva España. Els batallons de treballadors a Catalunya (1939-1942)*, Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona.
- CLARA, Josep (2016). "El camp de concentració de Figueres (1939-1942)", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 47, Figueres, p. 475-495.

- CODOLÀ, Joan Carles (2017). "Més a prop d'identificar el soldat desconegut de Cassà", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 775, p. 28-35.
- COHN, Norman (1997). *En pos del milenio*, Madrid: Alianza Universidad.
- D. A. (1986). *Österreicher im Spanischen Bürgerkrieg. Interbrigadisten berichten über ihre Erlebnisse 1936 bis 1945*, Viena: Österreichischer Bundesverlag.
- DE LA GUARDIA, Carmen (2020). *Las maestras republicanas en el exilio*, Catarata.
- DEL REY, Fernando i GONZÁLEZ, Eduardo (1995). "Violència política i pistolerisme a la Catalunya de la primera postguerra mundial. Propostes d'anàlisi", *L'Avenç*, núm. 192.
- DELGADO, Manuel (1992). *La ira sagrada. Anticlericalismo, iconoclastia y antiritualismo en la España contemporània*, Barcelona: Ed. Humanoides.
- DÍEZ, Xavier (2009). "Girona. La silenciada història d'una capital republicana", Dins de PUJOL, Enric (Dir.). *El somni republicà. El republicanisme a les comarques gironines, 1900-1936*, Barcelona: Viena edicions.
- DOLL, Rubèn (2002). "Món contemporani", Dins d'ALBERICH, Xavier i BURCH, Josep (Coords.). *Història del Gironès*, Girona: Diputació de Girona.
- DOMÈNECH, Gemma; MARQUÈS, Salomó; MURIA, Josep M^a i PEREGRINA, Angélica (2021). *Segundo diccionario de los catalanes de México*, México: Miguel Angel Porrua.
- ENGEL, Carlos (1999). *Historia de las brigadas mixtas del Ejército Popular de la República*, Almena Ediciones.
- FUSTER, Francisco (2018). *El Servicio de sanidad de las Brigadas Internacionales*, Albacete: Diputación de Albacete.
- GAITX, Jordi (2006). *Memòria de la República i la Guerra Civil. El testimoni de Lluís Ros i Medir (1932-1938)*, Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell / Diputació de Girona.
- GAITX, Jordi (2006). "República i revolució. Orígens socials i polítics de l'exili català de 1939", dins de PUJOL, Enric (Coord.). *L'exili català de 1936-1939. Noves aportacions*, Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials.
- GAITX, Jordi (2007). *L'exili del Baix Empordà al 1939*, La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà.
- GAITX, Jordi (2020). *Itineraris de la retirada de 1939. Museu Memorial de l'Exili*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Memorial Democràtic de Catalunya.
- GALÍ, Jordi (2018). *Pere Cerezo, entre Girona i Argentina*, Barcelona: Fundació Josep Irla.
- GALLEGO, Ferran (2014). *El evangelio fascista. La formación de la cultura política del franquismo (1930-1950)*, Barcelona: Crítica.
- GÁRATE, José M.^a (1977). *Partes Oficiales de Guerra 1936-1939*. Tomo I. Ejército Nacional, Madrid: Librería Editorial San Martín, p. 396-403.
- GARCIA, Víctor (1989). "José Xena Torrent. Apuntes para una biografía necesaria" (I i II). *Revista Orto*, núm. 54.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1936). *L'Escola Nova Unificada*. Generalitat de Catalunya, Consell de l'Escola Nova Unificada.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2017). "Memòria interdisciplinària de l'actuació a la Tomba del Soldat Desconegut de Cassà de la Selva". Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya.
- GESALÍ, David i ÍÑIGUEZ, David (2009). *Aviació i Guerra a la Garriga. 1933-1946*, La Garriga: Ajuntament de la Garriga.
- GESALÍ, David (2018). "L'aeròdrom 317 Cassà de la Selva - Llagostera", Dins de GRAU, Dolors; MALLORQUÍ, Elvis (Coords.). *Les guerres i els seus efectes. Cassà de la Selva, segles XIV-XX. Conferències de l'arxiu, 1*. Cassà de la Selva: Ajuntament, p. 121-135.
- GIRARD, René (1995). *La violencia y lo sagrado*, Barcelona: Editorial Anagrama.
- GONZÁLEZ, Josep i MARQUÈS, Salomó (1996). *La represió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- GRAU, Dolors (2002). "La Tomba del Soldat Desconegut". Dins de *Cementirirs i sepelis*. Quaderns de la Revista de Girona, núm. 103, p. 79.
- HAUSER, Gertrud i DE STEFANO, Gian Franco (1989). *Epigenetic Variants of the Human Skull*, Stuttgart: Ed. Schweizerbart.
- HORITZÓ (1934). "Conferència del Dr. Pompeu Pascual". *Horitzó* [Cassà de la Selva], núm. 27, p. 238.
- J. F. (2014). "Tenir cura de la tomba del soldat desconegut", *Llumiguia*, [Cassà de la Selva], núm. 742, p. 12-13.
- J. P. P. (1934). "Feminisme", *Horitzó* [Cassà de la Selva], núm. 25, p. 218-219.
- KROGMAN, W.M i ISCAN, M. Y. (1986). *The Human Skeleton in Forensics Medicine*, Springfield: C. C. Thomas Publications.
- LA CLACA (2012). "La tomba del soldat desconegut ja no és tan desconeguda", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 713, p. 30-31.
- LEFEBVRE, Michael i SKOUTELSWY, Rémi (2003). *Les Brigades Internationales. Images retrouvées*, Paris: Éditions du Seuil.
- LLINÀS, Eduard (2014). "Aquí a Cassà hi descansa el meu oncle, un heroi de guerra", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 741, p. 14-18.
- LÓPEZ, Alfonso (2015). *Las brigadas Internacionales en Castelldefels*, Castelldefels: Ajuntament de Castelldefels.

- LOVEJOY, C. O.; MEINDI, Richard S.; PRYZBECK, Thomas. R. i MENSFORTH, Robert P. (1985). "Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of age at death", *American Journal of Physical Anthropology*, núm. 68, p. 15-28.
- LOZANO, Claudio (1999). *1939, el exilio pedagógico*, Barcelona: PPU.
- MARQUÈS, Salomó (1993). *L'escola pública durant el franquisme. La província de Girona (1939-1955)*, Barcelona: PPU.
- MARQUÈS, Salomó (1995). *L'exili dels mestres (1939-1975)*, Girona: Universitat de Girona - Llibres del Segle.
- MARQUÈS, Salomó i MARTÍN, Juan José (2002). *La labor educativa de los exiliados españoles en Venezuela*, Fondo Editorial de Humanidades y Educación, Universidad Central de Venezuela.
- MARQUÈS, Salomó i ROQUET, Enric (2009). *El matrimoni Roquet-Llovera. Mestres gironins renovadors durant la República i el Franquisme*, Girona: CCG MARQUÈS, Salomó (2019). *1939: l'exili del magisteri de Catalunya*, Barcelona: Rosa Sensat.
- MARTIN, Rudolf i SALLER, Karl (1957). *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart: Ed. Gustav Fischer.
- MASSET, C. (1982). *Estimation de l'age au décès par les sutures craniennes*, Tesi doctoral, París: Université Paris VII.
- MATEO, Pedro (1986). *Por vuestra libertad y la nuestra. Andanzas y reflexiones de un combatiente republicano (1936-1939)*, Madrid: Ribadeneyra SA Disenso, p. 420-423.
- MAYMÍ, Joan (1977). "Homenatge de la Colla Excursionista Cassanenca a Josep Dalmàs", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 318, p. 11-19.
- MAYMÍ, Joan (2011). "Elucubracions a l'entorn de la tomba del soldat desconegut de Cassà", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 702, p. 60-61.
- MAYMÍ, Josep (2003). *Josep Irla. La tenacitat d'un compromís*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 102-103, 114-116.
- MAYMÍ, Josep (2006). *L'Abans de Cassà de la Selva. Recull Gràfic 1890-1965*, El Papiol: Editorial Efadós.
- MAYMÍ, Josep; ROS, Josep i TURRÓ, Xavier (2006). *Els refugiats de la Guerra Civil a les comarques del Gironès i el Pla de l'Estany (1936-1939)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 77-113.
- MAYMÍ, Josep (2009). "El moviment republicà a la comarca de la Selva", Dins de PUJOL, Enric (Dir.). *El somni republicà. El republicanisme a les comarques gironines, 1900-1936*, Barcelona: Viena edicions.
- MAYMÍ, Josep (2009). *Notícies i relats d'una dècada convulsa (1931-1939). República i Guerra Civil a Llagostera*, Llagostera: Ajuntament de Llagostera.
- MAYMÍ, Josep (2015). *Josep Dalmàs. Un model de gestió política*, Cassà de la Selva: Ajuntament de Cassà de la Selva.
- MEINDL, R. S i LOVEJOY, C. O. (1985). "Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death and blind tests of its accuracy", *American Journal of Physical Anthropology*, núm. 68, p. 57-66.
- MORANDI, Aldo (2002). *In nome della libertà. Diario della Guerra di Spagna. 1936-1939*, Milà: Mursia Editore.
- MORENTE, Francisco (1997). *La escuela y el Estado Nuevo. La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943)*, Valladolid: Ambito.
- NAVEGA, David; COELHO, Catarina; VICENTE, Ricardo; FERREIRA, Maria Teresa; WASTERLAIN, Sofia i CUNHA, Eugenia (2015). "AnceTrees: ancestry estimation with randomized decision trees", *International Journal of Legal Medicine*, núm. 129, p. 1145-1153.
- NIELL, Xavier (2017). *Cassà: un oasi de pau en temps de guerra? Les víctimes de la Guerra Civil en territori cassanenc i la repressió del seu personal polític*, Cassà de la Selva: Ajuntament de Cassà de la Selva.
- NIELL, Xavier (2017). *El bombardeig de Cassà de la Selva. Recerca, dignificació i senyalització d'un espai de la Guerra Civil*, Cassà de la Selva: Ajuntament de Cassà de la Selva.
- NIELL, Xavier (2019). "Cassà, un oasi de pau?", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 798, p. 18-23.
- NIELL, Xavier (2020). "Corrandes d'exili", Dins de GRAU, Dolors i ÒDENA, Josep Lluís (Coords.). *Cassanencs arreu del món. Històries d'emigracions, viatges i exilis. Conferències de l'arxiu*, 3. Cassà de la Selva: Ajuntament de Cassà de la Selva.
- OLMIVER, Georges (1960). *Practique Anthropologique*, París: Ed. Vigot Frères.
- PLA, Dolors (2000). *Els exiliats catalans a Mèxic*, Barcelona: Editorial Afers.
- PLA, Joan (2008). "La memòria soterrada de la Guerra Civil", *Revista de Girona*, núm. 251, p. 34-41.
- PORTELL, Raimon i MARQUÈS, Salomó (2006). *Els mestres de la República*, Barcelona: Ara llibres.
- PORTELL, Raimon i MARQUÈS, Salomó (2008). *Mare de Déu quina escola! Els mestres contra Franco*, Barcelona: Ara llibres.
- PUIG TOLOSÀ, J. (1933). "Cultura", *Horitzó* [Cassà de la Selva], núm. 3, p. 14.
- PUIG TOLOSÀ, J. (1935). "Teories i realitzacions. L'Alemanya nacionalsocialista", *Horitzó* [Cassà de la Selva], núm. 56, p. 474-475.
- ROBERTS, Charlotte i MANCHESTER, Keith (1983). *The Archaeology of Disease*, Gloucestershire: History Press.
- ROIG, Montserrat (1977). *Els catalans als camps nazis*, Barcelona: Ed. 62.

- ROQUÉ, Robert (2013). "La Selvatana, 100 anys (3)", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 722, p. 32-33.
- ROURA, Hermenegild (1977). "Homenatge de la Colla Excursionista Cassanenca a Josep Dalmàs", *Llumiguia* [Cassà de la Selva], núm. 318, p. 17.
- ROVIGI, Alberto i STEFANI, Filippo (1992). *La partecepazione italiana alla guerra civile spagnola*, Roma: Stato Maggiore dell'Esercito Ufficio Storico.
- SCHEUER, Louise i BLACK, Sue (2004). *The juvenile skeleton*, Londres: Academic Press.
- SCOTT, G. Richard i IRISH, Joel D. (2017). *Human Tooth Crown and Root Morphology. The Arizona State University Dental Anthropology System*, Cambridge: Ed. Cambridge University Press.
- SERRA, Rosa (2020). "De Puig-reig a la frontera: camins de l'exili", *L'Erol*, núm. 145-146.
- SKOUTELSKI, Rémi (2006). *Novedad en el frente. Las brigadas internacionales en la Guerra Civil*, Madrid: Ediciones Temas de Hoy.
- TOLOSÀ, Joaquim (1999). "La generació interrompuda" (cartes dels lectors), *Llumiguia*, núm. 565, p. 9-10.
- TREMLETT, Giles (2020). *Las Brigadas Internacionales*, Barcelona: Editorial Debate.
- TRILLAS, Joan (2014). "La memòria dels morts", *Punt Diari*, 31 d'octubre, p. 53.
- TURNER II, C. G.; NICHOL, C. R. i SCOTT, G. R. (1991). "Scoring procedures for key morphological traits of the permanent dentition: the Arizona State University dental anthropology System", M. A. Kelley - C. S. Larse (Eds.), *Advances in Dental Anthropology*, Nova York: Ed. Wiley-Liss, p. 13-31.
- UBELAKER, Douglas (1989). *Human Skeleton Remains*, Washington: Smithsonian Institution.
- VALENTÍ, Albert (1933). "Responsabilitat", *Horitzó* [Cassà de la Selva], núm. 8, p. 73-74.
- VILANOÛ, Conrad i MONTSERRAT, Josep (2003). *Mestres i exili*, Publicacions Universitat de Barcelona.
- VILLAROYA, Joan (2002). *Desterrats. L'exili català del 1939*, Barcelona: Editorial Base.
- WORSLEY, Peter (1980). *Al son de la trompeta final*, Madrid: Siglo veintiuno.

WEBGRAFIA (CONSULTADA 2022)

- <http://arxiu.llagostera.cat/2019/02/04/2/>
- <http://justicia.gencat.cat/ca/ambits/memoria/Persones-desaparegudes/cens/>
- <http://memoiredeguerre.free.fr/ccmr/espagnols.htm>
- <http://sovdoc.rusarchives.ru/sections/organizations//cards/94999/childs>
- <https://anc.gencat.cat/ca/detall/noticia/La-llista-de-reparacio-juridica-de-victimes-del-franquisme-en-dades-obertes>
- <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview>
- <https://www.combatientes.es/victimasespanolasdelnazismo.htm>
- <https://www.esercito.difesa.it/storia/ufficio-storico-sme>
- <https://www.facebook.com/arxiucassa/posts/265154979120816>
- <https://fossesirepressio.cat/>
- https://justicia.gencat.cat/web/.content/memoriademocratica/areparacio/localitzacio/amapafosses/memoria_cassa.pdf
- <https://www.lesportiudefatalunya.cat/arti-cle/734153-en-jep-desclaux-de-cotlliure.html/209>
- <https://www.youtube.com/watch?v=fcjIXTcBlo>

10. ÍNDEX DE TAULES I FIGURES

IMATGES

1. Les proves d'ADN d'aquests dos brigadistes internacionals Pavel Antos i Josip Mufic, que varen morir pels voltants de Cassà a primers de febrer de 1939 no coincideixen amb les de les restes exhumades. Font: arxiu particular.
2. Procés de desmuntatge i excavació de la tomba. D'esquerra a dreta: abans de l'excavació, un cop eliminades les ofrenes florals i la capa vegetal del voltant, un cop aixecat el túmul de pedres i un cop eliminat el segon nivell de pedres i terra que cobria la fossa, deixant al descobert la terra que reomplia el retall on es va dipositar el soldat. Font: lltirta Arqueologia.
3. Detall de l'estat en què aparegué el crani. A la imatge es pot apreciar l'estat de fragmentació i remoció de les restes. Font: lltirta Arqueologia.
4. Detall de les restes de la gorra amb la insígnia brodada que denota que el soldat enterrat seria un tinent de l'exèrcit republicà. Font: lltirta Arqueologia.
5. L'esquelet del soldat desconegut un cop finalitzada l'excavació de les restes. Font: lltirta Arqueologia.
6. Detall de l'orifici d'entrada d'un projectil a l'occipital, compatible amb una bala de calibre 9 mm. Font: Laboratori d'Antropologia de la UAB.
7. Planta de detall de les restes òssies i els elements associats al soldat localitzades dins de la tomba de Cassà de la Selva. Font: infografia: lltirta Arqueologia.
8. Document de creació de la Comissió Gestora de l'Ajuntament el febrer de 1939. Font: AMCS. Administració General.
9. Alumnes de l'escola de la Salle vestits de falangistes amb motiu d'una representació teatralitzada. Font: AMCS / Fons Enric Roca Bota. Autor desconegut.
10. Placa franquista del Ministeri de l'Habitatge. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Col·lecció Ajuntament. Autor desconegut.
11. Joan Puig i Tolosà en un seguit d'articles sobre Nietzsche publicats el 1935 a l'Horitzó tractava el cas específic d'Alemanya i el nacionalsocialisme. Font: AMCS.
12. Petició de llistat d'excombatents per part de la secció local de la Falange. Font: AMCS / Fons Falange.
13. Els símbols falangistes del jou i les fletxes es trobaven a les entrades de les poblacions. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Col·lecció Ajuntament. Autor desconegut.
14. El 23 de juny de 1941 les autoritats locals cassanenques firmen un document en el qual certifiquen que Ceferí Pla Camps és un republicà d'elevada condició moral. Font: AMCS. Col·lecció Neus Heras.
15. Salutacions franquistes al peu de l'església parroquial el 3 de febrer de 1956 durant la visita del governador civil de Girona José Luís Mazo Mendo. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Col·lecció Engràcia Bota.
16. Inauguració del grup Sant Josep en una data molt assenyalada, el dia de la "Liberación", el 3 de febrer de 1956, amb la presència del governador civil, José Luís Mazo Mendo, i l'alcalde de Cassà, Josep Vidal. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Col·lecció Engràcia Bota.
17. Els nens de l'escola de Santa Maria d'Oló (comarca del Moianès) editant la revista de l'escola. Font: arxiu de l'autor.
18. Portada de la revista escolar L'alegria d'Oló. Font: arxiu de l'autor.
19. Política de creació de noves escoles. Escola de Darnius (Alt Empordà). Font: arxiu de l'autor.
20. El Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU). Font: arxiu de l'autor.
21. Dibuix dels nens de l'Escola Carles Marx (anteriorment Germans de La Salle) de Girona. Font: arxiu de l'autor.
22. Revista escolar Canigó editada al camp d'Argelers. Font: arxiu de l'autor.
23. Portada de la revista Profesionales de la Enseñanza editada al camp d'Argelers amb informacions sobre l'escolarització dels infants i dels adults. Font: arxiu de l'autor.
24. Dibuix d'una classe a l'aire lliure al camp de concentració. Font: arxiu de l'autor.

25. Memorial de l'entrada al camp d'Argelers. Font: arxiu de l'autor.
26. Els germans Bargés amb altres mestres del Colegio Cervantes a la ciutat de Córdoba (Mèxic). Font: arxiu de l'autor.
27. Portada de la revista El Escolar publicada al Colegio Cervantes de Córdoba (Mèxic). Font: arxiu de l'autor.
28. Acte d'homenatge de la Universitat de Girona als mestres exiliats de la demarcació. Any 1995. Font: arxiu de l'autor.
29. Rellogte de Baldiri Soler requisat pels nazis en entrar al camp de concentració de Neuengamme el 1944. Font: Arolsen Archives.
30. Gusen. Obres de construcció i empedrament de la plaça central i els barracots Font: Museu d'Història de Catalunya.
31. Fitxa de Gusen de Josep Garriga. Hi consten les dates de trasllat des de Mauthausen (zugang) i de la seva mort (verstorben). També la seva barraca (block). Font: Arolsen Archives.
32. Partida de defunció de Vicenç Nogué. Font: Arolsen Archives.
33. Braçalet de treballador de l'Organització Todt. Font: Viquipèdia alemanya.
34. Detall de la signatura de Baldiri Soler com alcalde de Sils del 1937. Font: Arxiu Municipal de Sils.
35. Targeta de Baldiri Soler del camp nazi de Neuengamme. Hi consten la data d'entrada i el número de presoner. Font: Arolsen Archives.
36. Baldiri Soler i Artau, foto de l'exili. Font: Arxiu Municipal de Sils.
37. Partida de defunció francesa de Josep Garriga, enviada al govern franquista i mai comunicada a la família ni al registre civil. Font: Ministeri de Justícia.
38. El jurament de Mauthausen publicat a Supplément du Bulletin de l'Amicale de Mauthausen, núm. 26, maig de 1952.
39. Destrucció d'elements religiosos a la plaça de Sant Pere el juliol de 1936. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Teixidor Arxiu d'Imatges. Fons E. Genohér. Autor: Enric Genohér.
40. Grup de cassanencs durant una peregrinació al Santuari de Lourdes. En primer pla es veu Mn. Josep Xutglà. Font: AMCS. Fons Abans. M. Eugènia Mercader.
41. Grup de nens participant a la festa del Domund. Font: AMCS. Fons Abans. Narcís Dalmau.
42. Vista d'un carrer engalanat durant la visita de la Verge de Fàtima l'any 1950. Font: AMCS. Fons Abans. Montserrat Cunillera.
43. Festa de Sant Antoni Abat a la plaça de Sant Pere. Font: AMCS. Fons Abans. Ricard Rabell.
44. Grup de joves fent una ofrena a la Mare de Déu de les Sogues. Font: AMCS, Fons Abans. Clara Maymí
45. Vista parcial del carrer dels Dolors durant la celebració de la processó de Corpus. Font: AMCS. Fons Abans. Narcís Maymí.
46. Josip Mufic, brigadista internacional d'origen croat. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Arxiu particular.
47. Pavel Antos, brigadista internacional d'origen txec. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Arxiu particular.
48. Condecoració a Pavel Antos que va rebre la seva filla l'any 1957. Font: AMCS. Arxiu d'Imatges. Arxiu particular.
49. La revista "Bayonetas Internacionales" que pertanyia a la 45a Divisió va publicar aquest escrit d'en Luigi Gallo dedicat als combatents de les brigades internacionals.
50. Tinent coronel Pedro Mateo Merino, cap de la 35a divisió. Font: AGMA.
51. En un emplaçament indeterminat de l'Ebre, lluny de la primera línia, alguns combatents internacionals alemanys de l'XIa brigada distribueixen i reben el ranxo. Font: RGVA.
52. General Gervasio Bitossi, cap de la divisió Littorio. Font: Blas Vicente.
53. Carnet de Pavel Antos. Font: AMCS, Arxiu d'Imatges. Arxiu Particular.
54. Capità d'infanteria Gian Paolo Ferrari, cap dels Arditi. Font: Blas Vicente.
55. Passarel·la construïda pels enginyers italians per creuar la voladura del pont de la riera Verneda. Font: Giancarlo Francone. Autor: Michelle Francone, sergent fotògraf del CTV.
56. Plànol del puig de la Castellana i serra d'en Carbó, lloc on es varen atrinxer les tropes republicanes durant la batalla de Cassà. Font: elaboració Xavier Niell (2022).
57. Aquest carnet que acreditava haver fet el Servicio Social es va expedir un any després de la mort del dictador. Font: arxiu particular.
58. Família Basart-Carbó, després de la Guerra Civil. Font: arxiu particular.
59. Lola Basart Carbó amb la seva filla, Leonor Bertran Basart. Font: arxiu particular.
60. Casament de na Lola Basart Carbó i Leandre Bertran Pujol el 31 d'octubre de 1955. Font: arxiu particular.
61. Enriqueta Carbó Danés, amb les seves filles Pilar, Lola, Montserrat i Remei, el seu gendre Leandre Bertran Pujol i la seva neta Leonor Bertran Basart, filla de na Lola i en Leandre. Font: arxiu particular.
62. L'any 1935 a Cassà. Amb l'àvia Carme Isern, na Carmeta, qui la va criar fins a fer-la gran. Camí a l'escola. Na Lola tenia tres anys. Font: arxiu particular.
63. Any 1947. Na Lola, amb quinze anys, acompanya l'àvia el Dia de les Padrines.

64. "Modistetes" el dia de Santa Llúcia. Font: arxiu particular.
65. Fotografia amb què el pare de la Lola va fer la guerra. Carmen, Lola, Montserrat i Remei Basart Carbó i la mare, Enriqueta Carbó Danés. Font: arxiu particular.
66. Octubre de 1966. Lola amb els seus fills, Carlos i Ricard. Font: arxiu particular.
67. La Modesta Cristià Gibert —a la imatge— es refugià a França, a casa d'uns parents, a les acaballes de la Guerra Civil espanyola, junt amb la seva cosina Maria Gibert Dalmau. Font: revista Llumiguia, número 770, 2017.
68. Lluís Adroher Sitjas. Marxà a l'exili pocs dies abans que entressin les tropes franquistes a Cassà, junt amb Josep Dalmàs, Cassià Creus i en Rich. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Col·lecció Maria Bagudanch.
69. En Ceferí Pla Camps, jutge de pau, i la seva esposa Vicenta Vidal Roca —a l'esquerra—, exiliats a Portvendres. A la imatge, a casa dels Parramon, originaris també de Cassà. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Col·lecció Neus Heras.
70. Josep Dalmàs, la seva esposa Cèlia Picotti Vila, i el seu fill Lluís durant l'exili a França, aproximadament l'any 1940. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Fons família Dalmàs.
71. El que havia estat mestre de Cassà, Antoni Bargés Barba, a la dreta, amb el seu germà Josep, l'any 1943, quan ja havien creat el Colegio Cervantes a la ciutat de Córdoba, a Mèxic. Font: AHG. Fons personal Antoni Bargés Barba, sig. 18/1787.
72. Francesc Abella Sala i la seva esposa Elisa Grau Mundet. S'exiliaren a França junt amb el germà del primer, en Lluís. S'establiren a Argelers, Montpeller i Rimont, successivament. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Col·lecció particular.
73. Hermenegild Roura Tuneu —segon per l'esquerra de la primera fila— participant en un acte a Montpeller en contra de la dictadura franquista, a la segona meitat dels anys quaranta. Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Fons Hermenegild Roura Tuneu.
74. La família Xena, exiliada a Caracas (Veneçuela): en Lluís; el seu net Ícar; el seu fill Josep; l'esposa d'aquest, Armonia i, al davant, els nets Nereida i Helios (segona meitat dels anys quaranta, aprox.). Font: AMCS. Arxiu d'imatges. Col·lecció Rosa Calzada.
75. De la mort de Ramon Maymí Vivas al camp de Gussen, que depenia del de Mauthausen, el novembre de 1941, n'hi ha un recordatori a la tomba familiar al cementiri de Cassà. Autor: Jordi Gaitx Moltó.
76. L'escultura dedicada a Josep Dalmàs Martí va ser inaugurada a Cassà, el 1994, a iniciativa de la secció local d'ERC i és un dels llocs on perviu la memòria de l'exili.
77. Llistats nominals d'exiliats de Cassà. Font: elaboració Jordi Gaitx (2022).

Edita:

Col·labora:

memorial
demoocràtic